

П. Мәхсөтова, Ш. Баратова, Р. Мұһәммәтова, Г. Тайирова

Уйғур әдәбияти

Ұмумий билим беридиган мектепнин
5-сینипи учун дәрислик

5

Қазақстан Жумырийити Билим вə пəн
министрлиги тəвсийө қилған

Алмута «Атамұра» 2017

УДК 373.167.1
ББК 83.3Уйғ-922
М 47

Дәрислик Қазақстан Жұмһурийити Билим вә пән министрлиги тәестиқлигән асасий оттура билим бериш сәвійесиниң 5-б-синиплирига бекішіланған «Үйгур әдебияты» пәниниң Типлиқ оқытуш программасыға мұвапиқ тәйярланды.

ШӘРТЛИК БӨЛГҮЛӘР:

	– Биллә оқуымиз		– Ижадий тапшуруқ
	– Пикирлишәйли		– Тәкраплаш үчүн соаллар
	– Дәлилләшни үгинәйли		– Қошумчә тапшуруқлар
	– Лугәт		– Өз алдига иш

Мәхсөтова П. вә б.

М 47 Үйгур әдебияти: Үмумий билим беридиган мектепниц 5-сиппиди үчүн дәрислик./ П. Мәхсөтова, Ш. Баратова, Р. Мұнәммәтова, Г. Тайирова. – Алмута: Атамұра, 2017. – 160 б.

ISBN 978-601-306-897-8

УДК 373.167.1
ББК 83.3Уйғ-922

ISBN 978-601-306-897-8

© П. Мәхсөтова, Ш. Баратова,
Р. Мұнәммәтова, Г. Тайирова, 2017
© «Атамұра», 2017

Һөрмәтлик оқуучилар!

Силәр төвәнки синиплардин башлапла әдәбий оқуш дәрислиридә хәлиқ егиз ижадийити вә бәдии әдәбиятниң чөчәк, һекайә, шеир вә башқиму жанрлари билән тонушуп келиватисиләр.

Қолуңлардикى бу дәрислик силәрниң бәдии сез сәнъити — әдәбият дуниясига болған шу сәяһитиңларниң давами.

Дәрисликтә берилгән бәдии әдәбият нәмунилири билән тонушуп, уларни тәһлил қилиш арқылы әдәбият пәниниң вақиәликтини образлық өкис әттүридиганлигини чүшинисиләр. Бәдии әдәбият наят һәкәнәйити һәкәкідә билим берипла қоймай, адәмләрдә бәлгүлүк бир көзқараш насыл қилидиганлигига, уларниң миңәзхұлқига, аң-сезимиға тәсир қилидиганлигига, эстетик тәрбийә берип, гәзәлликни сөйүшкә тәрбийиләйдиганлигига көз йәткүзисиләр.

Мәзкүр дәрислик алған билимиңларни күндилик наятта пайдилинишни, өз пикриңларни дәлилләшни үгитиду.

Дәрисликтә тәвсийә қилинған соал вә тапшуруқлар силәрни бәдии өсәрни тәһлил қилишқа, өз ой-пикриңлар билән бөлүшүшкә үгитип, ижадий ишләш, мәнтиқий ойлаш қабилийитиңларни риважландурушқа, бәдии васитиләрни орунлуқ пайдилиниш арқылы өгизчө нуткуңларниң бейитишқа, бәдии әдәбиятқа болған қизиқишиңларни ашурушқа ярдәм бериду, дәп үмүт қилимиз.

Қәдимиңлар қутлуқ болсун!

Муәллиiplәr

Тонушимиз:

- хәлиқ егиз иҗадийитиниң чөчәк вә қошак жанрлири һәккидә чүшәнчә алимиз.

Үгинимиз:

- чөчәкләр билән тонушимиз;
- қошаклар һәккидә оқуп, билимиз;
- һекайә жанри билән тонушимиз.

Үгинишкә тиришимиз:

- әсәрләр бойичә бәдий тәһлил жүргүзүшни үгинимиз.
- өз ой-пикримизни әркин, раван йәткүзүшкә адәтлинимиз.
- әсәрләрниң мәзмуни бойичә пикирлишишни үгинимиз.
- әсәр қәһриманлирига мижәзнамә беришни үгинимиз.
- шеирларни һиссиятлиқ оқушни үгинимиз.
- дунияга болған көзқаришимишни кәңәйтимиз.
- әсәрләрдики ижабий қәһриманлардин үлгә елип, алий инсаный пәзиләтлик болушқа тиришимиз.

ХӘЛИҚ ЕГИЗ ИЖАДИЙИТИ – ХӘЛИҚ ДАНАЛИФИ

Қедимий заманларда язма әдебият болмған. Инсан өз әмгиги, өз қәһриманлири вә башқа нахисиләр һәкүмдә нахша-қоشاқларни қетип, чөчәк вә мақалларни ейтатти.

Бу əсәрләр айрим адәмләр, талантлық хәлиқ ғәзәлчилири вә қошақчилири тәрипидин яритилған. Йезик болмғанлықтан, бу адәмләрниң исимлири бизгичә ыйетип көлмігән.

Башқа хәлиқләрниң егиз ижадийитиге охшаш, уйғур хәлқиниң егиз ижадийитиму бай вә һәрхил. У мону түрләргө белүниду: чөчәкләр, ривайәтләр, әпсаниләр, ләтипиләр, тепишмақлар, мақал-тәмсилләр, бейитлар, қошақлар.

Биз силәр билән жуқурида аталған жанрларниң ичидики чөчәкләр вә қошақлар билән тонушимиз.

Чинтөмүр батур вә Мәхтумсұла (Чөчәк)

Бурунқы заманда Или ихлимида соң бир падиша болған екен. Униң мингән ети алтун тақилар билән тақыланған, күмүч-мәрвайит егәр тоқулған екен. У падишаниң икки хотуни болсыму, пәрзәнди болмуган екен. Падиша пәрзәндисиң йоқлугиға тола хана болуп, өзиниң хапилиғини бесиши мәхсити билән һәр дайим овға чиқип, тамашә қилидекен.

Күнләрниң биридә падиша вәзирилири билән овға чиқип кәткәндә, кичик хотуни бир оғул түгүпту. Бирақ буни падишаниң соң хотуни көрәлмәй, хизметчилиригә буйруп, балини дәрияға ташлатқузыветиду вә униң орниға иштниң күчүгини әкелип қойиду. Падиша овдин йенип кәлгәндә, соң хотуни униң қешиге кирип: «Сизниң хотунициз күчүк туғди», – дәп әризә қилиду. Падиша бу ишқа наһайити хана болуп, кичик хотунини өлтүргүзмәкчи болиду. Шу чағда падишаниң һелигәр соң хотуни: «Өлтүрмисилә, падишаним, мән тиләй», – дәп ялвурған болиду. Шунинң билән падиша кичик хотуниниң гунасидин кечип, бир қетимға аман қалдуриду.

Шундақ қилип, йәнә күнләрниң бир күни падиша бурунқы адити бойичә бир айлиқ йәргә овға чиқип кетиду. Кичик хотуни падиша овдин кәлгічә бир қызы туғиду. Падишаниң соң хотуни буни йәнә көрәлмәй, апирип дәрияға ташлитип, униң орниға мәшүк балисини әкәлгүзүп қойиду. Падиша овдин қайтип кәлгәндә, соң хотуни мәшүк балисини көтирип кирип: «Мана, сизниң кичик хотунициз әнді мәшүк туғди, жут ичидә үзүмизни йәр қиливәтти», – дәп жиғлап шикайәт қилиду. Падиша йәнә наһайити терикиду, кичик хотунига жаза бериду, – узун чачлирини қирқитип, әң яман шараптта құл қилип қойиду.

Өнді балиларниң әһвалига келәйли.

Падишаниң соң хотуни тәрипидин дәрияға ташланған балиларни бир ейиқ судин чиқиривелип бақидекен. Шундақ қилип, хеликі икки бала ейиқниң тәрбийисидә өсүп, соң болиду. Әқлигә кәлгәндә, бир-биригә адәмчә ат қоюшуvalиду. Оғулниң исми Чинтөмүр, қызниң исми Мәхтумсұла болиду. Бу балилар тәбиәтниң кәң вә таза һавасида өскәчкә, бәк чирайлиқ вә күчлүк болуп өсиду. Чинтөмүр кичик чегидин овға үгинип, түрлүк жәнисарларни тутиду. Шундақ қилип жүрүп, у батур болуп кетиду. Кейин булар ейиқтін айрилип, адәмләргә охшаш там соқуп, өй ясап, шу өйдә турушқа башлайду. Чинтөмүр батур өзигө бир мисран қилич, бир

милтиқ, бир қүш, бир тайған, бир мөшүк, бир тоху, бир чалиқуйruk кек боз ат тәйярлап алиду. Чинтөмүр батур овға чиққанда, уларниң həmmisini өзи билəн елип журидекən. Шундақ қилип, булар наһайити инақ яшап, бир-бирини hərmət қилип журиду.

Соаллар вə тапшурұқлар

1. Чөчөктин елинған үзүндени оқуп чиқындар.
2. Үзүндидики ижабий вə сəлбий қəһриманларни ениқлаңлар вə ми-жəзнамə бериңлар.
3. Падишаниң соң аялиниң қайси хислити силəргə яқмиди?
4. Падишаниң орнида сиз болған болсияциз немə қилаттициз?
5. Мəзкүр парчидики ейиқта адəмлəргə хас қандак хислəтлəрни байқидиңлар?
6. Берилгəн үзүндигə иллюстрация сизиңлар.
7. Үзүндениң мəзмұниға мұвапиқ яхшилиқ вə яманлық həкқидə мақалларни тепип, дəптириңларға йезиңлар.

Ихлимида – мəмлікəт; йəр йүзиниң бир бəлиги, қитъə.

Мəхтумсулиниң чұши

Бир күни Чинтөмүр батурниң сиңлиси Мəхтумсула чүш көриду. Чүшидə акиси овға чиқип, буга-маралларни нурғун етиваптəкмиш, буга-маралларниң бешини етиға ғанжұгилап келиватқидəкмиш, гөшни зиққа өткүзүп, отқа тутуп, кавап қилиптудəкмиш. Мəхтумсула хошаллиқ билəн охинип кетиду, көргəн чүшини акисиға ейтип бериду. Акиси: «Тола яхши чүш көрүпсиз, сиңлим, бирақ сиз мениң мəслинитимни есициздə тутуң», – дəп мону сөзлəрни ейтипту:

– Улук суга сиз бармаң,
Бешиңизни таримаң.
Иштиңизни «кəт» демəң,
Мəшүгүңизни «пүш» демəң.
Отуңизни өчəрмəң,
Егиз йəргə сиз чиқмаң,
Тохуруңизни «тах» демəң.

– Өгəр мəн овға чиқип кəткəндə отуңиз өчүп қалса, ис чиққан йəргə бармаң, ишт həвшиган йəргə бериң, – дəп нəсиhəт қилипту.

Күnlərniң бир күни, адити бойичə, Чинтөмүр батур йəнə овға чиқип кетиду. Мəхтумсула ялғуз қелип зериккəндін кейин, өгүзгə чиқип олтириду. Мəшүги билəн тохурима йениға чиқиду.

Мөшүк миявлап, Мәхтумсулиниң қешидин тола өтүверип, ичини пушарғандын кейин, мөшүккә «пүш» дәпту, тохуни «тах» дәп қоғлапту. Шуниндин кейин мөшүк билән тоху униңға аччиқ қилип, мөшүк қуйругини суга чилап келип, тоху татлап, отни өчириветипту. Бир вақитта Мәхтумсула өйгө кирип, отниң өчүп қалғанлигини көриду. Бу ишқа наһайити хана болуп, қайғуруп йәнә өгүз тәписигө чиқип: «Акам маңа мөшүккә «пүш», тохуға «тах» демигин дегөн, мән акамниң сөзини әстә тутмастин, отумни өчәргүзүп қойдум. Өнді немә қилимән?» – дәп жиғлап олтирип, оң тәрипидә ишт һавшиғанни аңлатпу, сол тәрипигө қарап, ис чиқиватқан йәрни қөрүпту. Әлвәттө, отсиз яшаш мүмкин әмәс, шуниң үчүн Мәхтумсулаға от тепиш қайғуси чүшиду. «Акам маңа отуң өчүп қалса, ис чиққан йәргө бармиғин, ишт һавшиған йәргө барғын девиди, лекин маңа от керәк болуп қалди, немә болса, болсун, тавакәл», – дәп ис чиққан сол тәрәпкә бариду. Йетип берип қариса, бир әски там өй екән. «Әссалам», дәп өйгө кирипту. Өйниң ичидә бир қери момай олтарғидәк. Момай: «Салимиңға салпаң қулақ, салам қымисаң, қилар едим алтә бөләк», – дәп жавап қайтурупту. Шунда Мәхтумсула униң йәттә башлиқ ялмавуз момай екәнлигини билипту: «Келиң, чирайлиқ қызы, қорқмаң. Келиң, мениң бешимни бекип қоюң», – дәпту. Амал қанчә, Мәхтумсула қорққанлигидин мақул дәп, момайниң бешини бекишқа башлапту. Ялмавуз сипайилиқ билән:

– Сиз кимниң қизи? Қайәрдә турисиз? Дадиңиз барму? Апиңиз барму? Түққан-қериндашлириңиз барму? Немә үчүн кәлдиңиз? – дәп һәммини соравалиду.

Мәхтумсула момайниң пүткүл соаллирига жавап берип, от сорап кәлгәнлигини ейтиду. Бешини бекип болғандын кейин, йәттә башлиқ ялмавуз бир тезәккә отни туташтуруп, Мәхтумсулиниң ағзига чишлитип қойидудә, бир йеңигө пишт, бир йеңигө сиркә селип, «икки тәрәпкә қалдурмай чечип барғын», – дәп буйруқ қилиду. Мәхтумсула қорққанлигидин ялмавузниң ейтқинини қилиду. Ялмавузниң буниңдикі мәхсити Мәхтумсулиниң өйигө йол тәпип бериш еди. Чүнки у қарғу екән. Сиркә тәkkән тәрәпкә чекир тикән, пишт тәkkән тәрәпкә азған тикән өсүп, оттурисида йол насил болуп қапту. Бир күни ялмавуз шу йол билән меңип, Мәхтумсулиниң өйигө бариду. Ишик түвигө келип:

– Чинтәмур батур өйдә барму?
Чалиқүйруқ ети оқурда барму?
Мисран қиличи қозукта барму?

Карала қуши қолида барму?
Кап-кап күчүги ишиктө барму?
Пүш-пүш мәшүгү төридө барму?
Тах-тах тохури қондақта барму? –

дәп вақырап сорайду.

Мәхтумсула ялмавузға жарап берип:

– Чинтөмүр батур овға кәтти,
Мисран қиличи йенида кәтти.
Карала қуши қолида кәтти,
Кап-кап күчүги әгишиб кәтти,
Пүш-пүш мәшүгү алдидә кәтти, –

дәпту.

Шуниндин кейин ялмавуз өйгө кирип, Мәхтумсулиниң узун чечидин лимға бағлап қоюп, тапинини тилип, қенини шорап ичипту. Шу териқидә ялмавуз һәр төрт-бәш күндә бир келип, нелиқидәк сорап жарап алғандын кейин, өйгө кирип, Мәхтумсулиниң қенини шорайдекен. Кетәрдә: «Бу ишни ақаңға аңлатма, болмиса, мән сени өлтүрүветимән», – дәп қоркутидекән. Өлвәттә, бу азаплардин чирайлық Мәхтумсула күндин-күнгө роһсизлининп, оруқлап, сарғийишқа башлапту. Акисига ейтай десө, қорқиду, чүнки акиси униңға: «Ис чиққан йәргө бармаң, ишт һавшиған йәргө берин», – дегән еди. У акисиниң ейтқинини қилмай, бу балаға гириптар болди.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Үзүндени оқуп, мәзмунини сөзләп беріңдер.
2. Мәхтумсула обризига миңәзәнамә беріңдер.
3. Ялмавуз момайниң қияпитини еғизчө тәсвиirlәңдер.
4. Мәхтумсула акисиниң нәсиһитини орунлидимү?
5. Чинтөмүр батурниң сиңлisisiga болған қериндашлик кейүми һәкқидә сөзләп беріңдер.
6. Қоңларниң нәсиһитини тиңшимаслик немигө елип келиду дәп ойлайсиләр?
7. «6 қалпақ» стратегиясын, үзүндә бойичә өз ой-пикерлириңдер билән бөлүшүңдер.

 Фанжүғилап – нәрсә - көрекләрни тециш үчүн егөрниң арқа икки тәрипиге бәkitилгән тасма.

Мәхтумсулиниң сәргүзәштилири

Бир күни Чинтөмүр батур овдин қайтип, сиңлисисиниң һалсизлинип, сарғийип қалғанлигини көриду. «Сизгә немә болди, сиңлим? Немә дәрдициз бар?» – дәп сорапту. Лекин Мәхтумсула қорқуп ейтмапту. Акиси йәнә: «Сиздә бир дәрт бар, сиңлим, ейтиң, ейтсицизма ейтисиз, ейтмисицизма ейтисиз», – дәп қистигандин кейин, Мәхтумсула болған вақиәниң һәммисини ейтип берип, ахирида жиғлаветипту.

Чинтөмүр батур сиңлисисиниң әһвалини аңлиғандын кейин: «Сиңлим, сән соң бир балаға гириптар болупсән, әнді бу бала-дин қутулмисаң болмас. Андақ болса, мән әтә овға чиқмаймән, бу ялмавузни бир амал билән өлтүрәйли, – дәп әтиси орнидин туруп, сиңлисига кейнәк-тамбилини селип берип: – Мән ишикниң кәйнигә ора ясап мәкүп ятимән, әгәрдә ялмавуз кәлсә, Чинтөмүр батурниң пурити бар, дәп өйгә кирмәйду. Шу ҹаңда сән: «Чинтөмүр батур өйдә йоқ, мома, кейнәк-тамбилини жуюшқа елип қеливедим, шунинң пурити болса керәк дегин», – дәп үгитип қойиду.

Чинтөмүр батур орини колап йошурунуп олтарса, күндики адити бойичә тимисқилап ялмавуз йетип келиду. Мәхтумсула жағавап бәрсә, ялмавуз ишәнмәйду. «Чинтөмүр өйдигү, пурити чиқип туриду», – дәйду. Мәхтумсула акисиниң кейнәк-тамбилини жуйған болуп: «Йоқ-йоқ, мома, өйдә йоқ, һәммиси овға чиқип кәткән, мән униң кейнәк-тамбилини жуюшқа елип қалған едим, шунинң пурити болса керәк, өйгә кириң», – дәпту. Ялмавуз Мәхтумсулиниң ишинип, өйгә кириду. Бурунқи адити бойичә Мәхтумсулини узун чечидин лимға бағлап қоюп, әндила қенини шорай дәп турғанда, Чинтөмүр батур оридин чиқип, мисран қиличи билән бир чепип, ялмавузниң алтә бешини йәргә чүшириду. Йәттинчи бешини чепишқа ұлғирәлмәйду. Ялмавуз ялғуз беши билән өйниң түңлүгидин қечип кетип берип:

– Իәй, Мәхтумсула,
Мән сени жұму,
Мән сени жұму,
Мән сени жұму, –

дәп қаттиқ аваз билән вақирап қачиду. Чинтөмүр батур чаликүй-руқ етиға минип, бу башни қоғлап йетәлмәйду. Шунда Чинтөмүрниң зәнжыргә бағлақлық ишти зәнжырини үзүп, ялмавузниң қалған бешини қоғлап кетиду. Нәччә түрлүк дәрияларни кечип, тағларни бесип, нәччә түрлүк төшүкләрдин өтүп, ахири ялма-

вузниң ялгуз беши ишт сиғмайдиган бир төшүккә кирип қутулған екән. Шуниндін кейин Чинтөмурниң ишти бирнәччә күн өтүп, йенип көлгөн екән.

Чинтөмүр батурниң сиңлиси Мәхтумсұла наһайити чирайлиқ, келишкән қызы екән: ақ үзлүк, бота көзлүк, шерин сөзлүк, сумбул чачлиқ, қара қашлық, назук бәдәнлик болуп, уни бир қетим көргөн киши нәччә құнлар әқил-ношини билмәй, гизадин қалидекән.

Құнләрдин бир күни бекар жүрүп, Чинтөмүр батурға хапилиқ үетиду. Униң овға чиқып хумари тутуп, сиңлисига: «Нәй, сиңлим, мән овға баримән, сиз өйдин талаға чиқмаң, ериқ бойида олтирип, чечицизни таримаң», – дәп өзи бирнәччә күн жабдунауп, назирлинип, овға чиқип кетиду.

Мәхтумсұла өйгө кирип, задила талаға чиқмас болиду. Бирақ бирнәччә құндин кейин, йәнә зерикіп кетип, талаға чиқиду. Ишикниң алдида таза сузүк су еқиветиптекән, суниң еқишиға қизиқип, ериқ бойида олтирип, чечини тарапту, үз-көзини жуюпту. Мәхтумсулиниң чечи наһайити узун екән, шунда бирнәччә тал чечи суга чүшүп кетидуда, еkip берип, қалмақ падишасиңиң ордисидики көлгө чүшиду.

Көңли түйғандәк, шу күни падиша көлниң бойида олтирип, баш-көзини жуюватса, Мәхтумсулиниң чечи қолиға илиніп чиқиду. Шунда падиша нәкәрлиридин сорайду: «Бу қандақ қылду шунчә узун?» – дегендә нәкәрлиридин бири туруп: «Ей, падишаңым, бу қыл әмәс, бу Мәхтумсұла атлиқ чирайлиқ бир қызниң чечи. Мәхтумсулиниң бир ақиси бар, ети Чинтөмүр батур. Бу ихлимда униндәк күчлүк әр йоқ», – дәп жавап қайтуриду. Шунда қалмақ падишаси Мәхтумсулини көрмәстинла ашиқ болиду.

Падиша Мәхтүмсулиниң ишқида хиял қилип олтарғанда, йәттә башлик ялмавуз қалған ялғуз беші билән қалмақ падишаси турған шәһәргө қечип келиду. Шунда ялмавуз падишаға кирип: «Палани йәрдә Чинтөмүр батурниң бир сиңлиси бар, наһайити чирайлық, у пәкәт сизгила лайиқ», – дәйду. Мәхтүмсулиға ашиқ болуп олтарған падиша шуниндин кейин техиму ашиқ болуп, Чинтөмүр батурға киши әвәтиду. «Сиңлисими маңа бәрсүн, бәрмисә, ләшкәр билән берип, соқушуп алимән», – дәп соритиду. Әлчиләр падишаниң сезини Чинтөмүр батурға йәткүзгәндә, Чинтөмүр батур: «Мениң ундақ падишаларға беридиган сиңлим йоқ, әгәр күчи йәтсө, соқушуп алсун, қанчә ләшкәр әпкәлсіма, соқушқидақ налим бар», – дәпту. Әлчиләр йенип келип, Чинтөмүр батурниң бәрмәймән деген сезини ейтқандын кейин, падишаниң аччиғи келип, ләшкирини жигип, Чинтөмүр батурниң өйигө бариду.

Чинтөмүр батур у күни овға чиқип кәткән екән, өйдә құшни қалдуруп сиңлисига: «Бешицизға бир күн чұшсә, бу құшни қоюветиң, мән қәйәрдә болсам, шу йәргә йетип бариду», – дәпту. Мәхтүмсула қәлгән ләшкәрләрни көрүп, құшни қоюветиду. Өзи әр кишидәк ясинаң, қолыға қилич-нәйзисини елип, атқа минип, падиша ләшкәрлириниң алдиға чиқиду. Падиша Мәхтүмсулини көрүп, жандири билән ашиқ болиду. «Нәй, рәна, мени яхшилиқče қобул қылсаң қылдин, болмиса мән зорлук билән алимән», – дәпту. Мәхтүмсула: «Бу қандак үятсизлик, мән ажызға шундақ һүжүм қиласылар? Акам қәлгәндә, немә дәп жавап берисиләр?» – дәп ләшкәрләр билән соқушуп, уларни қачуриду. Шунда қалмақ падишаси қечип кетип барған ләшкәрлиригә: «Силәр икки кишидин немә қачисиләр, қачмаңлар! Болмиса жәңгә өзәм киримән», – дәп Чинтөмүр батур билән өзи нәйзивазлиқ қилишқа чүшиди. Бирақ булар бир-бирини үеңәлмәпту. Шунда Мәхтүмсула буларниң қалтис күришишлирини көрүп, наһайити қорқиду. «Акамға нәйзә тегип мәйип болмиседи, акамдәк бир әрниң мәйип болғинидин, мениңдәк бир ажызниң йоқ болғини яхши», дәп ақисига қарап мундақ ялвурупту:

– Янмамсән, aka,
Қайтмамсән, aka.
Бир мениң үчүн
Өләмсән, aka? –

дәпту.

Шунда Чинтөмүр батур:

– Янмаймән, укам,
Қайтмаймән, укам.
Бир сениң үчүн
Өлимән, укам! –

дәп падиша билән соқушушни давам қипту. Бирақ шу чағда Мәхтүмсула етиниң бешини жәңдин тартқан екән, Чинтөмүр батур сиңлисiniң бу қилигини көрүп: «Хәйри әнди, мениң

сиңлім қалмаққа көңул бәргенгө охшайды», – дәп рәнжип, хапа болуп, қиличини ғилавига селип қайтипту. Мәхтүмсулини қалмақ падишаси елип кетипту.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Топларға бөлүнүп, берилгөн парчини оқуп чиқыңдар.
2. Кластерниң ярдими билән парчә мәзмунини ечиp беріңдар.
3. Парчидин Мәхтүмсулиниң қияппити тәсвирләнгөн жүмлини тепип, дәптириңдарга йезиндер.
4. Немә үчүн Мәхтүмсула қалмақ падишаси билән қелишқа рази-лиқ бериду?
5. Парчидин қалмақ падишаси билән ялмавузниң сөһбитини тепип, ролъларға бөлүп оқуңдар.
6. Ака билән сицилниң арисидики қериндашлиқ мұнасивөт бизни немигө тәрбийләйдү?
7. Силәрниң парчидики қайси қәһриманға охшиғуңдар келиду?

Ләшкәрләр – қураллық қисим, армия, әскәр: ләшкәр алмақ.

Чинтөмүр батурниң уйқиси

Нәччә күnlәр, түnlәр дәм алмастин жәң қилишип һарған Чинтөмүр батур адемзат аяқ басмайдыған бир чөл-баяванға берип, Чалиқүйруқ етини бир яғачқа бағлап қоюп, дәм елишқа ятиду. Адәттә, һәқиқий батурларниң дәм елиши (уйқиси) қириқ кечө вә қириқ күндүз болиду. Чинтөмүр батурма шундақ қириқ кечө-күндүз ухлиған екән. Бу қириқ күнниң ичидә Чалиқүйруқ ети бағлиған йеридин йешилип явайи құлун үйүрлиригө қошулуp кетипту. Бир заман Чинтөмүр батур батурлук уйқисини тамам қилип охинип, етини бағлиған йәргө кәлсө, ети йоқ, у яқ-бу яққа қарап тапалмапту. Шунда чөл оттурисида пиядә қалған Чинтөмүр батур милтиқ-қиличини есивелип, ғол билән етини издәп келиватса, бир топ құланлар келиватқан екән, шунда Чинтөмүрниң құланларға қарап соригини:

– Дұбүр-дұбүр, құланлар,
Үйүр-үйүр, құланлар.
Тога-дурдун кийгәндек
Түки чирайлық, құланлар.
Чалиқүйруқ етимни
Көрдүңларму, ейтىңдар? –

десә, улар һечқандақ жавап бәрмәпту... Чинтөмүр батур жавап алалмиғиниң наһайити хапа болуп, дәм елип олтарса, йәнә бир құланлар чиқип көпту.

Чинтөмүр йәнә:

– Дұбүр-дұбүр, құланлар,
Үйүр-үйүр, құланлар.

Алтун пәйпәзә асқандәк
Құлиғи чирайлик, қуланлар.
Чалиқүйруқ етимни
Көрдүңларму, ейтىңлар? –

дәп сорапту. Шунда әң кәйнидә келиватқан бир қери қулан жавап берип: «Һәй, Чинтөмүр батур, сениң чалиқүйруқ етиң әву қирниң арқисида бир үйүр қуланларға баш болуп жүриду», – дәпту. Чинтөмүр бу жавапни аңлиғандын кейин, қери қуланға тола рәхмәт ейтип, бәк хошаллық билән қирға чиқип қариса, һәқиқәтән, Чалиқүйруқ ети бир үйүр қуланлар билән жүрүпту. Қуланлар Чинтөмүрни көрүши билән қорқуп қачиду, қуланлар билән биллә Чалиқүйруқму қачиду. Шунда Чинтөмүр батур чалиқүйруқ етиға қарап:

– Огри алтур, Чалиқүйруқ,
Бөрө алтур, Чалиқүйруқ, –

дәйду.

Чалиқүйруқ Чинтөмүрниң авазини аңлап, тохтап мундақ дәйду:

– Дұбүр-дұбүр йоллар меңип,
Туяқлирим тешилди.
Аччиқ-аччиқ сулар ичин,
Тиллиримма кесилди.
Аччиқ-аччиқ жүсәй йөп,
Тамақлирим тешилди, –

дегендин кейин, Чинтөмүр мундақ дәпту:

– Дұбүр-дұбүр йоллар меңип,
Туяқлириң тешилсө,
Тимифиңни алай мән,
Төмүр тақа қақай мән.
Аччиқ-аччиқ сулар ичин,
Тиллириңма тешилсө,
Сүзүк булиғиң болай мән.
Аччиқ-аччиқ жүсәй йөп
Тамақлириң тешилсө,
Қара чечимни алай мән,
Қияқ отуң болай мән, –

дәпту.

Шуниндин кейин Чалиқүйруқ Чинтөмүрниң қешига келип, өзини тутқузған екән. Чинтөмүр наһайити хошал болуп, етиниң бойнидин сөйүп, үстигә минип, шәриқ тәрәпкә қарап маңиду. Шундақ қилип, Чинтөмүр батур Или деген дәрияни кечип, Текәс

тегиниң «Көк төпсисигө» келип орнишип қалған екән. Шу йәрдики хәлиқләр бу батур кишиниң келишигө наһайити хошал болушуп, һәр түрлүк ярдәмләрни берип, қарши алиду. Чинтөмүр батур чарвичилиқ қилип жүрүп, соң бай болуп кетиду. Бирнәччә миң илқа, қой, төгө, калиға егә болуп, улар пүткүл яйлақни қаплап жүриду. Шундақтиму бу дөләтлири неч көзигө көрүнмәйдү, униңға мутлак қизиқмайды. Униң пүткүл қайғуси қалмақ падишаси елип кәткән сиңлисида болуп, шуны ойлап, сиңлисиниң дәрдидә жиглан жүрүп, ахири бир күни икки көзи қарғу болуп қалиду. Мана шуниндин кейин Чинтөмүр батурниң батурлук атиғи йоқилип, униң орниға Чинтөмүр қарғу дегөн ләкәм сицип кәткән екән.

Қалмақ падишаси узун чачлиқ чирайлиқ Мәхтүмсулини қолға чүшәргәндін кейин, хошаллигидин қириқ кечө-күн-дүз той-тамашә қилиду. Шундақ қилип, Мәхтүмсула қалмақ падишасиниң әң чирайлиқ вә әң қәдирлик адимидин саналсіма, лекин Мәхтүмсула өз тұрмушыға нарази еди, у акиси Чинтөмүр батурни ойлап, ғәм чекәтти. Бирақ құтулушқа нечқандақ амали йоқ еди. Шу териқидә ойлинип жүрүп, бирнәччә жил туруп қалиду.

Соаллар әз тапшурұқтар

1. Парчини оқуп, Чинтөмүр батурниң немишкә узақ ухлиғанлири һәкқидә ейтеп беріңдер?
2. Парчиғидин Чинтөмүр батур билән Чалиқуйруқниң бир-биригө болған садиқлиғи баян қилинған жұмылләрни тепеп оқуңдар.
3. Атниң западарлығы тогрилик немә билисиләр? Ейтеп беріңдер.
4. Чинтөмүр батурниң «қарғу» болуп қелишиға немә сәвәп болди?
5. Немишкә Мәхтүмсула өз тұрмушыға нарази болди?
6. Өйдә парчә мәзмұниға мас келидиган мақалларни тепеп, дәптирицларға йезиңдер.
7. «Ат — әрниң қанити» дегөн мақални қандақ чүшинисиләр?

Чинтөмүр батур билән Мәхтүмсулиниң учришиши

Қалмақ падишасиниң икки тулпары бар екән, бу тулпарларниң бири ат, иккінчisi төгө тулпар болуп, бу тулпарларға падишаниң өзидин башқа кишигө миниш рухсәт қилинмайдекән.

Құнләрдин бир күни Мәхтүмсула өйдила олтирип зерикип кәткәнлигини ейтеп, дәрия бойиға берип тамашә қилип келишкә падишадин рухсәт алиду. Мәхтүмсула тулпар атқа минип, қириқ хотун, қириқ әр нөкәрлири билән тамашига чиқип кетиду. Булар

Или дәриясиниң бойига келип чүшиду. Қатар чедирларни тикип, тамақларни пиширип, һәр түрлүк шарапларни ичип, тамашичилар мәс болуп кетиду. Мәхтумсула акисиниң қәйәрдә екәнлиги тоғрисида астиртин хәвәр елип турғачқа, Или дәриясидин өтсила, акисини тепишига ишинәтти. Бирақ дәрияни кечиш һелиқи тулпар болмиса мүмкін әмәс еди. Пәйтини пайлап жүргөн Мәхтумсула, падиша нәкәрлириниң мәс болушидин пайдилинип, бир минут вақитни бошқа өткүзмәй, қириқ хотун вә әркәк нәкәрлириниң һәммә етиниң егәр-тартмисини кесидудә, өзи һелиқи тулпарни минип, дәрияға чүшиду. Падиша нәкәрлири буни туюп қалиду, бирақ Мәхтумсула дәриядин өтүп үлгериду. Шунда падишаниң нәкәрлири әнді падишаға немә дәп жавап беримиз, дейишип қайғуруп: «Бери өтүң, хеним, сұltаным», – дәп Мәхтумсулиға ялвуриду, лекин Мәхтумсула тулпарға минип, «чу» дәп шәриқ яққа қарап, акисини издәп кетиду.

Шундақ қилип, Мәхтумсула нәччә кечә-күндүз дәм алмастин жүрүп, Текәс тегифа йекін барғанда, бир йәрдә нурғун төгиләргө учришип қалиду. Төгичидин: «Бу кимниң төгилири?» – дәп сорайду. Төгичи: «Бу Чинтөмүр қаргуниң төгилири», – дәп жавап бериду. Мәхтумсула: «У немә сәвәптин қарғу болуп қалған?» – дәп сорайду. Төгичи: «Униң бир сиңлisisini қалмақ падишаси елип кәткән екән, шуның дәрдидә жиглап жүрүп қарғу болуп қалған» – дәпту. Андин кейин Мәхтумсула нерирақ берип қариса, нурғун илқа, қой, кала баққанларға учришиду. Улардинму сорайду, һәммисила охшаш жавап бериду. Әң ахирида мозай баққан бир тазға учришип, һелиқиндәк жавап алғандин кейин: «Чинтөмүр қарғу назир немә қиливатиду?» – дәп сорайду. Таз: «Чинтөмүр шу ваққычә ейләнмигән екән, у назир он күн ойнитип, тоқкүз күн тойлитип өзигө хотун алмақ болуп, тамашә қиливатиду», – дәпту. Мәхтумсула тазға: «Андақ болса, Чинтөмүр қарғу мениң акам болиду, сән чапсан берип, акамға мону халтини бәргин, мелиңни мән бекип турай», – дәп бир халтини берип:

– Чинтөмүргө сән барғин,
Халтини берип ейтқин:
Алмутиниң алмиси,
Мәхтумсула халтиси.
Елип, кезигө сүртсө,
Ечилип кетәр көзи, –

дәпту.

Таз: «Вай, женим, мән у йәргә баралмаймән, у йәрдә адәмләр тола, мени Чинтөмүрниң йениға киргүзмәйду, мениң чапиним өски», – дәпту. Мәхтумсула: «Яқ, барисөн, мән саңа бир һейлә үгитимән. Сән чапиниң қара патқақта миләп, қолуңға халтини тутуп, адәмләрниң арисига берип киргин. Тойға кәлгән кишиләрниң кийимлири яхши болғачқа, сениң өски чапиниңдин қорқуп йол бериду, шундақ қилип, Чинтөмурға йетисөн», – дәпту.

Таз мақул дәп халтини қолига тутуп, Мәхтумсула үгәткәндәк һейлә қилиду. Сорунға кирип берип: «Пош, пош» дәп йол ечип, Чинтөмүр турған йәргә йетип, халтини Чинтөмүрниң алдига қойиду. Чинтөмүр: «Бу немә, ким өвәтти?» – дәп сориганда таз:

– Алмутиниң алмиси,
Мәхтумсула халтиси.
Елип кәзигә сүртсө,
Ечилар дәйду көзи, –

дәпту.

Чинтөмүр хошаллиғидин жиглап, бир алмини елип көзигә сүрткән екән, шу заман көзи ечилипту. Сәкрәп туруп: «Чапсан берип сиңслимға ейтқин, мәшәгә кәлсүн», – дәпту. Таз йенип берип: «Сизни ақициз кәлсүн дәйду», – дегендә, Мәхтумсула: «Сән акамға берип ейтқин, маңа төгиниң йәттә чанач сүтини өвәтсүн, мән шунинң билән өзәмни паклап баримән», – дәпту. Чинтөмүр батур дәррү сүт өвәтиду. Мәхтумсула шунинң билән паклинип, пакиз кийимләрни кийип, ақисиниң қешига келиду. Узақ жиллар бир-биридин айрилип көрүшмігән икки қериндаш қучаклишип, жиглишип көрүшиду. Сиңлисисиң дәрдидә өйләнмәй жүргөн Чинтөмүр батур өйлинип, хошал өмүр сүриду.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Парчини оқуп, мәзмунини сезләп бериңдер.
2. Топларға белүнүп, чечәк мәзмуну бойичә соал түзүңдер.
3. Берилгән жәдвәлни толтуруңдар:

Чечәк қәһриманлири	Үлар тогрилиқ чечәктиги пикир	Силәрниң пикриңлар
Чинтөмүр		
Мәхтумсула		
Байниң choң аяли		
Балиларниң аписи		

Ялмавуз		
Қалмақ падишаси		

- И 4. Чинтөмүрниң көзи қәйәрнин алмиси билән ечилиду?
 5. «Мениң чечәктин алған тәсиратим» мавзусида әссе йезицлар.
 6. Төвәндикі мақалларни оқуп, шәрхиленп берицлар:
 «Қалиғач қалиғачқа йәм бериду,
 Қериндаш қериндашқа жаң бериду».
 «Ака-укиниң азари болсиму, безәри болмас».

Тай билән бала (Чөчәк)

Бурун бурунда, териқ тулумда, житим булунда чағда бир әр-аял яшапту. Уларниң бирдин-бир арзулуқ оғли бар екән. У балиси зерәк, туйгүн, сөзгө уста, әқиллиқ екән.

Ата-аниси балисини шәһәрдики мәдрисиләрниң биридә оқутупту. Мәдрисидә аз күн оқупла, барлық балилардин яхши оқуп, өтүп кетиду. Шундақ күнләрниң биридә аниси вапат болуп, көп өтмәйла, дадиси баща аялға өйлиништу.

Бир куни дадиси балисига ат елип бәрмәкчи болуп, базарға берип ат таллапту. Ата-балига шунчиллик яхши атлар учрашсима, балиси уларни яратмай, үчинчи күн дегендә уларға оруқ, чапақ бир тай учришишту. Бала шу тайни алимән дегендә, дадиси дәсләп унимапту, лекин бала жиглап турувалғанлиқтин, ялғуз оғлини қиялмай, тайни балисига елип бериду. Бала хошал өйгө келип, тайға күнни көрсәтмәй қириқ бир күн баққанда, у әжайип бир тулпар болуп чиқипту.

Бала чоң болғансири, өгәй аниниң балиға нәприти күчийипту. Ахири балини көздин йоқитишниң койига чүшүпту.

Бала күндә мәдрисидин янғанда тайни йоқладап, андин өйигө кирәттекән. Бир куни адити бойичә тайниң ийенига кирсә, у жиглап турған екән.

– Немә болди? Немигә жиглайсән? – дәп һәйран болуп сорапту бала.

Тай:

– Бұғұн өгәй анаңниң пәйли бузулди. Сени өлтүрүшниң кәйниге кирди. Бұғұн саңа атап оға селип, манта етип қойди, сән өйгө киргендә өгәй анаң хошал болуп: «Манта йә!» – дәп мантини бериду. Сән: «Талада йәймән», – дәп талаға чиқип, қассап

хошинаңларниң иштиға беривәт. Шундила сениң һаятиң сақлинин қалиду, – дәп үгитиду. Дегендәк, бала өйгө кириши биләнла, өгәй аниси хошаллиқ билән балиға:

– Саңа манта етип қойған, мана, йә, – дәп елип қойған мантини бәргәндә бала:

– Өйниң ичи иссиқкән, талада йәймән, – дәп һойлисіда жүргөн қассапниң иштлириға ташлап бәргәндә, иштлар йәп болупла, ғицишип жиқилип, қетип қапту.

Күнләрниң бир күни бала мәдрисидин қайтип, еғилдики етиниң үйениға кирсә, йәнә униң жиғлап турғанлиғини көрүпту.

– Йәнә немә болди? – дәп сорапту.

– Апаң бұғұн өйүңларниң босуғисига ора колап, ичигө қоқас селип қойди, ичигө чүшүп кәтсәң, һаятиң шу йәрдә түгәйду, – дәпту ат.

– Немә амал бар?

– Сән өйгө кирмәй туруп апаңға қараң: «Бұғұн бизгө моллам мундақ оюн үгәтти» – дәп босуғидин атлап өтүп көт. Чиқидиган вақтима шундақ қыл. Сениң ориға чүшмәйдиганлиғинға көзи үетип, орини тиндуруветиду, – дәпту ат.

Бала өйгө кирсә, дегендәк босуғиси йеци сугалған екән. Өгәй ана балини көрүп:

– Өйгө кир, босуғини дәссәвәргин, қетишип қалди, – дегендә бала:

– Апа, бұғұн бизгө моллам мундақ оюн үгәтти, қараң, – дәп босуғидин сәкрәп өтүп кетипту. Чиқидиган вақиттима шундақ дәп сәкрәп өтүп кетипту. Кәчқурун орини тиндуруп, бурунқидәк қиливәткәндә, балиниң көңли тинипту. Арида йәнә хелә күнләр өтүп кетипту. Бала хелә әқлигө кирипту. Бир күни етиниң жиғлаватқанлиғини көрүпту.

– Бұғұн анаң саңа чапан тикип қойди. Сән уни киймә. Чүнки чапанниң һәммә йеридә оға бар. Чапанни кочига әчиқип көмүп ташла, – дәпту.

Дегендәк, өйгө кирсә, өгәй ана чапан тикип қойған екән. Бала чапанни елип:

– Талада кийимән, – дәп елип кочига чиқип, бир ериқниң бойини колап, көмүп ташлапту.

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Берилгөн парчини рольларға бөлүп оқуңдар.
2. Өгәй аниниң балиға болған мунасивити һәққидә ейтеп бериңлар. Қандак ойлайсиләр, һаятта әшундақ рәһимсиз анилар учришамду? Өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.
3. Немә үчүн бала базардин чапақ тайни сетивалди?

4. Өгөй аниниң миңәзини қандақ тәриплигөн болаттиңлар? Пикриңларни дәлилләңгелар.

5. Тайниң алайынде хислити һөкүмдө парчидин дәлил көлтүрүңлар.

6. «Нан бәрсө, кейүк бәрди,
Аш бәрсө, суюқ бәрди.

Өгөй аниниң дәрди» дегөн мақал берилгөн парчә мәзмунига мас келәмдү? Өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

Өгөй аниниң һейлиси

Өгөй ана балини йоқитишиңиң һеч амалини тапалмиғандын кейин, авал атни йоқатмай туруп, балини йоқиталмайдығанлигига көзи йетипту. Бир күни өгөй ана ялған ағрип йетивалғанда, йолдиши атақлиқ тевипларни чақыртип көрсөтсіму, һечқайсиси ағригини тапалмайду. Бир тевип ағригини тапалмай һәйран турғанда, өгөй ана у тевипқа:

– Сиз йолдишимға: «Өгөр аялициз қириқ бир күн Күн нурини көрмігөн атниң гөшини йесө, сәллимаза сақијип кетиду дәң», – дәп сөз үгитип, нурғун алтуңларни берипту.

Тевип аялниң ейтқанлириңиң һеммисини йолдишиға ейтқанда, у немә қиласынни билмәй, ойлинип қапту. Йолдишиңиң шундақ ойлинип, қийнилип жүргөнлигини көргөн өгөй ана:

– Мени сақаймисун десициз, атни соймаң, өгөр мән керек болсам, бир атни неманчила аяп көттициз? Жән болса, ундақ аттын нәччиси келиду, – дәп ериниң бешини қаймуқтурушқа башлайду.

Ахири балиниң дадиси атни соймақчи болиду. Бала мәдрисидин қайтип етиниң үениға кирсө, ат жигглаватқан екөн. Немә болғанлигини сориганда:

– Мән сени уч өлүмдин қутулдурдум, сән мени бир өлүмдин қутулдур. Дадаң мени әтә соймақчи. Тевип апаңға мениң гөшүмни үйеишкә буйриди. Апаң гөшүмни йемәкчи, – дәйду тай.

– Мән сени қутулдурушқа һәрқачан тәйяр, бирақ қутулдурушниң үолини ейтип бәр.

– Әтә сән оқушыңға баривәргин, амма қулиғиңи өйгө тикип тур, мени дадаң оқурдин үәшкәндә бир кишинәймән, елип чиққан вақитта иккинчи кишинәймән, путлиримни бағлиғанда үчинчи қетим кишинәймән, өгөр уч кишиңиң өйгө үетип көлмисәң, мениңдин тамамән айрилисәң, – дәпту тулпар.

Бала әтиси оқушың бармаймән дегинигө қаримай, аниси әвәтиветип, атни союшниң койыға чүшиду. Мәдрисидө қәпәздики құштәк немә қиласынни билмәй, миң бир ойларға берилип

олтарғанда, ат ачық бир кишинәпту. Бала моллисидин талаға чиқип киришни сориғанда, молла рухсөт бәрмәпту. Иккинчи кишиңигендә йәнә рухсөт сорапту. Лекин молла йәнә рухсөт бәрмәпту. Лекин бала моллисиңиң рухситиге қаримай, қуондәк жүгрәп өйигә аз қалғанда, ат үчинчи қетим кишиңайду, бала өйгә етилип кирсә, нойлисиди атни ятқузуп, пичақ сургиливатқанда, дадисиңиң қолидики пичакни тартивелип, атниң путини бағлиған ағамчини кесип ташлап, тулпарға минидудә, жигилған хәлиққә қарап:

– Һәй, халайиқ, мени үч қетим өлтүрүшкө тиришқан өгәй анам яхшиму яки мени үч өлүмдин құтулдурған тейим яхшиму? – дәп сорапту.

Бирлири: «Етиң яхши» десә, иккинчилири «Анаң яхши» дейишкә башлайду.

Бала:

– Мени үч өлүмдин құтулдурған тейим яхши, – дәп атни бир уруп, нойлидин учқандәк чиқип кетиду. Үч кечө-күндүз маңғанда, алдидин бир шәһәр көрүниду. Атни тохтатқанда ат:

– Мән көзгө көрүнмәйдіған болимән, бирақ сениң хизметидә болимән, мабада бешиңға бирәр еғир күн чүшсә, мону түкүмни кейдүр, – дәп түкини берип хошлишиду.

Бала шәһәрниң базирида жүрсә, падишаниң ялақчилири падишаға «бу оғри зади бизгә күн бәрмәйду, байларни заңлиқ қилип күлиду», – дәп балини бекардин-бекар падишаға чеқипту.

Падиша:

– Алдимға елип келиңлар, – дегендә, балини падишаниң алдига елип келиди. – Өлтүрүңлар, – дәп буйруқ берипту. Падишаниң оң қол вәзириниң балиға ичи ағрип:

– Падишаий аләм, бу гунасиз яш жигитни өлтүрүш яхши әмәс, униңдин шәһәрниң четидики чөлни бағ қылсун, – дегендә падиша рази болупту.

Аридин хелә жиллар өтүп, падиша сол қол вәзиригө:

– Сән берип ھелиқи бала тирик болса, немә қилип журғәнлигини, өлгөн болса, қачан, қайәрдә өлгәнлигини билип көл, – дәп әвәткәндә, вәзир берип у йәрниң шунчиллик чирайлиқ баққа айлинип кәткәнлигиге ھәйран болуп, падишаға:

– Ей, падишаий, у бала чөл йәрни шунчиллик чирайлиқ бағ ясаптекин, ھәтта у бағ сизниң дәм алидиган әтиязлиқ, язлиқ, күзлүк бағлирициздин ھеч қелишмайду, – дегендә падиша ишәнмәй, оң қол вәзирини әвәтиду, чүнки сол қол вәзири қорқанчақ, махтанчақ вә ялғанчи екәнлигини падиша биләттекән. Оң қол вәзирима сол қол вәзиридәк махтап көлгәндә:

– Андақ болса, қизлирим ойнап көлсун, – дәйдекөн. Падишаниң үч қизи берип, кенизәклири билән хошал-хорам ойнашқа баштайдекөн. Лекин әң кичик қизи чөлни бағ қиливәткән жигитни көрүш армини билән жигитни издәп, ахири қип-қизил ечилип кәткән қизилгүлниң арисида ятқан йәрдин төпип, он бәш күнлүк толун айдәк падиша қизи қизилгүлдәк дехан жигитигө тоймай қарап қапту. Һәдилири «кетимиз» дәп чақырганда, аста һәдилири тәрәпкә берип, уларға қошулуп майды. Падишаниң үч қизи бала өстүргөн бағниң мевилирини «дадимиз йесун» дәп яғлиқлирига чигивалиду. Кичиги йәргө чүшүп, полишип қалған алмиларни апту, икки һәдиси болса, әң яхши пишқан алмиларни елип барса, падиша икки соң қизиниң алмиларини йесә, бир-биридин тетиқсиз өски болуп, кичигиницкини йесә, шунчиллик яхши болуп, падиша өмридө ундақ алмини йегәнлигини есига чүширәлмәпту. Алмиларни йәп болуп, «йәнә болса!» – дәпту. Алмиларға тәм киргүзгән балиниң тулпари екәнлигини һеч кимму билмәпту.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Берилгән парчини оқуп чиқындар.
2. Парчә мәзмунини кластерниң ярдими арқылы сәзләп беріңдер.
3. Мәтингидиң ижабий вә сәлбий қәһриманларни ениқланылар.
4. Парчидин балиниң ишләмчан, әмгәк сейгүч екәнлигини дәлилләйдиган эпизодни төпиңдер.
5. Немә үчүн падишаға көнжә қизиниң елип көлгөн алмиси татлық билинди?
6. Өзәңдерға яққан қәһриманниң қияпитини еғизчө тәсвиrlәп беріңдер.
7. Чөчәк мәзмуни бойичә рәсім сизиңдер.

Бала билән қизниң арминиға йетиши

Бир күни падиша қизлириниң тойини қылмақчи болуп, «Қизлирим кимни халиса, шуницға беримән», дәп шаһзадиләрни вә бай содигәрләрниң балилирини жигипту. Падиша:

– Әгәр қизлирим алмиларни кимгә атса, шуницға беримән, – дәйду.

Икки соң қизи алмиларни яхши көргөн шаһзадиләргө етипту, кичиги һечкимгә атмай, теч турғанда, падиша һәйран болуп:

- Саңа ким керәк? – дәп сорапту.
- Бағдикі деҳан балиси, – дәпту қиз.

Балини елип кәлгәндә, қиз алмисини шуниңға етипту. Падиша үч күйоглиға қириқ бир кечә-күндүз той қилип берипту. Дехан балиси қизға бир еғизму гәп құлмиғанлиқтін, қиз балини кекәчмекін дәп ойлап жиглайдекән. Бир күни бала:

– Сән немишикә жиглайсән? Мән кекәч өмәс, гәп қилимән, – дегендә, қиз шунчилик хошал болуп кетиду.

Қизниң дадиси:

– Сән падиша қизи туруп, шаһзадиләрни яратмай, йоқ бир кекәчкә тегивалдиң, – дәп уларға ат еғилдин өй тутуп бериду.

Бир күни падиша үч күйоглини синимақчи болуп, уларға үчийи татлиқ, гөши аччиқ құш елип келиңдер, – дегендә, үчилиси «хоп» дейишип чиқип кетиду. Бала атниң түкини көйдүргөндә, ат пәйда болуп:

– Бешиңга немә гәм чүшти? – дәйду.

– Падиша үчийи татлиқ, гөши аччиқ құш тепип келиңдер деди.

– Сән жаңгалдики икки ақаңниң оң мүрилиригә тамға бесип, шу йәрдин бир құш етип, үчийигә ат тезиги селип қой, – дәйду ат.

Бала атни минип, шәһәрниң четигә чиқип жаңгалда жүрсә, икки ақиси шу йәрдә құш издәп жүргән екән. Атниң әқлигә кирип, падишелардәк ясивалған бала өзиниң соң икки бажисини чақирип, иккисиниң оң мүрилиригә тамға бесип қоюветиду. Кәчқурун құшни етип келип, жұңузлап болуп, үчийиниң ичигे атниң тезигидин тиқип, пиширип кәлгән тезәкним арилаштуруп чайнавалған падиша, қизига терикип:

– Монуруң немә? – дәп үчәйни қизниң алдига ташлиғанда қиз:

– Да да, кәчүрүң, яшаватқан йеримиз ат еғили болғанлиқтін, арилашса, арилашқанду. Бизниңма йәватқынимиз шу, – дегендә дадиси уолуп, уларни ордига көчириду.

Иккінчи қетимда падиша күйогуллириға йәнә башқа шәрт қоюп:

– Дүнияда әң яхши сайрайдиган құш тепип келиңдер, – дәп буйрупту.

Бала йолға чиқишин авал аялиға:

– Мән үч күндин кейин келимән, сән мени қарши алғанда, пучук һәжирда су елип чиққин. Мениң ясивип кетишимгә қарап, жирақтін көрүпта икки һәдәң: «Мениң келиватиду, мениң келиватиду», – дәйду. Сән туруп: «Кекәч, мениң келиватиду» – дегин. Улар саңа ишәнмәйду. Шу вақитта сән уларға: «Әгәр мениң болса, иккисінде өлгічә маңа құл боламсиләр?» – дегин, – дәйду.

Үч күндин кейин: «Күйогуллар келиватиду», – дегэн хәвәр кәлгәндә, падишаниң үч қизи алдига чиқип қариса, падишалардәк кийинивалған, етини қарап турғидәк ясавәткән бириниң келиватқанлигини көрүп:

- Мениң келиватиду, – дәпту өнди.
- Яқ, мениң келиватиду, әйнә, көрмәйватамсиләр! – дәпту оттуранчиси.
- Иккиңларниң өмәс, мениң кекичим келиватиду, – дәпту өң кичиги. Шуниң билән үчи бир-бири билән талишип қалиду.
- Әгәр сениң кекичиң болса, әски чапанларни кийип, ешәккә қиңғир минип, көйүп кәткән кесәккә қушни олтарғузуп келәтти, – дейишиду икки һәдиси.
- Нәдин билисиләр?
- Һәрқачан шундаққу.
- Әгәр өшү келиватқан мениң болса, иккиңлар маңа өлгичә қул боламсиләр? – дәп сорапту кичиги.
- Болимиз, – дәп вәдә берип, қәсәм ичипту икки һәдиси.

Йеқин келип қариса, раст, дегендәк кекәч екән. Икки һәдиси сиңлисидин йецилип, ейтқан сөзлиридә туришиду. Иккиси һечнемә тапалмай, қайтип келишиду. Падиша «ке-кәч» оғлининә елип кәлгән қүшиға рази болуп, хәлиқни жиғип, бешидин өткәнләрни сориғанда, бала мәдрисидә оқуватқан күнидин башлап та мошу сөзни сөзлөватқанғичә болғанларни бириниму

қоймай сөзлөп бериду. Падиша икки акисига тамга басқанлигига ишәнмигендә:

– Ялған болса, иккилисiniң оң мүрилиригө қараң, – дәйду. Қариса, раст дегендәк уларда тамғиниң изи бар екен. Падиша хәлқи-аләм алдida тәхттін чүшүп, тажисини деҳан балисига кийгүзүп, падишилигини шунциға бериду. Икки чоң һәдиси қизниң баш кенизәклири болуп, икки акиси балиниң оң қол вә сол қол вәзирлири болту. Шундақ қилип, деҳан балиси вә падишиниң кичик қизи мурат-мәхситигә йетипту.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Берилгөн парчини рольларға бөлүп оқуңдар.
2. Мәтингдин балиниң зерәк, әқиллик екәнлигини дәлилләйдиган эпизодни тепиңдер.
3. Падиша күйогуллирини немә мәхсөт билән синиди?
4. Атниң мәслинити тогрилиқ ейтеп беріңдер.

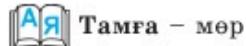
Бала, дадиси

Ат, өгей ана,
тевип

Падиша вә униң қызылири

Кочидики халайик,
падишиниң
ялақчилири

5. Падиша немә үчүн тәхтни деҳан балисига берди?
6. Мәтинге асаслинип, униндикі қәһриманларға миҗәзнамә беріңдер.
7. «Тай билән бала» ибарисиге синквейн түзүңдер

Тамға – мәр

Әдәбият нәзәрийеси: чөчәк

Хәлиқ еғиз ижадийитиниң әң нурғун вә бай жанрлириниң бири – чөчәклөр. Адәмләрниң тәбиэт нағисилири тогрисидиқи тәсәввурлирини, кишилөр оттурисидиқи ижтимаий мұнасивәтлөрни вә һәрхил ижтимаий нағисилөрни фантазиялық асаста күлкүлилек вә қизықарлық һалда әкис әттүридиган хәлиқ еғиз ижадийитиниң жанри чөчәк дәп атилиду. Чөчәклөрдә жәмийәт вә тәбиэт нағисилири гәйри-тәбиий вә хиялий тәсәввур арқылы еғизчә hekайә қилиниду.

Үйгүр чөчәклирини мәзмунига вә хусусийитигә қарап бирнәч-чә түргө белүшкә болиду: найванатлар тоғрисидики чөчәкләр, тилсим чөчәкләр, турмуш-наят чөчәклири, мәсәл чөчәкләр, тепишишмаң чөчәкләр.

Қошақ тоғрилиқ чүшәнчә

Қошақлар хәлиқ еғиз ижадийитиниң бир жанри болуп, уларда хәлиқниң турмуш-наяты, үмүт-мәхсәтлири, арзу-арманлири вә күндиллик наятида болуп туридиган вақиәләр әкис етилиду.

«Қошақ» аталғуси сөзни сөзгө қошуш, сөзләрни чирайлиқ ти-зип чиқыш дегән мәнани билдүриду.

Қошақ — мәзмун вә шәкил жәһәттін ихчам төрт мисралиқ шеир.

Қошақлар хәлиқ еғиз ижадийитиниң башқа шәкиллиригә охшаш дәсләп айрим шәхс яки бирнәччә шәхсләр арқылык иҗат қилинип, бара-бара амминиң ичигө сицип, умумхәлиқ ижадига айлинип, хәлиқ қошақлири дегән намға егә болуп кәткән.

Қошақлар үйгүр хәлқиниң бирнәччә әсирлик тарихий тәрәккитетини, йеци турмуш-наягини, урпи-адитини, ишқи-мухәббитини өз ичигө алиду. Үйгүр хәлиқ қошақлири мавзу жәһәттін әмгәк, урпи-адәт, лирикилық вә тарихий- қәһриманлық қошақлар болуп белүниду.

ТАРИХИМ – ӨТМУШУМ

САДИР ПАЛВАН

Садир Палван 1798-жили Или вилайитиң Fулжә наһијәсі Моллатохтийұзы йезисида Хүшәхмәт исимлиқ кәмбәгөл дехан аилисиде туғулған. Садирниң атиси пүтүн өмрини намратчилиқта өткүзгөн кәмбәгөл дехан еди.

Исми ривайәткә айланған бу хәлиқ қәһриманиниң тарихимизда тутқан орни мәңгү өчмәйдү. Сөвөви, униң наяты хәлқиниң азатлиғи үчүн болған күрәшкә толған. Садир Палван Баяндай сепилини елишта чоң қәһриманлық көрсөткөн. У 1871-жили 73 йешида дүниядин өтти.

Садирниң қошаклири хәлиқиң арисига кәң тарапған болуп, әсирләр давамида әвлаттин-әвлатқа мирас болуп көлмектө.

Садир Палван қошаклирини мәзмун жәһәттін үч түркүмгө бөлүп қарашқа болиду:

- Ямудда вә қечип жүргендә ейтқан қошаклири.
- Аилисини, жутини сегинип ейтқан қошаклири.
- Садир Палваниң дүшмәнлөргө қаритип ейтқан қошаклири.

Ямулда вә қечип жүргөндө ейтқан қошақлири

1. Садир дәп етим яман,
Он бәш яшта аталған.
Дәсләпки тутулғанда,
Жөланжанаңа паланған.
2. Ямулда тола йетип,
Бешим бир құчақ болди.
Мән ямулни тәшкәндө,
Қовурға пичақ болди.
3. Ямулни тешип қоюп,
Икки чиқтим талага.
Мени баққан бәш яйи,
Әнди қалди балаға.
4. Ямулниң яғачлири,
Егиз қаригай чәңзә.
Ямулдин қечип чиққан,
Садир өзи хохәңзә.
5. Мән ямулдин қачқанда,
Бир манжұр билән қачқан.
Саласунға солап қоюп,
Қулуп толғап, ишик ачқан.
6. Ямулдин қечип чиқип,
Бәш күн маңдым пиядә.
Бир қалмақ маңди дәйду,
Дөләт бәрсун зиядә.
7. Ямулдин кечип чиқип,
Ятқан йерим янбулақ.
Худайимдин тиләймән,
Маңа бәрсун бир улақ.
8. Тянь-Шань тағлири дәйду,
Мениң ятар маканимдур.
Немә қылсаң, қыл шәңгән,
Сениң сорар заманиндару.

9. Садир мәнәй, Садир мән.
Садир болмай немә мән.
Тағ йолини сорисаң,
Нәммә жайни билимән.

10. Йолларда кетип берип,
Қаттиқ ненимни йедим.
Бир манжур сорап еди,
Мән өзәм хәнбин дедим.

12. Ямулдин чиққан күни,
Йолдаш билән тепиштим.
Қоғлап чиққан черик билән,
Үч күнгичә етиштим.

13. Күрәгimu қамалдим,
Қумулғimu паландим.
Нийитим халис мениң,
Нәр жайда аман қалдим.

Соаллар өз тапшурұқтар

-
1. Башланғуч синипларда Садир Палван тоғрисида қандақ мәлumatларни алдыңдар?
 2. Қошақларни ниссиятлиқ оқуцлар.
 3. Топларға белүнүп, кластерниң ярдими билән бу қошақларниң немә һәкқидә екәнлегини сөзләп бериңдар.
 4. Садир Палван қайси сепилни алидиган жәнгө қатнашқан?
 5. Рәсимгә қарап, Садир Палванниң қияпити һәкқидә ейтеп беріңдар.

**Алисини, жутини сегининп
ейтқан қошақлири**

1. Қачмақчи болуп қалдим,
Немидә, тоғач яққин.
Балилирим саңа қалди,
Хар қылмай убдан баққин.

2. Помашхан дәп қизим бар,
«Дада» дәйду бир татлиқ.

Бәш баламниң ичидә,
Кичиги Данихан атлиқ.

3. Коң акамниң балилири,
Мени «кичик дада» дәйду.
Мени «кичик дада» дегөн,
Қулунлирим аман барму?
4. Ақ боз атқа нан бәргән,
Торук атқа нан бәргән.
Садир үчүн жан бәргән,
Ңемидә атлиқ аман барму?
5. Өйүмниң тәридә йетип,
Чашқанни марап ятқан.
Кала гөшини тәң үегөн,
Мешуқлирим аман барму?
6. Босугамни бесип ятқан,
Кечә-күндүз қавап ятқан.
Жапайимни тола тартқан,
Бойнақлирим аман барму?
7. Алтинчи айниң вақтида,
Йәл-йемишлар пишиду.
Өзи пишип, өзи чүшкән,
Алма, өрүк аман барму?
8. Садир ятқан қамалларға,
Учар қанат кирәлмәйду.
Мән өзәм бу йәрләрдә,
Балилирим немә йәйду?
9. Мениң үч балам бар,
Чоңи пәннамә оқуиду.
Мени мойтуңзизде чапса,
Тенимни қарға чоқуиду.
10. Атисидин житим қалған,
Анисидин житим қалған,

Житим қалғанда мән алған,
Немидә атлик аман барму?

11. Тонур бешіға келип,
Тоғач йүзлүк ай көрдүм.
Шөрванәм билән биллә,
Бек убдан өмүр сүрдүм.

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Қошақларни һиссиятлиқ оқуцлар.
2. Садир Палванниң бу қошақларни токушыға немә сөвәп болди?
Өз пикириңларни қошақларни оқуп дәлилләндер.
3. Садир Палван қошақлирини ядқа елиңлар.

Садир Палванниң дүшмәнләргө қаритип ейтқан қошақлири

1. Садирда бар бәрдәнгә,
Тойчи черик мәргәнгә.
Пушайман йеди жаңжұң,
Жәң қилишқа кәлгәнгә.
2. Дүшмән қачти шәһәргө,
Атқан полири қалди.
Нашта қылмай сәхәрдә,
Үч пони Садир алди.
3. Қарға-құзғун гөш йәйду,
Берә-иштму гөш йәйду.
Хитайлар чаган қылса,
Мәнту солан муш йәйду.
4. Қәшкәр деген шәһәрдә,
Тұғмән деген йәр баркән.
Хитайларға баш әғмәс,
Мәмүн деген әр баркән.
5. Мәмүн билән Садирни,
Чиллисаңчу бир юртқа.
Тәң кәлмәмдү икки муш,
Хитай билән орусқа.

6. Садир мәнәй, Садир мән,
Көп ғазатқа қадирмән.
Әл-юртниң ғеми үчүн,
Йәңни түргән батурмән.
7. Илида ғазат қилип,
Жәңгә түрдүк йәңләрни.
Черикни тола қирдуқ,
Манжүр дегән бәгләрни.
8. Жаңжұнниң, черикләрниң,
Ичиши шарап дәйду.
Садир уштумтут кәлсә,
Дүшмәнләр харап дәйду.
9. Баяндайда өлтәрди,
Садир қанчә черикни.
Садирниң зәпәригә,
Жаңжұң, дарин терикти.
10. Черикләрниң оқлири,
Бизгә неч йетәлмәйду.
Садир әгәр оқ атса,
Дүшмән қутулалмайду.
11. Садир дегән оғланниң,
Шиҗайти һәйвәтлик.
Жаңжұң құвдин қорқмиған
Садир өзи ғәйрәтлик.
12. Кәлсәң, келивәр, черик,
Қалмайсән бириң тирик.
Садирға тағ-таш ярақ
Мени издимәй селик.
13. Атлининп бәл яқилап,
Доғдәк болуп кәлдим.
Бир калтәк уруп башқа,
Манжурға әжәл бәрдим.

14. Манжұрлардин қорқмаймыз,
Чериккә ат селиштин.
Дүшмәнләр қутуаллmas,
Биз көтөргөн қиличтин.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Қошақларни һиссиятлиқ оқуцлар.
2. Садир Палванни немишкә батур, палван дәймиз?
3. Бу қошақлардин Садир Палванниң қандақ хисләтлирини байқашқа болиду?
4. Садир Палван қошақлириниң әһмийити немидә дәп ойлайсиләр?
5. Бу қошақлар бизни немигө тәрбийиләйду?
6. Қәһриманлық, батурлук һәккідә қандақ мақалларни билисиләр?
7. Хәлқимиздин чиққан қәһриманларни атап беріңдер.
8. Қошақлар асасида «Садир Палван – хәлиқ һимайичиси» мавзусы сурет сизиңдер.
9. Өйдө «Садир Палван мәңгү әвлатлар қәлбидә» мавзусида эссе йе-зип келиңдер.
10. Қошақларни ядқа елиндер.

ӨМӘР МУҢӘММӘДИЙ
(1906–1931)

Өмәр Тоқа оғли Мұнәммәдий 1906-жили Алмутиниң йениидики Йеңишиңдер йезисида кәмбәгәл деҳан айлисиде туғулған. Атиси яз күни оми-чилик, қишлоғ күни отун септим күн көрөтти. Өмәр аписиниң вапатидин кейин, дадиси билән Алмутига көчүп келиди. У 1927-жили Ташкәнттика маарип институтини пүтирип, Алмутидики Зәрват мәктебидә ишләйдү.

1928–1929-жили Челәктики үлгилик уйғур мәктебидә мудир һәм муәллим болуп хизмет қилиди. 1929-жили Яркәнтке көчирилгән Зәрват мәктебигә ишқа орунлишиду. У 1931-жили 14-марта егир ағриқтнан вапат болди.

Ө. Мұнәммәдийниң наяты қысқа болсыму, у өзиниң әжайип таланти билән келәчек әвлатқа һәрхил жанрларда йезилған онлиған әсәрлөрни қалдурди. Бунициға униң көплігөн шеирлири вә «Егир күнләрдә», «Батур жиллар», «Әтияз әтигәнлиги», «Сирлиқ айдиңдарда» вә б. һекайилири мисал болалайды.

Егир күнләрдә

Нелиму ядимдин чиқмайду... Кичик чегимда мән анам рөмәтликтин һәйран болуп сораттим:

—Ана, немишкә ундақ, Ыакимларниң өйи чирайлиқ... Мән нәвақта Ыаким билән ойнап кирип, өйидин чиққум кәлмиди. Шундақ чирайлиқ, шундақ иссик... Қоғлимиса, кәч киргичә олтираттим. Лекин аниси:

— Чиқиңлар, ойнаңлар! — дәп қоғлиғандын кейинла, чиқип кәттим. Немишкә бизму ейүмизни шундақ құлмаймиз, ана, ھә?

...Анам рөмәтлик мени анилиқ көксигө қисти. Кишиниң көңлигө йекімлиқ көзлирини мәлдурлитип, көзүмгә узак қаригандын кейин, маңлайымдин сөйдидә, көзигө жиққидә яш алди... Мән техиму һәйран болдум.

У күнләрдә бизниң олтарған ейүмизниң сүрити техила көз алдимдин кәтмәйду.

Деризилиргә қәғәз чапланған, күн чиқиңшақ қариган ян бағирдикі зәй, қараңғу өй бизниң өй еди. Таладын даланға кирисән, даландын өйгө кирисән, өйгө киргәндін кейин, оң булуңда мәш, сол булуңда манта очақ, күн чиқиңшақ қарап турған кичиккиң деризә. Уму өзидин йорук өткүзмәйдиган қелин, яғ билән яғланған, күнниң чирайлиқ йорук күнлиридә өчүп қалай дәп пилдирлап янған қара чирақниң йоругидинму аз йорук беридиган қәғәзләр билән чапланған еди. Өйдин талаға қандақ чиқтиң, алдиндикі қапталда тупрақ беши, азгалда соң йол бар еди.

Шуниң үчүнму, әтималим, ейүмиз көзүмгә яманму соғақ көрүнәтти. Бәжайики тупрақ бешидин аллиқандақ қорқунучлук бир нәрсиләр келип чиқидигандәк қилип туратти.

Язниң күнлири яхши, қишта пүтүн дуния ақ қар билән қапланған; ғачирлап турған соғ, шундақ соғлардиму қайси вакытларда чирайлиқ қарап кишиниң көзи тоймифидәк айдиңдар болиду...

Мундақ айдиң қишиниң соғ, узун түнлиридә алдимиздикі йолни басмиған отунчилар қалмайду. Қишиниң узун түнлиридә гич-гич қилип аллиқандақ әнсиз үнләрни чиқирип, мунлук нахшиларни ейтип, қаригайчилар өтүп кетиду. Құндузи қорайчилар, отунчилар...

Мениң дадамму отунчиларниң бири еди.

Қишиниң әжайип бир соғ күнлиридә әтиси сәһәр қопуп, таң нурлири йеци йейилғанда, ешигини минип яки ешәккә чанисини

кетип, таққа отунга кетәтти. Мән апам билән байиқи өйүмиздә қалаттим. Таң атқандин кейин, апам чай қайнитидудә, мени охитип, иккилән биллә жозыда олтирип, раһәтлинип чай ичимиз... Андин апамму кетиду. Ислам байларниңкигә дәмду, Нетахун әллик бешиниңкигә дәмду, әйтәвир, шу яқта байларниң нанлирини йеқип, бизгә әски-тұсқи ямақ кийимләрни тапқили кетиду. Ялғуз қалимән. Ялғуз дегидәкла ялғуз өмәс, йенимда Бойнақ бар.

Дадам тикип бәргән пүрүм чорукни тартип кийимәндә, әски жүгамниң ичигө оринип, әски чанамни сөрәп, Бойниғимни әгәштүрүп чиқип кетимән... Бирдәм чана тейилип ойнаймән, бирдәм Бойнақниң бойниға жип билән чанини бағлап ойнаймән, әйтәвир, қосақ ачқичә жүримән. Андин кейин янимән. Күнүм шундақ өтәтти.

Дадам тағда күлтүк қарларни кечип, отун терип жүрәмдү йә ешигигә отун артип йолларда келиветип, отун өрүлүп кетип, азаплинип, пушулдаш, уни түзәватамду, апам нәдә, у кимниң һойлисида, от йенип турған қызық тонурдин әтидин кәч киргичә бешини чиқармай, әлләрниң ненини йеқиватамду, мән уни билмәймән... Нахайити кәчкүрун пилдирлап йенип турған шамниң гөнсиз йоруғида мән уларни езилгән, һарған, рохи чүшкән, солашқан һалда көримән...

Дадам дунияни қараңғу түнниң қара пәрдиси ориғандин кейин келиду. Сақаллирини, әски жұгисиниң узун жундлуқ яқилирини – һеммисини аппақ қиры бағлиған; ешигини чанидин чиқиридудә, уни отқа қоюп, тағдин әкәлгән бир құчақ қаттиқ отунини өйгә әпкирип, тохсән тоққуз йәрдин лай билән чапланған мәшкә йеқишиң бағлайду. От гүрүлдәп йенишқа бағлиғанда, мән мәшниң түвигә берип, мәшниң ағзидики қатар тәшүкләрдин гүрүлдәп көйүватқан отниң шолисига зоқлинип, от сунуп олтиrimән. Дадам тоңлап, кетип кәткән чоругини йешип, кигиз петәклирини, муз болуп тоңлиған пайтимилирини мәшкә қаҳлап қурутушқа бағлайду. Апам мантиға чүшүп, қазанға от яқиду, бирдәм вақит шундақ татлиққина өтиду...

Чай қайнигандин кейин, ечилип-йейилип олтирип учимиз чай ичимиздә, чайдин кейин дадамму, апамму параң селип олтарған йеридә қыйсийип үгдәшкә бағлайду, мәнмұ ала мәшүгүм билән ойнап-ойнап, уйқум көлгәндә йетип, татлиқ уйқиға кетимән...

Соаллар вә тапшурұқлар

- И 1. Кластерниң ярдими арқылы язғучиниң наяты вә ижадийити һәккідә сөзләп беріңдер.

2. Берилгөн парчани оқуп чиқыңлар.
3. Топларға бөлүнүп, балиниң егир турмushi һөккідә сөзлөп беріңлар.
4. Тәңсизлик һөкүм сұргән дәвирдө балини қандақ соаллар ойланудурди?
5. Берилгөн парчидин аилидикі инаклиқ, меһрибанлиқ өкис етилгән эпизодни тепиңлар.

6. Бойнақ билөн ала мәшүкниң бала һаятидикі ролі қандақ дәп ойлайсилдер?
7. Парчидан тәбиет мәнзириси қандақ тәсвиrlənгən?

8. Мәтингө аасалинип, балиниң өйини тәсвиrləp, рәсим сизиңлар.

Чоруқ – кала терисидин путқа өлчөп туруп кесип, у яқ-бу яқтн тасма жип билөн тартип кийидиган аддий аяқ кийим.

II

Арида хелә жиллар өтүп кәтсә керек. Мән хелила өсүп қаптимән; язниң күни ормиларда дадамға хелила ярдәмлишимән. Қайси чағларда орма оруветип уссаймыздә, бағларни тикләп, көләңкө қилип, қоғун-тавуз йәп, узун дәм елип олтиrimиз. Мана шундақ вақитларда ишлөп жүрүп, кетип кәткән қоллири билөн дадам бешимни сийап:

– Мана, оғлумму тоң болуп, женимизға өскетип қалди. Йәнә 6–7 жиллардин кейин, бизни бәхұдук бақиду, – дәтти.

Бу сөзләрни аңлат, бешим көккө йетиду, андин хошал болуп, ормини техиму илдам орушқа баштаймән. Лекин узақ әмес, белим ейтқусиз ағрип кетиду, йә қолумни иштик орғақ билөн кесивалимән, ейтәвир, ишимни ташлап, дәм елишқа мәжбур болимән. Дадам маңа унчуқмайду.

Күнниң иссиғи қайнап, маңлайдын тәрләр еқип, ағзиңғиму, көзүңгиму кирип кетип барған... Шундақ иссиқта өтидин көч киргичә орма оруйсөндә, көч кәпигө янисән. Қайси вақитларда жаһанға күлүп қарап, чирайлиқ ай чиқиду. Андин салқында орма орайли дәп, йәнә ормиға чүшими. Амма кечиси күндүзигө қариганда оңайирақ, лекин татлиқ уйқа қалиду. Буғу яхши, әтигәнлиги йәргө йоруқ чүшкөн чағда, көзүңни житип ечиш тәс. Бешиңни тәһийидин көтирип, чоругуңни түзәшкә башлиғанда, көзлириң өз-өзидин жумулуп кетиду. Лекин илаҗиң йоқ...

– Ва...қойсаң... апа, – дәп әркиләймән.

«Қоп, қоп, балам, ялғуз ухлаш яман», – дәп апам көңлүмгә қорқунуч селип қойиду, андин қопмай илаҗиң йоқ...

Әтигөнлиги салқинда биз шундақ уйқа арилаш орғақлиризни көтирип, ормиға кетимиз... Мана шундақ вақитларда көз алдымға Іакимлар келиду. Уларниң язлық ухлайдыған йәрлири көз алдымға келип басиду. Әйнә уларниң қызыл, сериқ, ақ рәңлик гүлләр ечилип көткөн бараңлиғи. Униң ичидики салқинлик, у йәрдә Іакимниң һәдиллири, сициллири вә Іаким өзи ятиду. Құн өрлөп, бараңлиқтика гүлләрниң йопурмақлири арисидики тәшүккләрдин Іакимниң үзлиригө аттап үчбүжәклик, төртбүжәклик вә һәр түрлүк болуп чүшүп қызитқили башлиғандила, Іаким толғинип охиниду. Бу вақитта әнді Іакимниң уйқиси қанған болиду...

Мана буларни бир-бирдин ойлап кетимәндә:

«Худайим бизнила шундақ жапа тартқили яратқанмекин?» – дәп һәйран қалимән...

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Парчини оқуп чиқип, сәрлөвінде қоюңдар.
- 2. Балиниң дадисига ярдәмләшкәнлигидин, униң қандақ хислитини байқашқа болиду?
3. «Бешим кеккә йетиду», «Кезини житип ачмақ» дегендеген турақлиқ сөз бирикмелириниң мәнасини қандақ чүшинисилөр?
- 4. Бала билән Іакимниң наятыни селиштуруп, мәтиндидин дәлил көлтүрүңлар.
5. «Орма» мавзусига рәсім сизиңлар.
- 6. Өйдө орма қошақлирини тепип, ядлап келиңлар.

III

 ...Чирайлиқ яз кетип, йешиллиқ дунияси сериққа айлиниду. Сим-сим ямғур, узун, қараңғу күз келиши билән, биз мәлидә байиқи әски, қараңғу зәй өйүмиздө... Бу вақитларда әнді мән ата-анамға хелила өсқетип қалдым. Апам рәмити адаққи күнлиридә күзниң узақ түнлирини йөтилип чиқидыған болди. У авалқи күчидин қалди... Авальқидәк әтидин кәч киргичә әлләрниң наңлирини йеқип беридыған күнлөр йоқ. Авальқи от йенип турған мұлайым қара көзлири ичигө олтиришиб, һалсиз қараңға башлиди. Қайси вақитларда дадам апамниң налиға қарап, бешини егитип қоятти.

– Худайим, алдимизда қандақ күнлөр баркин, – дәп мениң көңлүмдә қорқунуч пәйда қиласатты.

Бир күни, қишиниң ғачирлап турған соғ күнлириниң биридә, мұрәмгә әпкәч селип, апамни ялғуз ташлап, суға кәттим. Суни елип янсан, апамниң йенида бай туққанлиримиздин бири олтирипту.

«Айда, жилда бир босугимизни басмайдиган еди, өндүрүштүү болсамму келип қапту, апамни йоқлигили көлдимекин», – дәп һәйран қалдым.

Бая өз иши билән кәлгән екән. Мениң өйгө киришим биләнла, апам азап билән йөтилип, қан түкәрди. Мән уни көрүп қорқтум. Шундақ болсому олтарған «чоңнам» тилини чайнашып:

– Апаң ағрип қелип, нан йеқип беридиган киши йоқ. Бешиңдикчи допини бир вақитта сени кийгәй дәп бәргөн едим, апаң икки-үч көтим нан йеқип бәрдидә, ағривалди, һели су әкип беридиган кишимизму йоқ. Сән болсанму су әкип бәрсөңчү! – деди. Мени титрәк бесип кәтти, чидап туралмидим:

– Бир тийинлик әски-түскәңларни берип, он тийинлик ишлитип, апамни түгәттиңлар. Өндүрүштүү болсамму силәр! – дәп вақирап, әски дописини пекиритип алдига ташлидимдә, талаға чиқип кәттим. Мениң бу сөзүмгө соң анамниң жени чиққанду, мән уни көрмидим. Шуниндин бери маңа яман көзи билән қарайдиган болди. Лекин дадам билән апамни яхши сөз билән ядлайды, немигө десө, дадамни яки апамни ким қичқарса, шуниң босугисида ишләйдү. Һәккүни бәрсә, алған, бәрмисә, соримиған. Аз бәрсә, гәп қылмиған. Шуниң учүн улар яхши. Лекин мән апамдин уларға охшаш болуп туғулмаптимән, ата йә анамниң ағзидин байиқиларниң шундақ қилиқлирини аңлисам, чачлирим өрө туратти. Шу заман берип, йәрни тепип:

– Немишкә силәр мениң ата-анамни шундақ аният таптиңлар, алдамчилар?! – дәп женимниң барича вақирап тилигидәк йәргө йетимән. Амма мән кичик, күч-қувитим уларға йәткідәк болғини йоқ теки. Шундақ болсому, сөз бәрмәймән. Құнлар шундақ өтти. Тәләйгө, бир күни апамга қошулуп, дадамму ағрип қалди. Бир күн ятти, икки күн ятти, мән уларға қаридим, үчинчи күни өйдө йегидәк нанму қалмиди.

«Кимгө үз саргайтип нан сорап барай, ким маңа нан берөр?»
Тола ойлап турмидим, ата-анамниң:

– Қой, оғлум, аварә болисөн, бир йәрдин нан тепилип қалар, – дегенлиригө қулақ салмастин, ешкни чанига қаттимдә, таққа отунға кәттим. Йенишимда пут-қолумға өзәм егә әмәс. Бәлләр үзүлүп ағрийду, пұтлар, қоллар шекираиду... бечарә қери дадамниң қәдригө шу йәрдә йәттим.

«Бечарә бовай, – дәймән, – жил он икки ай тинмайды, йәнәғириң қылмайды». Мән бир күн отун әкәлгинимгө тенимни өзәмниң әмәс дәп биләттим.

Немила болса болди, иш қилип, миң бир азап тартқан болсамму, әкәлгөн отунумни сетип, өйгө нан елип яндим, йолда йәнә бир-икки йәрдә чишимни қериштуруп:

– Даңаң биздин иккى улақ қорай әкелип берөй дәп тиийин алған еди, әнди бовийиң қачан сақайгиче, сән болсаңму отун әкелип бәргин, – дәйду. Бу сөзни аңлап, жәним чиқти.

Атаң өләмдү, тириләмдү десә болмамду униңдин! Аччиғим көлди, сөз қайтурмидим, кетивәрдим. Өйтө янсам, өй көзүмгө яманму соғ көрүнди. Өйниң ичи қараңғу, жұм-жит. Бир булуңда апам, бир булуңда дадам инжиқлап йетипту... Көңлүмгө аллиқандақ әнсиз ойлар көлди, апамниң көзлири ичигө кирип кәткән, сарғайған, үзидики устиханлири домбайип чиқкан... Қорқанға қош көрүнгинидәк, дадамниң маңлай қоруқлири чоңқұрлашқандәк, көзлири ичигө киргәндәк көрүнди. Лекин дадамдин:

– Нәриң ағрийду? – дәп сорисам:

– Інешнәрим ағримайды, пәқәт мағдири мок, – дәтти.

Шундақ қөңүлсизлик билән чай ичишкә олтардуқ. Теним раһәтлининп, уйқа тиләп турған болсамму, көңлүмдик әнсизлик уйқамни қачурди ... аллиқандақ чигич, әнсиз ойларға, хиялларға кәттим.

Арида вақит қанчә өттики, көзүм уйқыға илинип, азирақла ухлисам керәк, чүшүмдиму, оңумдиму кимниңду бириниц өпкә-өпкисини басалмай жиғлап, бирнәрсө оқуватқини қулиғимға кирди...

Уйқум қачти, көзүмни ечиң, бешимни көтирип қарисам, дадам екән. Әплөвирәк қарыған едим, апамниң бешида олтирип, немиқинтаң, бирнәрсө оқуветипту... жүриғим жиғғидә қилип қалди. Бешимдин бир қапақ соғ су қуюлғандәк болуп кәтти... Апам өлүп қалса керәк... чидап туралмидим...

– Даңа, немә болди? – дәп соридим, дадам маңа жавап бәрмәйла, һекүрәп жиғлавәтти...

– Мана қара күнләр, анилиз қалдиң, оғлум!..

Мәнму чидап туралмидим, үзүмни тәһийигө йеқип жиғлавәттим...

Бу вақитта әнди егиз қарлық тағ тәрәп сүзүлүп, таң нурлири аста чирайлиқ болуп йейилип келивататти...

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Топларга бөлүнүп, берилгән парчини оқуңдар вә сәрләвің қоюңлар.
2. Парчә мәзмунини постер арқылың ечиң беріңдер.
3. Балиниң ата-анисиға болған ечиниши қандақ тәсвирләнгән?
4. «Бир тиийинлиқ өски-түскәңларни берип, он тиийинлиқ ишлитип, апамни түгәттиңлар» деген жүмлини қандақ чүшинисилер? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.

5. Бала дадисиниң қәдригө қачан йәтти? Мәтиндін дәліл көлтүрүңлар.
6. Парчида берилгендегі «бир қапақ су қуюлғандәк», «қара күнләр» сөз бирикмелириниң мәнасини ечип беріңдер.
7. Силәр ата-анаңдарға ярдәмлишәмсиләр? Өз оюңлар билән бөлүшүңлар.

IV

Бир соғ көрүнидиган ей апам өлгөндін кейин техиму соғ вә сәт көрүнидиган болди. Шунлашқа:

— Дада, мошу өйдин көчүп кетәйлила, — дәп пат-патла дадамға ялвураттим. Апам өлуп, ей тутуш тәс болди бизгө.

Әзәлдә рәһими кәлдимекин, йә өзлиригө аянлик бир нәрсә ойлидимекин, туққанлиримизниң бири:

— Бизниңкігө келип туруңлар, қийнилип қапсиләр, — деди. Бизму яқ демидуқ. Язға йекин шуларниңкідә берип турушқа башлидуқ. Лекин өтүп кетәр еди, немида болса болди, дадам йәнә түзүлүп қалди. Бу вақитта әнди мәнмұ отунчи болуп жетишкөн едим. Шундақ болсыму, дада дегөн дада. У маңа:

— Бу жапани мәнла тартып өтәй, сән бирәр һүнәр үгәнгин, оғлум, — дедидө, қолумдин ешәкниң чулвурини алди.

Ақ сақаллирини сийпап, сәхәр қопуп таққа қарап отунға йәнә өзи кәтти...

Шу күндин башлап мән моздузлуққа кирдим. Лекин, тәләйгө, шагиртлиқта 2–3 айла ишләп қалдим. Андин устам өлди. Әтияз вақти болғачқа, чечәкләр, гүлләр чирайлиқ ечилишқа башлиди, көңүлгө аллиқандак йошурун, мәлум әмәс хошаллиқ селип, кокатлар, чимәнләр, яғачлар кекерди...

Алмилар, өрүкләр чирайлиқ болуп, өп-чөрисиге һәриләрни жигип, чечәклиди.

Қисқиси, тәбиэт жүриги йеци дәрт билән тепип, хуш пурал, чирайлиқ язму кәлди. Құлуп, әркилитип чүшкән күнләрниң нурлири астида өтти өмүр... Күнләр яман әмәс, иш қилип, өтүп кетәр еди...

Қанчә яхши дәп несаплисаңму, өз апаң аллиқачандын бери йәр астида, әнди қайси вақитларда ойнап, қосақ ачқанда кирип бәхүдүккінә нан елип йөләлмәйсөн. Қайси вақитларда йоқла нәрсиләр үчүн ери хотуни билән урушуп кетиду. Бәжайики сән өйдә турған үчүнла хотуни билән урушқандәк қилип турған. Андақ күнлири ахшими бир булуңға кирисөндө, шүмшийип олтирисөн.

Уни аз дәп, өйидә немисила йоқалса, сениндин көргөн. Худди сөн алдиң, сениндин башқа киши алмайду...

Шундақ күнлөрниң биридә мени болқа оғриси дәп тонуди.

– Болқини базарға өпчиқип сетипсөн, сениндин башқа ким алиду? – дәйду. Мән алмидим дегендеге ишәнмәйду. Қандақ қилисөн сезүңгө ишәнмисө... Буниң бәш тийинлиқ болқисини немә қылармән, илаҗым болса, кашки, буни ишәндүргидәк дәймән. Худайим бизни шундақ күнлөрни тартишқила яраттимекин, дәп кимниңду бойниға есилип, жиглигум келиду.

Мундақ күнлөр көлсіла, апам ядимға чүшиду. Бойниға есилип жиглисам дәймән. Лекин апам йоқ...

Соалар вә тапшурұқтар

1. Парчини оқуп чиқицлар вә сәрлөвхө қоюңлар.
2. Аписи вапат болғандын кейин «өй техиму соғ вә сөт көрүнидиган болди» дегендеги қандақ чүшинисиләр?
3. Туққанлириниң өйидә яшаш немә үчүн балиға яқмиди?
- Θ 4. Ана һәккідә мақалларни тепип, дәптириңларға йезиңлар.
5. «Өз өйүмниң хүшлуғи – пут қолумниң бошлуғи» дегендеги мақалниң мәзмуни мәзкүр парчиниң мәзмунига мувалиқ келемдү? Пикриңларни ейтингілар.
- И 6. «Мениң меңрибан анам» мавзусыга эссе йезиңлар.

V

Сөзүмдә турдум. Жиглимаймән дегендеген едим, жиглимишим, көзүмдин бир тамча яш чиқмиди. Лекин мән маңғанда, дадамниң көзидин симапқа охшаш яш тамчилери ақ сақаллирини бойлап чүшүп кәткән еди... Дадамниң көзигө қарап, тас-тасла қалдым жиглавәткили. Шундақ болсому жиглимишим. Сөзүмдә турдум. Шәһергө ишқа маңған балилар билән мәнмү кәттим. Дадам жиғлап, әлләрниң босугисида қалди. Ойлисам, шуниңғила ичимдә бир йерим көйиду.

Арида хелә жиллар өтүп кәтти. Дадам яхши күн көрүватамду йә яман күндиму, униңдин маңа heч хәвәр йоқ. Наван-наванда чүшүмгө кирип қалиду: пүтида чорук, бешида төпә, учисида әски жұға, белида қап-қара болуп кәткән пота. Оң қоли билән сақилини сийпап, немикин, бирнемә ойлап туриду...

Қайси вақитларда кочамдин бир қери бовай өпкичини мұрисигө селип, сүт сетип өтиду. Көзүмгө иссиққина көрүниду. Бешида допа, учисида әски, кәң көйнәк-тамбал, аппак чаңга сақал...

Пұтұн көрүнүши билән атамғила охшап кетиду. Уни шундақ охшитимәнки, жүгрәп берип:

– Дада, бу сәнму? – дәп бойниға есилғили тасла қалимән...
Мундақ вақытларда дадамниң көрүнүши пұтұн сүрити билән көз алдымға келип басиду.

Бечарә бовай: путида чорук, учисида житиқ жұга, бешіда өски төпө, қолида узун чивик, сақаллирини қиру басқан налда, ешигини хайдап келиватқан. Дүния шундақ яритилғанmekintaң, хиял билән сәп селип қарисаң, һәйран қалисөн.

Бизниң өмүр шундақ өткөн еди.

Узундин бери, кичик чегимдинла тартип оюмға мундақ бир соал келетти:

– Худайим бизнила шундақ яраттимекин, биз худага немә қылған, қайси гунайимизға шундақ қилидекин? – дәймән.

Бу соалларға мән пән егилиридин өзәм қанаәтләнгидәк жавап алдим. Лекин шәриқниң диний өлималиридин техила жавап алалмидим.

Қени, исламниң қандақ алимлири, қандақ ешанлири, қандақ өлималири баркин мениң мошу соалимға мән қанаәтләнгидәк жавап беридиган, мән аңлат бақсам едим шуларниң жаваплирини.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Топқа бөлүнүп, парчини оқуңлар вә сәрләвхә қоюңлар.
2. Парчидин балиниң дадисини қаттиқ сегинган пәйтлирини тепип оқуңлар.
3. Бала жирақларда жүргөндө дадисиниң қияпитини қандақ тәсөввүр қилиду? Еғизчә портрет сизиңлар.
4. Некайиниң «Егер күнләрдө» дәп атилишиға силәр қошуулам-силәр? Пикриңларни дәлилләнлэр.
5. Сиз изгүчи болсаңыз, некайини қандақ аяқлаштурған болар едициз?
6. «Егер күнләрдө» сөз бирикмисиге синквейн түзүңлар.

Әдәбият нәзәрийәси: һекайә

Іекайә – қисқа, ихчам нәсрий (прозилиқ) әсәр. Іекайә қисқа, сюжети аддий, қәһриманлириму көп өмәс, киши наятидин бирәр вақиәни елип, ихчам шекилдә тәсвирләйдү.

**А. 1-чарәк бойичә өткәнләрни пишшикдаш үчүн тест
Тапшуруқни оқуп, тогра дәп тапқан жағаваңыларни бөлгүлөңлар.**

1-тест

«Мән қөзгә көрүнмәймән, бирақ сениң хизметиндә болимән» дегендеген жұмылә елинганды чөчәк.

- а) «Чинтөмүр батур билән Мәхтумсула»
- ә) «Тай билән бала»
- б) «Норун ешәк»

2-тест

Өмәр Мұхәммәдийниң туғулған вакти.

- а) 1906-жил
- ә) 1925-жил
- б) 1926-жил

3-тест

Сюжети ихчам, қәһриманлириму көп өмәс, қисқа һәҗимлик нәсрий әсәрниң тури

- а) һекайә
- ә) чөчәк
- б) роман

4-тест

Төвәндикі қошақниң Садир Палван қошаклириниң қайси түркүмігө айт екәнлигини ениқланылар.

Мөмүн вә Садирни,
Чиллисаңчу бир юртқа.
Тәң кәлмәмдү икки муш,
Хитай билән орусқа.

- а) Аилисини, жутини сегинип ейтқан қошақ
- ә) Ямулда қечип жүрүп ейтқан қошақ
- б) Дүшмәнләргә қаритип ейтқан қошақ

5-тест

«Йәнә янармән» шеири кимниң қәлимигә мәнсүп екәнлигини ениқлаңлар.

- А) Өмөр Мұһәммәдий
- б) Һезим Искәндәров
- в) Садир Палван

6-тест

Шәкил вә мәзмун жәһәттин ихчам, төрт мисрадин ибарәт егиз ижадийити жанри.

- а) мақал
- ә) чөчәк
- б) қошақ

7-тест

Садир Палванниң қошақлирини мавзу жәһәттин қанчә түргे бөлүнидіғанлигини ениқлаңлар.

- а) 7
- ә) 5
- б) 3

8-тест

«Егир күнләрдә» һекайисиниң қәһримани.

- а) Һаким
- ә) Мәхтумсула
- б) Садир Палван

9-тест

«Чинтәмүр батур вә Мәхтумсула» чөчигидики қәһриманлар.

- а) ялмавуз, өгәй ана, Мәхтумсула
- ә) Мәхтумсула, Һаким, падишаниң қизи
- б) Чинтәмүр батур, дехан балиси, ялмавуз

10-тест

Чинтәмүр батурниң ети.

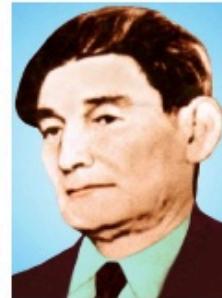
- а) Торук ат
- ә) Чалиқуирық
- б) Тулпар

Б. «Егир күнләрдә һекайисидики дәвир һәкқанийити» мавзу-
сига эссе йезиш

II чарәк
ҢЕЗИМ ИСКӘНДӘРОВ
(1906–1970)

Үйгур өдәбиятиниң тәрәкқиятига зор үлүш қошқан шаир Ңезим Искәндәров 1906-жили Алмута вилайити Уйгур наһийәсинин Ават йезисида дехан аилисидө туғулған. У Ташкент Оттура Азия университетини тамамлап, Зәрват мәктебидө муәллим болуп ишләйду. Шаир 1970-жили 64 йешида вапат болди.

И. Искәндәровниң шеирлири «Тетик» тәхәллуси билән 1927-жилдин башлап «Кәмбәғәлләр авазы» гезитидө йорук көрүшкә башлайды. Шаир шеирлирида өз хәлқиниң хошаллығи билән қайғусига һәмнәпәс болиду. Шаирниң «Сиңлимга», «Саңа яндим», «Етизларда», «Алмута», «Атлан оқушқа» вә башкыму нургунилиған шеирлири, «Назугум», «Уйгур қизи», «Хантәңри» поэмилери бар.

Кәл, Йеци жил!

Кәл, Йеци жил, бизгә шанлық бәхит елип,
Сени қарши алай хошал сазлар челип.
Йәнә йенип яшқа кирдим, ғәйрәтләндим,
Шатлық билән толди көңлүм меһрим қенип.
Егиз турған даванлардин талмай ашти,
Батур жиллар бир-бирини миңгәштүрүп.
Йеци наят деңиз болуп қайнап-ташти,
Чөлни йецип, бостан етип, тағни кесип.
Кәл, Йеци жил, сән жилларға ака-ука,
Утуқлардин дәстә-дәстә гүлләр тизип.
Көңүл ечиپ, ләzzәтлининп ғәзәл ейтай,
Алтун өсир, саңа атап дастан йезип.
Сениң парлақ ғалибийәт изиң билән
Ханда көмүр, ақсун полат судәк ерип.
Гудокларниң тәнтәнилик ғәзәл үни
Таңда ойнап толқунлисун көкни йерип.
Кәл, Йеци жил, йәр йүзигө течлик елип,
Утуқларни тағдәк бүйүк йүксәк етип.
Құтлуқ болсун шәрәп-шанлық қәдәмлирин,
Құлсун ғәзәл баһар, йезиң сөләт берип.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Жәдвөлгө асаслинип, язғучиниң наяты вә ижадийити һәккіде сөзлөп беріңдер.

2. Төвөнки синипларда Н.Искендеровниң қандақ шеирлири билән тонуштууцлар?

3. «Көл, Йеци жил!» шеириниң ниссиятлиқ оқуцлар.

4. Қиши пәслидік тәбиет һадисилири йүз беридиганлиғыға асаслинип, жәдвөлни толтурууцлар.

Язган жағаваңыларни мәтиндін дәлилләңдер.

Пәсили	Қиши пәслидік тәбиет һадисилири
Қиши	

5. Шеир мәзмуни бойичә сүрөт сизиңлар.

6. Силәрниң мәктвиңларда арча мәйрими қандақ өтиду? Йеци жилда бир-бириңларга қандақ тиләклөрни ейтисиләр?

7. «Йеци жил мәйрими» сөз бирикмисигө синквейн түзүңлар.

Қиши күнлири

Қиши маҳтинип, йәр йүзигө йопурмақтәк қар яққан,
Булақтарниң кирпигигө ақ наваттәк муз қатқан.
Егиз тағлар чоққисига тәхт қурди қиши шаңи,
Ақ ипәктин чапан кийип, жаһан ухлап жым ятқан.
Қиши ахшими ақ күмүчтәк қарлар йегип пәслигөн,
Ақ йотқанниң қат-қетидин йәр қимирлап өснүгөн.
Боран билән пәйдәк учуп йәрни қелин қар басқан,
Ай пақирап егиз чиқип бар аләмгө нур чачқан.
Қандақ гөзәл айдис кечө, көң йезамга ярашқан,
Паянсиз көң, деңизлардәк тиниқ ятқан көк асман.
Көктә қонуп, музлиғандәк мөлдүрлөйдү юлтузлар,
Куяш қачан чиқар дейишип күтүп алтун таң атқан.
Таң атқанда сәхәр туруп, қойчи қирда қой баққан,

Дехан жигит қар тохтитип етизларға йол ачқан.
 Анар үзи чаған билән сейүшкәндәк қизирип,
 Көркәм қара мойлавлири боз қирудә торлашқан.
 Әмгәк – иссиқ, қар-музуңни, полатларни еритқан,
 Әмгәк – баһар, әмгәк – наят, әмгәк кимни қеритқан?!
 Улук хәлқым әмгәк билән алтун әсир яратқан,
 Қишта аққан тәрлириңдин яз көрүнөр – гүлстан.

Соаллар вә тапшурұқтар

-
1. «Қишиң күнлири» шеирини һиссиятлик оқуңдар.
 2. Топларға бөлүнүп, шеирда немә тогрилик ейтілғанлығы бойичә пикрирлишиңдар.
 3. Қишиң пәслидө яққан қарниң пайдиси тогрисида пикриңдар билән белүшүп, мәтингдин дәліллөрни тепиңдар.
 4. «Йәр қимирлап» дегендө сөз бирикмисиниң мәнасини чүшән-дүрүңдар.
 5. «Дехан жигит қар тохтитип, етизларға йол ачқан» дегендө мисрани қандақ чүшинисиләр, ейтип беріңдар.
 6. Шаир бу шеирида әмгәкни қандақ мәденийиләйду?
 7. Шеирдин охшитишларни тепиң, үлгө ретидә берилгөн жәдвәлни дәптириңдарға орунланылар.

Үлгө:

Охшитиши	Сөз түркүми	Ясилиш усули
наваттәк	исим	-тәк қошумчиси

-
8. Қошумчә материалларға асаслинин, өйдө қишиң пәсли тогрилик мақал-тәмсил, тепиши мақаларни тепиң, дәптириңдарға йезивелиңдар.
 9. «Қишиң гезәллиги» мавзусида эссе йезиңдар.

Түйгүн билән момай

Қишиңиң бир күни Түйгүн мәктәпкә
 Кетип баратти соғда алдираш.
 Йолда бир момай ятиду товлап,
 Чоңқур көзидә тарам-тарам яш.
 Момайнин көрүп, жүгөрди Түйгүн,
 Бешини йөләп, олтарды бирдәм.
 – Мома, немә болди? – деди көйүнүп, –

Керекму саңа, дохтурдин ярдем?
– Дохтурга йәткүз, женим балам, – дәп,
Соранди момай бир налда йетип.
Жұгриди Туйғун шипахинига,
Іәйәлсиз кәлди дохтурни тепип.
Момайнин елип көтти машина,
Олтарди Туйғун йенида һәмдәм.
Африқни көрүп, деди бир дохтур:
– Кетәтти момай, кәлмисәк бирдәм.

II

Шипаханида, йоруқ бөлмидө,
Ятиду момай налсиз-насирап.
Туйғун кетәлмәй журди сәкпарә,
Шипаханини нәччән пекірап.
Бир заман дохтур талаға чиқип:
– Сениң момаңму? – деди сөз башлап.
– Яқ, момам әмәс, момамдәк киши, –
Деди тақәтсиз көзини яшлап.
Дохтур Туйғунни қучаклап деди:
– Кейүмчанкәнсән, қавәт меһрибан,
Кишини шундақ һәрмәтлә дайим.
Биздә адәмгә адәм қәдирдан,

Өнді мектепкә барғин, оғлум, сән.
 Момаң аз заман ятсун дәм елип,
 Әгәр көрүшкә халисаң өзәң,
 Дәм елиш күни көрүп кәт келип.
 Түйгүн «мақұл», дәп кәтти мектепкә,
 Бириңчи савақ қалди оқулмай.
 Барлық савақтін әла оқуған
 Чидарму Түйгүн, әнді өкүнмәй...

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Берилгендегі парчини оқуп чиқындар.
2. Тирәк сөзләргө асасланип, парчини сөзлөп беріндар.

3. Түйгүнниң иш-хәриkitиге баға беріндар.
4. Түйгүнниң орнида силәр болсаңдар немә қылаттиңдар?
5. Берилгендегі парчиге мас келидиган мақалларни тепип, дәптириңдарға йезиндар.

III

Күнлөрни қоғлап дәм елиш йәтти,
 Түйгүн момайни кәлди хас йоқладап.
 Рухсәт билән жим кирди бөлмигө,
 Момай ятатти көксидә ухлап.
 – Мома, яхшиму, қандақ әһвалиң?
 – Яхши, балам, – дәп Түйгүнга бақты.
 – Өзәң ким, балам, тоналмаймәнғу, –
 Деди, көзидин мончақ яш акти.

Түйгүн момайниң қолини силап:
– Мома, мән – Түйгүн, биләмсөн мени?
Йолда жиқилип қалған чегинда,
Дохтурға елип кәлгән мән сени.
– Рәхмәт, меһрибан, жәним балам, – дәп,
Түйгүнни момай сөйди үзидин.
Чақниди чәксиз шатлиқ-хошаллиқ,
Түйгүнниң ойчан қара көзидин.
– Кимниң оғлисөн, қозам Түйгүнум,
Өмрүңни бәрсүн, көйүмчан балам.
Сениң яхшилиқ һалавитиңи
Көрсүн дайимән атаң һәм анаң.
Түйгүн момайниң сорақлириға
Бәрди мулайым тегишлиқ җавап.
Момайдын рухсәт елип бир заман,
Кәтти хошлишип, өйигә қарап.
Кечикмәй Түйгүн кәлди өйигө,
Әзиз анига әтмәктә ярдәм.
Күндики иши адити билән
Дәрислирини тәйярлар һәрдәм.
Санақлиқ күнләр өтти ғуюлдала,
Түйгүн мәктәптә жүрмәктә оқуп.
Күндә хиялда, момайни ойла,
«Кетәрму» – дәтти әнсиәп-қорқуп...

IV

Күнләрниң бири сақайды момай,
Кәтти өйигө нәвриси елип.
Өтти хелә күн, дәрманға кәлди,
Мациду әлтәк һәр ян қол селип.
Бир күни момай яд елип, әсләп,
Сәпәргө чиқти Түйгүнни издәп.
Түйгүнниң өйи нәдә, билмәйду,
Йол салди тоғра мәктәпни көзләп.
Мәктәптә миңлап оқуған бала,
Охшаш кийингән бирдәк өзлири.
Силиқ-сипайә қызлар, оғуллар
Нәркимгә қарап талди көзлири.
Аңланди бир чағ қоңғурақ үни,

Синипқа кирди балилар толук,
Момай талада қалди йеганә,
Түйғун көзигө көрүнмиди, йоқ.
Бир заман сорап, мудирни тепип,
Конторға кирди илтимас билән.
– Хош, келиң, мома, бир иш бармеди? –
Деди яш жигит илтипат билән.
– Мошу мектәптө оғлум оқатти,
Уни мән бүгүн көрәй дәп кәлдим.
Мошу китап, дәптәр вә қәләмни,
Балам өзигө берәй дәп кәлдим.
– Мома, өзиңиз нәдин кәлдициз? –
Дәп башлиди мудир сөзини.
– Оғлуңиз ахшам бардиму ейгө,
Сиз көрдүцизму бүгүн өзини?
Немишкә бала дәптәр, китапни
Өйдә қалдуруп, оқушқа кәлгән?
Аңа муәллим оқуш-қурални
Үнтуп қалма, дәп тәрбийә бәргән.
Огулниң исми, фамилияси ким?
Назир сөзлишәй чақырип уни.
Қайси синипта оқуиду өзи?
Ейтиңчұ, қени, көрәйли буни.
– Оғлумниң исми Түйғунжан еди,
Дадиси кимдур билмәймән, балам.
Қайси синипта оқуидекинтан,
Өзини көрсөм, тонуймән тамам.
– Нәжәп бир ишқу, өз оғлуңизниң
Фамилиясини билмәслік қандақ?
– Яқ, балам, тохтаң, гәп қилай баштин,
Өслидә ишниң баяни мундақ:
«... Бир күни сәһәр дуканға берип,
Йолда жиқилдим қайтқанда агрип.
Тенимда жан йоқ, билмәймән өзәм,
Кәткәнму шунчә чирайим сағрип.
Жиқилсам керәк, ношумдин кетип,
Йөләпту мени Түйғунжан келип.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Берилгән парчини оқуңлар вә сәрлөвінде қоюңлар.
2. Постерниң ярдими билән парчиниң мәзмунини ечип бериндер.

- И** 3. Парчигө асаслинип, төвөндикى жəдвəлни дəптириңларға толтуруңлар. Өз пикриңларни изшар қилиңлар.

Парчидин өзөңларға қандақ хис- лəтни үлгө қилип алдиңлар?	Мəтингдин дəлил

4. Момайниң қияппитини еғизчə тəсвиrləp бериңлар.

V

Шипаханига машина билəн
Кетипту мени шу заман елип.
Дохтурға мени өзи апарған,
Жəнимға ара меһрибан балам.
Шипаханида ятқанда бир нал,
Әнсирəп күндə йоқлиган балам.
Әнди сақайдим, мағдирим кəлди,
Баламни бүгүн көрəй дəп кəлдим.
Яхши оқуса, дохтур болар дəп,
Мошу соғини берəй дəп кəлдим...»
«Өйи қəйəрдə, қайси синипта,
Фамилияси ким?» Билмəймəн, қозам.
Шипаханига йоқлап барғанда,
Исмини сорап алғанмəн өзəм...»
Яш мудир әнди чүшəнди сəзгə,
Тинчи迪 кəңли, чүшти бир изга.
Тизимға қарап, фамилияси ким,
Деди олтарған секретарь қизға.
Секретарь қизма алди тизимни,
Оқуди чapsan, иштик варақлап.
Талай Туйғунниң аталди исми,
Момайниң кəзи кəтти пақирап.
Момай ейталмай фамилиясини,
Жигирмə бəшкə йəтти Туйғунлар,
Нəдин билисиз қайси Туйғунжан,
Тизимда техи хелə Туйғун бар.
Мудир тицирқап қалди ойлинип,
Тизимни өзи варақлап өрүп:
– Чакыриң назир барлық Туйғунни
Момай тонуйду оғлинин көрүп.

VI

Түйғунлар жәм-жұп болди һәйәлсиз,
Қатарлап турди бирдин тизилип,
Момайни көрүп өзи Түйғунжан,
Жұгрәп кәлдидө, алди есилип...
Балилиқ әркә қилиғи билән
Түйғун момайға йепишип кәтти.
Момайниң шатлиғи қалбидин тешип,
Қоруқ ұзлири қизирип кәтти.
Түйғунлар көрүп, зәң қойди шунда
Адәмгә адәм қандак меһрибан.
Бурун көрмігөн, билмігөн жәнга
Түйғун әжайип болди қәдирдан.

Соаллар өз тапшурұқлар

- Постерниң ярдими арқылы парчә мәзмунини ечип беріңдер
- Түйғун билән момайниң наятида йұз бәрген вакиға силәрдә учраштыру? Учрашқан болса, немә қилдиңдар? Өзәңларниң иш-хәрикитиңдарни сезләп беріңдер.
- Төвәндикі үлгө бойиче Түйғунға миңәннамә беріңдер:

Миңәннамә	
Түйғун	Меһрибан

- «Мениң меһрибан момам» мавзусида эссе йезиңдер.
- «Нәрмәт қылсаң — нәрмәт көрисән», «Чоңға нәрмәт — кичиккә иззәт» дегендеген мақаллар шеир мәзмунига мас келәмдү? Пикриңдарни дәлилләңдер.
- Силәр кочидин өткәндө, қандак йол қаидилиригө риайә қилисиләр?

ҢЕЗМӘТ АБДУЛЛИН **(1925–1986)**

Ңезмәт Абдуллин 1925-жили Алмута вилайити Әмекчиқазақ наһийәсиниң Баяндай йезисида туғулды. Униң дади-сы Абдумутәллип өз хәлқиниң урпи-адитини, қанатлиқ сөз-ибарилирини яхши билгән, саз-нәғмидин хәвири бар, йезидики нәрмәтлик адәмләрдин еди. Атидики бу хусусийәтләр Ңезмәт Аб-

дүллинниң шаир һәм язгучи болуп йетилишигә ижабий тәсир қилды.

H. Абдуллин Ташкәнсаздики йәттә жиллиқ мәктәптә оқуватқанда, Улук Вәтән уруши башлинип кетиду. H. Абдуллинму «уруш дәвриниң балилири» охшаш етиз-ерик ишлирига арилишиду. Кейинирек Япониягә қарши урушқа қатнишип, Вәтән алдики борчини ада қилиду. Мошу жәң мәйданидин алған тәсиратлири келәчектә язгучиниң уруш мавзусига бегишланған әсәрләрни йезишига түрткә болди.

H. Абдуллин мәктәптә оқуп жүргөн жиллирила шеир йезишқа баштайтында. Униң язғанлири пат-патла мәктәп там гезитидә йорук көриду.

Заманивий уйғур әдәбиятиниң тәрәққиятига зор тәһпә қошқан көп қырлық талант егиси H. Абдуллинниң көплігөн шеирлири, «Анайәт», «Давутжан» поэмилири, «Киядик қиранлар», «Яркәнт наваси», «Бенакарлар» повестьлири, «Турпан тәвәсидә», «Жұт-дашлар», «Отлук чәмбәр» романлири бар. Шундақла H. Абдуллинниң драматург һәм тәржиман сұпитидә уйғур әдәбиятида тутқан орни чон.

Язгучи 1986-жили узаққа созулған ағриқтн кейин вапат болди.

Торуқ ат (Hekaiyə)

Уруш түгиши биләнла, Рәхмидинкам армия қатаридин өйигө қайтқан еди.

Рәхмидинкам мана әнди Алмутига қайтип келиши биләнла, учриған өз мәлиликлиридин йәнә өшү узак жиллар баққан илқиси, һәтта униң арисидики айрим алайында хусусийәтлик атлар һәққидә сораштурди. Лекин шәһәргө шу йезиниң нарвулирини найдап көлгөн балилар Рәхмидинкамниң у ғәлитә соаллирига қанаәтләнгидәк жарап берәлмиди. Пәкәт улар өз нарвулирига қошулған атларниң өшү кона илқичини тонуп, әркилигендәк қилиқларни қылғинини көрүп тәәжүпләнді.

— Мәлигә қачан қайтисиләр? — дәп сориди Рәхмидинкам. Балилар техи колхоз рәисиниң йетип кәлмигәнлигини, у кәлгәндін кейин бирқанчә атларни сетип, керәклик нәрсиләрни еп қайтидиганлигини ейтти.

– Немә қылған атлар у сатидиган? – дәп йәнә тәптишлиди Рәхмидинкам.

– Ағз�다 чиши қалмиган бәш-алтә ат бар. Уларни қүшханигimu алмиди. Әнді базарда сатмақчимиш.

Немишкиду, әнді Рәхмидинкамниң өшү тәғдири талада қалған бәш-алтә атниму көргиси көлди.

У шәһәрниң четидики бир қери адәмниң қорасиға кирип бериши биләнла алақзадә болуп, бир торук атқа қарап, қадилип қалди...

Хелә яшларға кирип, жұдәп-мүкчийип кәткән торук атму өзиниң еғирлашқан яғақ бешини кәсқин көтирип, Рәхимдинкамға тицирқиғандәк қаримақта еди; униң қапақлири оюлуп ичигө кирип кәткән, чапақ көзлири толған яш билән қатар, пәқәт малғила хас болған бир кәмтарлық билән чәксиз мулайым хушлуқни ипадә қылмақта, келәңсиз үзирип вә сәт саңгилап турған төвәнки калпуклири аста титримектө; һәтта чайнаватқан отниму ағзida мидирлатмай туруп қалған еди. Ахири у жәнисар бойнини созуп, өзиниң кона достиниң һидини пурал, пүтүнләй вужуди билән инриғандәк аста өксиди.

Рәхмидинкам шунда униң бойнини құчақладап, баш-көзигө сөйди...

– Бу атни мән мәлигө қайтуруп кетимән! Сиз униң орниға башқа бирини өткүзүң, ука, – деди у йәнә бирәр saatтин кейин өзиниң рессорлуқ нарвусида бир аргимақни ойнитип йетип кәлгән яш рәискә.

– Сиз өзиңиз ким вә нәдин? – дәп тәңситмігендәк мәғрүр сориди келишкән яш жигит.

– Йә, сизчу? – деди Рәхмидинкам терикип.

– Мән колхозниң йеци рәиси!

– Йә-ә, мән шу колхозниң кона илқиңиси Рәхмидин Мәмәтқұл оғлымән. Сиз, ука, техи мошундақ есил атларни хорлиғиниңиз учун жағавап берисиз! Буларниңчук угали бар...

– Сиз, ака, анчә қаттиқ кәтмәң. Биринчи din, булар мән кәлгічә көтирәм болуп болғанкән; иккінчи din, колхозниң ишини правление башқуридиғу, раствру, Іәрбір кона өзалар правлениенің тохтамиға тосалғулуқ қиливәрсө, униңму пайдиси болмас.

– Йәй, ука, натогра ишқа һәрким қарши болушы мүмкін. Йәм сиз униңға рәнжимәң. Сиз бу атниң қандақ ат болғанлигини билгән болсиз, әзу аргимақнин нәччисигө бәрмәттиңиз уни. Бирақ силәр нечқаңан ат тонуған әмәс һәм тонумайсиләр. Тайлиқ, сиз әшу жириң рысакни конезаводтин жигирмә-оттуз миң сомға елип, һәр күни канап боғуз билән беківатисиз, раствру?.. Сиз аргимиғицизни мешу көтирәмләргө охшаш жүк нарвулирига қетип, йоған қаттиқ қамут, гирәдәк лицгилчақ, узун қамча астида етисму-етиз, ач-тоқ һайдимаяқ, у конъкицизни тамамән бош қоювәтсисизму, өзиниң озугини өзи тепеп йәләлмәйду. У оқурда тамақ йәп, түз йол вә рессорларда ләйләп жүрүшкә үгәнгөн. Уни һәтта сиз языққа яйлақтарғы минип чиқалмайсиз, у тағ йеридә худди үч айғидин чушап қойған калидәк, тәмтиләп қалиду...

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Язгучиниң һаяти вә ижадийитини төвәндикі схемига аласынин сәзләп беріңдер.

2. Әдип һәккідә қошумчә мәлumat елиш учун қандақ мәнбәләргө муражиәт қылдыңдар? Паалийитиңдар һәккідә ейтеп беріңдер.
3. Топларға бөлүнүп, берилгән парчини оқуп чиқыңдар.

4. Силәр Улук Вәтән уруши һәккىдә немә билисиләр?
5. Парчә мәзмунини кластерниң ярдими билән ечиш бериндер.
6. Рәхмидинкамға миҗәннамә бериндер. Пикриндер билән бөлүшүндер.
7. Әгәр силәрниң етиңләр болса, қандаң бақаттиңлар?

Фәлитә – кишини һәйран қалдуридиган, әжайип, өзгичә, башқичә.

II

– Сиз немә, бу жигитләрдин елип кәткән готовни тулпар қилип минмәкчи боламсиз? Мениңчә, ака, һәр жән яш вақтида тулпар. Қериғанда – родупай, – дәп күлүп кәтти яш жигит.

– Үндәк болса, қени, сиз – яш, мән қеригу... Қени, туруп бир тутушуп көрмәймизму! – дәп Рәхмидинкамму күлди. Лекин униң шу дәқиқидә, һәкүкәтәнла, яш жигит билән челишкүсү көлгәнді.

Бу әһвални сәзгән һәм кона илқичиниң зор қәдди-қамитидин сөл сәскәнгән яш рәис:

– Әгәр жиқилип қалсиңыз, торуқ атни талашмамсиз? – деди.

– Әгәр жиқилсам, мән жиқилимән, торуқ атта немә гуна?!

Сиз униң билән мәлининиң илқисини йәнә маңа берин. Мана шунинцин кейин, есәнгә мөшү вақитта торуқ ат билән сизниң әшу аргимификацияның синап көрәйли. Шу чағда торуқ йеңилсә, мәйли, уни қүшханига өткүзүң, өз угали өзигә.

– Йой, Рәхмидинка, силәр, кона адәмләр, мөшүндаң қалаң келисиләрдә. Әву аргимакчы «Инглиз рысаги» намлық мәшһүр нәсилдин, билдилима. Торуқ ат униң аддий қатришига йетәлмәйдү. Ү гулач ташлап бир йорутидиган болса, әву йорғиниң турмак, бәйгә атлириниңмۇ қарисини көрәлмәй қалиду, билдицизма?!

– Мәйли дедимғу, шу чағда уни қүшханига өткүзүветиң. Бираң, ука, сиз маңа бираз ишиниң. Мән әшу бизниң колхозниң илқисини өз қолум билән бәштин бәш йүзгә йәткүзгән. Сиз бу торуқ атниң тарихини билмәйдекәнсиз. Растан, һәкүкүй төрт аяқлық малдинму шундаң есил жәнисарлар бар. Гәп уларниң йоган-кичиклигидә әмәс. Қени, әшу нардәк рысагиңиз билән биләктәк жәрәнниң балисини қоғлап йетиң. Йә-ә, демәк, гәп уларниң есил зати билән чевәрлигидә!..

– Хоп, бопту! Өнди уруштын аман-есән көлгәндә, бирдинла бизгә рәнжип кәтмәң. Мәйли, торуқ атни қайтурайли һәм илқицизнимү өзицизгә берәйли. Бираң бәсләшкениңиз өз күчидә қалсун...

Рәхмидинкам күнниң чүш болуп қалғиниңа қаримай, йәнә бирәр сааттын кейин торуқ атни йетиләп шәһәрдин чиқип кәтти. Нахайити жүдәп кәткән атни минишкиму униң көңли униматти. Әксичә, у

бөөйни торуқ атму мәйдандин қайтқандәк, унинға қарита алайыдә нөрмәт билән пай-петәк болуп бармақта.

Рәхмидинкамниң кинәп кәткән жүриги әйнә шу хил шерин сезимлар қойнида давалинип бармақта еди. Туруп-туруп торуқ ат уни түмшүгі билән иокуп, «минсәңчү» дегендәк болатти, андин йәнә бирдә сәл кейин келип, бирдә униң билән... қатарлишатти...

Сәһәрлиги мәлигә йекинлашқанда, Рәхмидинкам бөөйни кәйпә адемдәк наләткә кәлди. У мәлидин чиққан йолниң икки четидики тонуш чиғларниң орулуп-көйүп кәткәнлигини, бир чағларда сайисида олтарған бәзи сөгөтләрниңму сунуп-қуруп йоқалғанлигини тоңқур ечиниш билән байқап бармақта еди...

Ахири у йәнә торуқ атқа қарап муражиәт қилди:

– Хушвақ таң, ағинә! Мана, мәлимизгиму йетип кәлдүк.

Алтә ай яз, алтун күз, ақ қар қишлоар өтүп, йәнә баһар кәлди.

Ана йәр жуюнуп-таринип, сехирлиқ сүрмилирини сүрүп, мүкәддәс қуяшқа қойнини ачти.

Нәччә жиллардин бери пәкәт аял-қызлар, қери-чөриләр биләнла болуп кәлгән етиз-ерик, қош вә паянсиз отлақларда бәрдашлиқ әрләрниң авазлири аңлинип, һәммә иш, һәммә мәишәт қундин-қүнгә көңүллүк овжә алмақта еди.

Жилда бу вақитларда қишинин наһайити жүлмәрәп чиқидиган мал-варанму бу жил көкләмни хелә тимән қарши алди.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Берилгән парчини оқуп, мавзу қоюңлар.
2. Топларға бөлүнүп, парчиниң мәзмунини сөзләп бериңлар.
3. Рәис билән Рәхмидинкамниң бәсләшкенинг силемниң көзқарышындар қандақ? Өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.
4. Парчидин атниң өз егисигө болған меһрибанлиги тәсвиrlәнгән эпизодни төпип оқуңлар.
5. Торуқ атниң мөшүндәк әһвалға чүшүп қелишиға немә сөвәп болди? Ейтеп бериңлар.
6. Парчидин алған тәсиратиндерни рәсим арқылы тәсвиrlәп беріңлар.
7. Рәисниң миңәзиге тәриплімә бериңлар.

Рәисниң миңәзиге тәриплімә	Мәтингдин дәлил

 8.«Мениң сөйүмлүк жаниварим» деген мавзуга эссе йезишқа тәйярлининдер. Керәклик өхбаратни төпиш вә уни топлаш режисини түзүңлар.

III

Рәхмидинкам әнди өз илқисини бүгүн-этә найдилидиган йәргә елип чиқип, башқа отлақларни ихтисат қилмақта еди. Путүнләй илқиға қылған ғәмхорлуғидинму көпирәк күч чиқарған торуқ ети кона илқичиниң ишәнчисини ақлашқа башлиған. У назир өзини өсжи чапанлирини ташлап йетилип келиватқан йеци түк астида убданла ялтирап қалди. Оюлуп ичигә кирип кәткән қапақлириму бираз йоругачқа, наһайити йоған тағ өшклириниңкігә охшаш кичик вә чирайлиқ көрүнүшкә башлиди. Узун путлири йәнә тик болуп түзләнди. Пәкәт униң көкси вә дүмбилиридики йегирлар орнидин чиққан ақ түклөрла өткән егир жилларниң тамғисидәк ечинишлик көрүнётти.

Рәхмидинкам уни бирнәччә қетим тоқуп минип, тәрлитип таң ашурупму үлгәрди. Лекин техичила яш рәисниң: «Кени, қачан карамәт көрситисиз, ака? Йә йәнә торуқ атни қүшханига әвәткүңиз кәлмәмдү! Хоп, мәйли, әгәр урысак билән елишмай, мингидәкла ат болған болса, өз әжили билән өлсүн. Лекин нечким униңға персонал пенсия бергенин йоққу...» дегән вә һаказа сөзлиригө бирдинла берилмәй жүрди. Чүнки торуқ йорға яңливаштин күч-кувәткә киргән билән, жәнивар техичила өзини чоң йорғиларға салалмай, чапсанла адишип, һәтта путлишип кетәр еди; у өзиниң бурунқи қизиқ қан, еғиздуруқни чайнап, чишливелип, ғулач ташлап салидиган «трипаталирини» тамамән унтуған еди.

«Хәп, қишиги музлар әнди болармеди. Бир әмчәклик йеник тақа билән тақиленип, тулоқсизла музға салармеди сени. Шу чағда сәскинип-тепирлап, өз мәргүлүңни тепивалаттиң, жәнивар!..» – дәп йенип-йенип дағдам йолда мәшиқ қилмақта Рәхмидинкам.

Кейинки күнләрдә йорға бирнәччә қетим өзиниң чоң жүрүшини башлап, андин йәнә алди путлирини үлгәртәлмәй, қаңғип-қаңғип берип, һөкрәң ташлап кәтти, униң әйнә шундақ ҹагларда бешини булғуп, терикип тизгин сиришлирини байқиган кона илқичи күндин-күнгө хошал болмақта еди. Шу хил һаләтләрдин у атницим илгәрки һүнәрлирини егиләшкә интиливатқанлигини сезәтти. Бирақ яш вә спортчи рәис яман қистап кетип бармақта. У кейинки қетим Рәхмидинкамни чақиривелип, униңға өзиниң «түлпарини» тоқуп келишини буйриди. Кона илқичи өмридә биринчи қетим ялған ейтис, бирнәччә күнгө аран қутулди.

– Сиз ишиниң, ака, у қери қағжалмидин әнди һечнемә чиқмайду дедимғу! – дәп кайиди рәис...

Өтиси Рәхмидикамниң илқиси отлаватқан йәргә ветврач билән рәисниң өзиму маңди.

Йеза тәрәптин чиқип, чапсан йеқинлишип келиватқан үчтөрт атлиқ адәмни көргөн Рәхмидинкам су ичишкә кетип барған илқиниң алдини тосашқа алдириди. Чүнки у әнди қандакла болмисун, қылған шәртини ада етиш вақти көлгөнлигини биләтти. Торуқ атниң су ичип үлгөргиниму яхши болди һәм у ахшамла йәнә таң ашурулуп, техи отқиму тоймифан.

– Қени, тулпарицизни тоқуп минәмсиз йә мән уни мошурысакқа дәсситип өлтүрүветәйму?! – деди рәис һәқиқәтәнла техиму һәйвәтлик болуп кәткән жерән аргимақни ойнитип.

– Йәнә таң ашурупсөнә? Сениң йорғаңмұ тайғандәк ярапту, жүмү! – деди ветврач Рәхмидинкамни роһландуруп.

– Техи әшү чишқақ мәшүгүни махтайсиләр! Һазир топиниң астида қалғинини көрисиләр...

Яш рәис бу сөзләр билән, һәқиқәтәнла, Рәхмидинкамниң зәрдигә қаттық тәгди. Қери илқичи астидикі етини қамчилиған бойи берип, торуқ йорғини туттидә, униң бешига жүгөннила селип, явдақ минип, меһманларниң йениға кәлди вә:

– Сиз, йорутисиз. Мән пәкәт йорғилитимән. Бу техи соң жүрүшини яңливаштын салалмайватиду, хәйир... мәйли... – деди.

– Мән пәкәтла йорутай, сиз немә қилип болсима, бизниң кәйнимиздин мәлигә йетип барсициз болдиғу.

– Сиз яманму көрәң баликәнсиз! Бәйгә алдida мундақ чақчақни һаңвақтилар қилидиган...

– Хоп, хоп, көчүрүң, Рәхмидинка... Мән әнди рәсмий бәйгә болмиғанлиқтін, сизни қизиқтурай дегиним еди.

Соаллар өз тапшурұқтар

- 1. Парчини оқуңдар. Мәзмунини кластерниң ярдими арқылы ечиp беріңдер.
- 2. Рәхмидинкамниң өз етини бәйгигө селиши тогриму? Өз ойпикриңдарни дәлилләңдер.
- 3. Силәргө парчидики кимниң обризи яқты? Пикриңдарни дәлилләңдер.
- 4. Бәйгә оюни һәққидә немә билисиләр? Мәләңдарда өткүзүлидиган «бәйгә» оюниға елан йезиңдер.

IV

Улар әйнә шундақ кәssин кәйпиятта дағдам йолға чиқти. Йолға чиқиши биләнла, рәис атларни қатар турғузмақчи болғандәк тизгинини тартти.

– Мән авал төвәнгө берип, андин айландуруп салимән. Халисициз, жұрүң, болмиса, мошу йәрдә өзицизниң «автомобилини» от алдуруп турған, – дедидә, Рәхмидинкам аччик билән йорғини қамчилиди. Жәнисар туюқсиз тәккән қамчидин сәскенип, бирдинла нәччә яңа аяқ ташлап, андин йол йорғиси арилаш йорутуп илдамлиди. Рәхмидинкамни бу меңиш қанаәтләндүрмиди. Аңғиңе униң йенидин жерән аргимақ жалақлап-гүпүлдәп өтүп көтти. Униң өтуши биләнла, торук йорға техиму терикип, көтирилишкә башлиди. Лекин йәнә адисип, һөкөң ташлап көттидә, рәисниң гояки жәлмая төгидәк йолниң иккى йеқиға өзини уруп чиқип кетип барған рысагига йеқинлашти.

– Айландуруң! – дедидә, Рәхмидинкам етиниң чепишини бесип, йәнә чоң жүрушиге салмақчи болди.

Мәлә тәрәпкә айланғанда, рәисниң рысаги бирдәмдә йетип келип, торук йорғидин өтүп көтти. Жәнисар ат шу назада мәшінур «трипатасини» селип, йәнә адисип көтти. Униң бир от елип, йәнә өчүп қалғандәк һалитини сәзгән һелиқи тамашичилар Рәхмидинкам йенидин өтүп кетип барғанда:

– Териктү-териктү, ака!.. – дәп вақираптидә, әнди өзлириму бәйгиниң кәйнидин чокрақлитип маңди.

– Жәмши-и-т! – дәп вақириди Рәхмидинкам, – сән қистигина. Әнди қамчилисам, айғини чепивалиду!..

Торук йорға узап кәткән рысакқа аз йорғиси билән йетишиштин үмүт үзгәндәк, ветврач Жәмшиитниң жүриги кәйнидин қистап келип, өтүп кетиш хәтәрлигини туғдуруп, қери атниң жими өзайидин қанлирини қозғап, бирнәччә думбақ «авуш» нәғмилиридин «йәгдәш» өвҗигө өткәндәк, илдам аяқ селишқа башлиди. Бу чәксиз мурәккәп маһарәтниң өзи-өзидин келип қалгини билән, мурәккәп илдамлиған ат әнди ишәшлик тизгин сийрип, бешини алға созған налда барғансири илдамлимақта еди...

У әнди рәисниң рысагига чапсан йеқинлашмақта... барғансири рысакму, рәисму алақаздә болуп, тәшвишлик қаримақта!..

Мәлинин, кәң кочисига улар қатарму-қатар кирип барди.

Қора-қора, өй-өйдин чиқип, кочинин четидә қараң турушқан кишиләр бу өжайип шеирийәт, өжайип бәзмиси билән бәслишиппалишип, техиму илhamлинип өтүп кетип барған иккى есил атқа қарита чәксиз зок-шоқ билән қиқаслар салди. Торук йорға шу қиқаслар билән өзичә бир толқунға йөткәлдидә, риқабәтчилик номуси күчидә көзлириниң ақ пахтилири чиқип, еғизлиридин көвүкләр пуруч латилардәк ләйләп чүшүп барған рысактин өтүп,

кәсқин узашқа башлиди. Әнди униң кәйни аяқлири төшигө, алди аяқлири иңигиге урулуп ойнап бармақта еди.

Мундақ мәжүзиниң көрүшкө садир болған адемләр пәвқуладдә бәйгиниң кәйнидин йеза мәркизиге қарап манды, әнди «рәисмұ йорутуштиki бар имканийити түгөп, наһайити сөт hөкрәң ташлашқа башлиған рысагини тохтитип, йәргө чүштидә, хәлиқ билән биллә манды.

Мәлиниң мәркизий кочисиниң жуқарқи тәрипи дикиләрмү төвөнки тәрәптин келиватқанларға қошулуп, hөммә назирла hәйвәтлик жолан әйләп өтүп кәткән әшу қери йорға билән Рәхмидинкам төгрилиқ қызғын сөзләшкән налда йезиниң бешига чиқти.

Бир мәзгилдә икки тәрипидин чиғлар көкирип, алайнидә бир аллеягә охшап қалған түз йолниң жирақ ичкірисидин аста йеқинлап келиватқан Рәхмидинкам көрүнді; у, немишкіду, жүгәнни билигиге селип, пиядә келивататты.

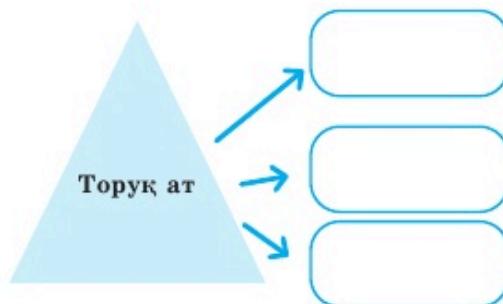
– Хохәңзә, ака, сән! Әнди бизниң йезиниң бәйгилигінің соравәр. Немишкә пиядә келиватисән? Торук тулпарың қе-ни?.. – дәп уни әң авал яш рәис өзи галибийәт билән тәбрикләп болди.

– Торук ат кәтти!.. – дедидә, Рәхмидинкам башқа гәп қилмиди. Чүнки шу минутларда у өзиге охшаш қериган торук атниң өмүрдин кәткәнлиги төгрилиқ әмәс, бәлки униң наятидикі тәнтәниси hәкәндә hәйвәтлик нис қилмақта еди.

Соаллар әз тапшурұқтар:

1. Парчини оқуп, мәзмунини постер арқылың сөзләп беріңдер.

2. Парчида силәрни қайси эпизод ойланудурды?
3. Схемига аласыннан, өсөрниң вақиәлігиге алас болған немә екәнлигини ейтіп беріңдер.
4. Қери илқычи билән яш рәисниң торук атқа болған көзқариши қандак? Оз пикрицларни ейтіңдер.
5. Бу өсөр силәргө яқтиму?

6. Язгучи болсаңлар, әсарни қандақ аяқлаштурған болар едиңлар?
 И 7. «Торук ат» сөз бирикмисигө синквейн түзүңлар.

ИЛИЯ БӘХТИЯ (1932–1987)

Заманивий уйғур шеирийитиниң тәрәққиятиға зор тәһпә қошуп, бай роний мираж қалдурған даңлық шаир Илия Бәхтия Уйғур наһийәсисиниң Чоң Ачиноқа йезисида туғулған. Униң дадиси оқумушлуқ киши болған. Илия дадисидин кичик айрилиду. 1937-жили И.Бәхтияниң кичик дадиси чоң ақиси билән 5 яшлик Илияни Ташқәнткә елип кетиду. Бирақ 1941-жили уруш башлининп кетип, Илия оқушни ташлашقا мәжбүр болиду вә өз жутиға, анисиниң йенинга қайтип келиду.

Уруш тамамланған жили Илия Фалжаттики мәктәпниң 5-сипиға оқушы қириду. 1953-жили мәктәпни түгөткөндөн кейин, Абай наимилики ҚазПИниң тил-әдәбият факультетиға оқушы чушиду. 1958-жили оқушини тамамлап, шаир алды билән мәктәптә муәллим болуп ишләйдү, кейинирек «Жазушы» нәшриятыда, Қазақ радиосиниң уйғур редакциясидә тәһрирлик хизметини атқуриду.

Талантлық шаир 1987-жили вапат болди.

И. Бәхтия шеир йезишқа кичигидинла һәвәслинәтти. Униң дәсләпки шеирлири наһийәлік гезитта елан қилинған еди.

Шаирниң «Арминим», «Или вадиси», «Гүл вә тикән», «Тянь-Шань шеирлири» вә б. китаплири кәйни-кәйнидин йорук көрди. Шаирниң бу китаплири уйғур шеирийитиниң тәрәққиятиға чоң үлүш болуп қошулди. Шундақла униң әсәрлири қазақ вә рус тиллириға тәржимә қилинди.

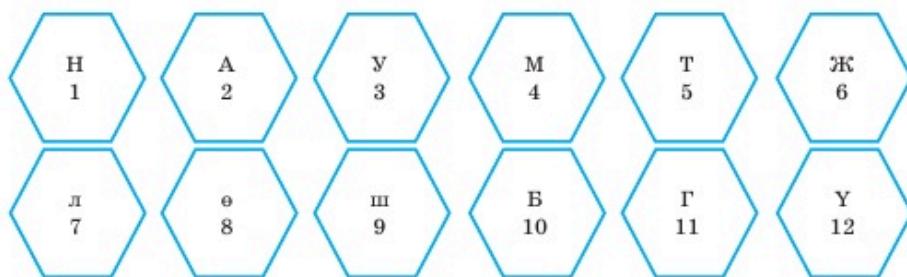
Ана жуттики баһар

Мүмкин, баһар кәлдимекин жутумға,
 Қишлиқтиki чимәнләрни пәпиләп.
 Учуп барсам, қанат пүтүп путумға,
 Баһар охшаш ана жутқа әркиләп.
 Мүмкин, баһар аппақ қарни сүпирип,
 Булақтарниң қайнар көзин ачқанду.

Ериқларниң өп-чөриси көкирип,
 Ташлиқ голниң лай сүйиму ташқанду.
 Сериқ чечәк әртә-кәчтә титрәп,
 Қар астидин интилғанду аптапқа.
 Чока музлар симап охшаш питираپ,
 Қалмиганду өгүзләрдә шу тапта.
 Идир-қирниң көк қойнини гидиклап,
 Қар-ямғурниң әгизиму аққанду.
 Япилақ ташниң үзлирини силиқлап,
 Фар ташларму аптапқа төш яққанду.
 Ясинивелип қызы бәдәнлик терәкләр,
 Турамдекин солдатлардәк тизилип.
 Қача гүлдә көзин ечиш порәкләр,
 Деризидин қариганду қизирип.
 Гөзәл баһар – тәбиәтниң байлиги,
 Қарши алғанду Ана жутум күлүшүп.
 Йешил мәхмәл Ачиноңа сайлири,
 Турамдекин меһманларни күтүшүп.
 Шу сайларда қалған мениң яшлигим,
 Яшлиқ – баһар! Мундақ гөзәл боларму!
 Баһар кәлди! Лекин мениң яшлигим,
 Мин күтсөммүү өндү йенип келәрму?!

Соаллар өз тапшуруқлар

1. Топларга бөлүнүп, шаирниң һаяти вә ижадийити һәккідә сөзләп берилдәр.
2. Шеирниң һиссиятлиқ оқуцлар.
3. «Ана жут» ибарисини аңлыганда, немиләрни тәсәввүр қилисиләр?
4. Баһар пәслиде йүз беридиган өзгиришләрни егизчә ейтеп берилдәр.
5. Шеирда қандак тәсвирий васитиләр ишлитеилгән? Шеирдин мисал көлтүрүүллар.
6. Төвәндә берилгән тапшуруқниң ачқучини пайдилинип, шәкилләрни номер тәртиви бойичә оқусаңлар, мақални тапсиләр.

Тапшурұқ ачқуучи:

H	A	Y	M	T	J	L	Ө	Ш	B	G	Y
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

2	1	2	6	3	5	3	4	2	7	5	3	1	10	8	9	12	11	12	4

7. «Ана жутниң баһардикі көрүнүши» мавзусыға иллюстрация сизиңдер.

Дан һәккідә ой

Йол четигә чүшүп қалған бир тал дан,
Ахири у топа-чаңға көмүлди.
Шу топиниң астида у бир убдан
Бих чиқирип башлиди шат өмүрни.
Нечким уни әттей келип күтмиди,
Күндин-күнгә томур тартип келиду.
Күмүч ямғур уни ташлап өтмиди,
Күнму аңа мәрт нүрини бериду.
Шу бир тал дан өгәй болмай яшиди,
Туарар мана мәғрурлинин қешимда.
Алтун рәңни апту күздин башиғи
Көрүп уни бир ой көлди бешимға.
Әтәр шу дан өлүм сәпкән оқ болса,
Дат басатти шу топиниң астида.
Өмүр улук! Данму улук! Көклисун!
Шум өлүмни өмүр йеңәр әслидә.

Соаллар вә тапшурұқтар

- Шеирни һиссиятлиқ оқуп чиқыңдар.
- Бу шеирда шаир қандак пикирни алға сүргөн? Пикирлишиңдар.
- «Өмүр – улук! Данму улук! Көклисун!» дегөн мисрани қандак чүшинисиләр? Оюнларни бөлүшүңдар.
- «Етис мәнзириси» мавзусыға иллюстрация сизиңдар.
- Шеирни ядқа елиңдар.
- Биология пәннегә асаслинин, өзәңлар данниң өсүши бойичә тәжерібә жүргүзүп көрүңдар.

Яхши адәмләр һәккидә сөз

Шәһәргә узитарда анам маңа,
Алдиға олтарғузуп мундақ дегән:
– Учрашса яхши адәм, балам, саңа,
Ишини, миҗәзини, әқлин үгән!
– Яхши адәм... У қандақ болиду? – дәп,
Өтималим, гәдәклик соал бәрдим.
Есимда қалған екән мону бир гәп,
У чағда наят сирин биләй нәдин.
– Яхши адәм у, балам, тепилмайду,
Һари таза, өмгөкчан... билип алғин.
Яхшилиқ дегиниң у сетилмайду,
Қолға чүшсә, өмрүңгә елип қалғин.
Күнләр өтти, жил өтти... тохтамидиган
Улуқку өсли, достлар, ана сөзи.
Өмүрдә яхши адәм йоқ дәмдиган,
Көрсәтти шу адәмни наят өзи.
Шу адәм – яхши адәм учрашқанда,
«Хәлқыңгә өскәтқидәк бол», – дәп жүрди.
Бәзидә наялла мән puttлашқанда,
Түзитип, қолтуғумни йөләп жүрди.
Турмушта өз уганни құрган чағда,
Инсанлик бир-биригә дәвәт керәк.
Жут, яманлық ечиқап турған чағда,
Адәмләргә яхши адәм қәвәт керәк!

Соаллар әз тапшурұқлар

1. Шеирни ниссиятлиқ оқуп, униң немә һәккидә екәнлигини ейтип беріңдер.
2. Шеирға аласынинип, яхши адәмниң хисләтлирини атаңдар.
3. «Хәлқыңгә өскәтқидәк бол!» деген мисрани қандақ чүшинисиләр?
 Пикирлишиңдар.
4. Шеир бизни қандақ алий инсаний пәзиләтлөргө тәрбийиләйду?
5. Өзәңларниң наятыңдарда учрашқан яхши адәмләр һәккидә ейтип беріңдер.
6. Өйдө яхшилиқ әз яманлық һәккидә мақалларни тепип, дәптириңдарға йезиндер.
7. Шеирни ядқа елиңдер.

Пақа

– Пақа, пақа!
 – Вақ-вақ-вақ.
 – Жүргөн йерин лай-патқақ,
 Пақиләшниң ичидө,
 Вақилдайсән кечидө.

Йә йеқимлиқ ұнұқ йоқ,
 Йә йеқимлиқ түрүң йоқ.
 Ағзин йоган очақтәк,
 Болсаң еди қочақтәк.
 Шунда маңа яқаттиң,
 Дост кирип мән бақаттим.

– Бақмаяқ қой, вақ-вақ-вақ,
 Дост кирмәймән, яқ-яқ-яқ.
 Жүргөн йерим, раст, мениң
 Көк пақиләш, лай патқақ.
 Сән ейтқандәк сәт әмәс,
 Мән чирайлиқ, мән аппақ.

Апам мени маҳтайду,
 Ұнұм яхши вақ-вақ-вақ.
 Мән сайраймән мошундақ.
 Сән дегендәк сәт әмәс,
 Мән чирайлиқ, мән аппақ!

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Шеирни рольларға бөлүп оқуцлар.
2. Шеирдин пақиниң сәтлиги вә чирайлиқлиғи тәрипләнгөн мисра-
ларни тепиңдер. Өзәңлар пақини қандақ тәриплигөн болаттиңлар?
3. Пақиниң өзини маҳтиғанлиғига силәрниң көзқаришиңлар қан-
дақ?
4. Чирайига қарап дост тутуш тогриму? Пикириңларни бөлүшүңлар
5. Шеирни ядқа елиңлар.

Кепинәк

Нәй, кепинәк, кепинәк,
Гүл өстүрдүм сени дәп.
Гүллириңни тонуп ал,
Бәргисигә қонуп ал.
Шахлирини сундурма,
Күрут-қоңғуз қондурма.

Шамаллардин торап ал,
Ширнисини шорап ал.
Бизниң баққа кәлгәйсән,
Өзәңмү гүл тәргәйсән.
Достлар билән кәлгәндә,
Бизгә үзүп бәргәйсән.

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.
2. Кепинәк гүлләрни немиләрдин қоғдайды?
3. «Достлар билән кәлгәндә, бизгө үзүп бәргәйсән» дегөн мисрани қандақ чүшинисиләр? Пикирлишиңлар
4. Өзәңларни *рәссам*, *язгучи*, *шаир* охшаш ижадийәт егилириниң бири дәп һесапладап, гүл ва кепинәкни тәсвирләңлар.
5. Шеирни ядқа елицлар.

2-чарәк бойичә өткәnlәрни пишишиқдаш үчүн тест

Тапшурұқни окуп, тогра дәп тапқан жағавициларни бәлгүләңлар.

1. Нәзмәт Абдуллинниң һекайиси.
 - a) «Еғир күнләрдә»
 - ә) «Түйгүн билән момай»
 - б) «Торуқ ат»
2. Илия Бәхтияниң туғулған жути.
 - a) Баяндай
 - ә) Чоң Ачиноқа
 - б) Йеңишәр
3. Незим Искәндәровниң шеирлири.
 - a) «Түйгүн билән момай», «Кепинәк», «Қишиң күнлири»
 - ә) «Пақа», «Жутумда баһар», «Кәл, Йеңи жил»
 - б) «Кәл, Йеңи жил», «Түйгүн билән момай», «Қишиң күнлири»
4. Илия Бәхтияниң шеири.
 - a) «Қишиң күнлири»
 - ә) «Ана жуттики баһар»
 - б) «Яхши адәмләр һәккүидә сөз»

5. Атниң меңрибанлиғи әкис етилгөн әсәр.

- а) «Түйгүн билән момай»
- ә) «Дан һәкқидә ой»
- б) «Торук ат»

6. «Сениң яхшилиқ һалавитиңни көрсүн дайимән атаң һәм анаң» қайси шеирдин елинған мисралар.

- а) «Кәл, Йеңи жил»
- ә) «Түйгүн билән момай»
- б) «Яхши адәмләр һәкқидә сөз»

7. Незмәт Абдуллинниң туғулған жили.

- а) 1906-жил
- ә) 1932-жил
- б) 1925-жил

8. Чоңларға болған һөрмәт, меңрибанлик, ғәмхорлуқ әкис етилгөн әсәр.

- а) «Торук ат»
- ә) «Түйгүн билән момай»
- б) «Яхши адәмләр һәкқидә сөз»

9. Уйғур наийәсинин Ават йезисида туғулған шаир.

- а) И.Бәхтия
- ә) Һ. Абдуллин
- б) Һ. Искәндәров

10. «Өмүр – улук! Данму улук! Көклисун!» мисраси елинған шеир.

- а) «Кепинәк»
- ә) «Дан һәкқидә ой»
- б) «Яхши адәмләр һәкқидә сөз»

Б. «Ана жут қәдри» мавзусига эссе йезиңлар.

ТУРГАН ТОХТЭМОВ (1940 – 2009)

Турган Тохтэмов 1940-жили Алмута вилайити Панфилов наиййесиниң Садир йезисида дунияға көлгөн. Язгучи ижадий изданиши түпәйли көплігөн әсәрләрни барлыққа көлтүрди. Болупмұ, йезиниң гөзөл мәнзирисидики наят қайними, аддий әмгөкчи хәлиқниң тәғдир-қысмети билән турмуш-тирикчилігini аддий, раван тилда йәткүзүшкө чевөр.

Төвөндө берилгөн язгучиниң «Нәдекин бечарә жәнівар?» намлиқ әсәридіму йеза наятынин хилму-хил қир-сирлири, инсан билән жәнівар арисидики садақәтлик, вападарлық сезимлири баян қилиниду. Әсәр қәһриманы арқиلىқ балилиқ ғағнинде балдәк дәми көтмігөн, ешәккә менир-муһәббәт бағлиған сәрәнинде аддий пәрзәндіни көримиз. Униң жүк тошуш мәхсөттә бекілидиган бу жәніварға кичигидин башлап бағланған иссиқ ихласи, садақәтлиги һәм вападарлығи маһирилік билән тәсвирлиниду. Некайидә балиниң өз һөмрайи болған ялғуз ешигидин айрилиши оқурмәнниң көңлини әндишигө салиду. Әсәр қәһриманни мүшкүл һални баштап көчүрсіму, амма системилен түрдө берилгән вақиәләр тизмисиниң ахирқи нұқтасиғиңе дилидикі пилдірлап турған умут учқунлирини көримиз.

«Өзи нарам, амма күчи һалал» болған бу жәніварни минмигөн, униң ярдими билән отун, от-чөп тошумиған йезиниң балиси йоқ болса керек. Язгучи өзимү йезида йетилип, ешәкниң күчини қолланғачқа, жәніварниң қияпити, ұни, қавуллиғи, һәрикәтлирини һәрхил охшитиш, эпитет, метафора көби бәдий васитиләр арқилик маһирилік билән тәсвирләйду.

Нәдекин бечарә жәнівар? (Некайә)

Нәрқачан йезамға кәлсәм, машинилар кәйни-кәйнидин сигнал берсіму, кочиниң қақ оттурисидин алдиримай, худди бар дәсмийисини доға тикиветип, он балиси ач-ялицаң қалғандәк, баш-учи йоқ егер гәмгә чүшкән қимарваздәк өтүп кетип барған қара ешигимни көримен.

Башқилириға тағдикі үйүрдин тутуп көлгөн асав тайларни көн-дүрүп минишкә несип қылса, маңа, немишикіду, өшү қара хотек-

тин башқини пешанәмгә язмиған екөн. Мәктәп босуғисини атлиған күндин башлап һаятим қара хотәк билән өткәчкиму, униңдин артуқ яхши жәнивар, уни мениңдин башқа күтүп баққидәк адәм йоқтәк көрүнәтти. Шуңлашқа бош болсақла, иккимиз айрилматтуқ. Мән мәктәптин қайтқычә, у тамниң далдисига киривелип, қүйругини шипаңлитип тураттидә, андин мени әгишип маңатти.

Найванатниң һәммиси кичик чегида бәк чирайлик, адәмгә жуқумлуқ келиду өмәсму. Мени мошу ешәккә мәһир бағлатқан униң хотәк чағлири. Яш чағлирида у, назир адәмләр ейтип жүргендәкla, жугач, нечнәрсини пәрва қилмайдыған найванлардин өмәс еди. Униң ейиқниңкигө ошаш йәлпүнүп туридыған қап-қара жуңи, қочақларниңкидәк динәриған қулиғи билән сәптә турған әскәрләрдәк тик яйли, зәп чирайлик қүйруги мени бөләкчә қизиқтуратти. Әгәр қолумдин кәлсила, мән уни өмүр бойи әшундақ, кичик териқисидә сақлап қалар едим. Хотигим иштлар қоғлиғанда, пайдәк жуңлирини ләпилдитип, икки қулиғини тик көтирип жүгрисө, униңға йезимиздикі бирму тайған йетишәлмәтти. Хотәкниң егиз көтәргән бешини сәл қийсайтип, йезимизниң четидики тар кочида тақраңлап чепип кетип барғинини көрсөм, зоқум келәтти. У аничини әгишип кочидин өткәндә иштлар кәйнидин һавшип қойсина алди-кәйнигә қаримай, туйифидин чиққан топини асманға етип жүгрәттидә, андин йолдин чәткә бурулуп, чәмбәр ясап кәйнигә қайтидыған. Униң сап, жараңлап аңлинидыған үниму башқычә.

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Немә үчүн өсөр қәһриманиға хотәктин артуқ жәнивар йоқтәк сезиләтти?
2. Язгучи хотекни тәсвиrlәштө қандак бәдий васитиләрни пайдыланған?
3. Өсөр қәһриманиниң ешәккә болған вападарлиғини мисаллар арқылы тәһлил қилиңдар.
4. Адәттә немә үчүн жәниварлар яш чағлирида жуқумлуқ келиду? Өз пикриңлар ейтип көрүңлар.
5. Хотеккә хас қайси хисләтләр өсөр қәһриманиниң зоқини көлтүрәтти?
6. Өсөр қәһриманиниң хотеккә болған ғәмхорлугини мисаллар арқылы дәлилләңдер.
7. Йезидики иштлар хотекни қоғлигинидиқи униң һәриkitини тәсвиrlәп беріңлар.
8. Парчини раван оқуңлар.
9. Язгучиниң балиларға беғишлиған башқыму һекайилири билән тонушуп көрүңлар.

II

Мошу жанивар соң болғансири, илгири дәс көтирип жүридиған беши төвөнләп, шохлуғи бесилишқа башлиди. Билмидим, адәмләрниң уни хорлайдығанлигини сәздиму яки уму бәри бир ешәк нәсли болғини үчүн башқылар ишлитип, озук бәрмәй, қандак болса, шундақ қоювәткәчкә, бешини саңгилитип жүрәмдекин, әйтәвир, ешигим соң болуп жугачлиғанда, уни ишлитип, хорлигучилар көпәйди. Дәсләп биримиз минип қалсақ, мәңкүп ташлаветидиган ешигим әнді үч-төртимиз минивалсақму, қулиғини йопуруп шүк туратти. Мән унинде әтияз күнлири Фол өстәндин отун тошаттим. Дәрәк бойи өсидиган талларни ешигимгә серитип қоюветәттимдә, өзәм униң кәйнидин алдиримай мацаттим. Тални қанчә артсамму, гиң қымбай маңидиган ешигим бөләкчә қавул. Адәмләрниң: «Ешәкниң икки путини төмүрдин яратса, тағни көтириду», – деги-ни раст охшайду. Уни қанчә ишләтмә, кочиниң оттуридики доги-лақлик құлға бир егинап турсила, дәрһал һадуғи чиқатти.

* * *

Яш ҹаглирида әркін яйрап жүргән қара ешигимниң кәң етизлиқтарни бешига кийип һаңрап, қыйғитидигини бизниң һойлиға ақ халатлиқ мал дохтури кирип чиқип кәткәндин кейин тохтиди. Тәғдирниң үларниң бешига салған құлпитети шуму яки униң ешәк болуп қалған гунасимекин, әйтәвир, шу құндин башлап кәлгүлүк болса, қара ешигимниң бешига келидиган болди.

Әнді мениң қулиғини салваритип, кочида жүридиған ешигимиң адәмләр Сай мәлидин отун елип кәлгили, түгмәнгә үн тартқили сорақсизла минип кетиверәтти. Башқа ешәкләр бекар болса, қарисини көрсәтмәй, йезидин жирақ кетиду, һә, мениң ешигимзә, худди улақ керәк адәм мени ишләтсүн дегендәк, кочиниң оттурисида турувалидигиниға һәйранмән. У құлға бир егинап турғандин кейинла, йәнә йетилигәнниң кәйнидин бешини саңгилитип маңиверәтти. Сорақсиз минивалғанларни тиллисаң:

- Бу һарамниң немисини аяттиң, – дәп бепәрва жавап бериду.
- Өзи һарам болсыму, күчи һалал әмәсму, һарам дәп тилсиз жаниварни шунчә қийниған барму...

Башқа йәрдә қандак екәнлигини билмидим, амма бизниң йе-зида, болупму, машина-тракторлар көпийип, ат-улақ билән атқу-ридиған ишлар азайғансири, ешәкләрни күтүшкә анчила көнүл бөлмәс болди. Шуңлашқа улар ат қоралири кәйнидә яки чөп до-

гиланған йөрлөрниң өп-чөрисидә дүгдөришип, чечилған чөп билән атлар аяқлиридин чиққан хәшәкләрни қиртилдитип йәп журәтти.

Соаллар әз тапшуруқлар

1. Хотек чоң болғансири уни хорлиғучиларни сани немә үчүн көпәйди?
2. Адәмләр жәнисарни немишкә сорақсиз миниверидиган болди?
3. Өсөр қәһриманиниң жутдашлирига ғәзәплиниши орунлукму?
4. Вақит өткәнсири ешәкләр немә үчүн күтүмсиз қалиду?
5. Жәнисарниң чоң болғансири жугачлап көткәнлигини мисаллар арқылың дәлилләңдәр.
6. Ешәкниң қавуллиги һәқкідә өз пикрицларни ейтеп көрүңлар.
7. Йеза егилигидә йүз бәргөн өзгиришләр һәқкідә пикирлишиңлар.
8. Ешәк күчи билән техникинин суръетлик тәрәккүй етишини селитуруңлар.
9. «Ешәкниң икки путини тәмүрдин яратса, тағни көтириду» деген мақалниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

III

Пада кала билән тәң чамдайду дегендәк, аста бесип һойлиға кирип келидиган ешигим бир күни кәчтө өйгө қайтмиди. Соғ күчийип, әтрапни туман бесишиңка башливеди, ешигимни кәлмәй қаламдекин дегендән әндишидә йеза четидики маллар жигилидиган қора билән кона хаман әтрапини қарап чиқтим.

Әтиси оюмда һечнәрсә йоқ, мәктәптин қайтип келивататтим, алдымдин қарши чиққан падиши:

– Өхмәт, ахшам сениң ешигиңи Қош қораниц күн петиш тәрипи дики бедиликтә бөрө талаветипту, – демәсму.

Қош қора йезимизниң күн чиқыш тәрипи дики түзләндә. Дәрһал шу яқын мандим. Бәзи күнлири өйгө йетәлмәй қалған бирәр-йерим мал мошу йәрдики язда догилинип, қишта елип кәткән чөп угаклириниң чиндалған орнида қонуп қалидиган.

Даладики қарайған кичиккинә йәр худди дециздики аралдәк көрүнәтти. Пичак билән тилгандәк қарға селинған инчикә йолда маллар кәйни-кәйнидинчувалишип, әшу догиленған чөп қешиға йеткәндә бираз тохтап, надуқ алғандын кейин, йәнә сәптә турған солдатлардәк тизилип, мана шу булаққа су ичкли кетип баратти. Улар кәчкурунлуғы өзлири салған йол билән йезига қайтиду. Әнди йетәлмәй қалғанлири әшу йәрдила қонатти. Биз кәчтө өйгө кәлмігән мозай-топақлиримизни көпинчә әшу йәрдин издәттүк.

Учуп-қонуп жүргөн бир топ қарға билән сегизғанни көргөндө, жүригим қаттиқ соқуп кәтти. Йезимизниң иштлириму шу йәргө олишивапту. Чөп догиланған йәрдин он бәш метр неридики қар үстидә қип-қизил гөшни талишиватқан иштларға йекінливедим, улар алдидики гөшни қиймайватқандәк дажишип, андин қарғилар асманга кетирилди.

Өйниң орnidәк йәргө тамған қан билән зоология китавида сүритини көргөн хайванатлар скелетига охшаш готовуни көргөндө, әрвайим қириқ гәз учти. Баш билән төрт путила униң ешəк екәнligидин дерек берәтти. Иштлар кечə бөридин қалған ешəкни йәп түгитей дәпту. Бешини саңгилитип, әтидин кəчкичə ишлигендin башқини билмәйдиган ешəк мошу наләтке учрап, өлидигү дәп həргиз ойлимифан едим. Башқилар ешəклиригə қаримисиму, мән өзәмниң ешигимни кечиси қәйәрдин болсиму издəп тепип, қорага солаттим. Шу күни қандақ езитқу мени езиқтурдикинтаң, ешигим өзиму қараңғу чүшкөндө йетип келидиган йә калиларни издиген бири минип кетип, шу йәргө қоювәттимекин.

Путумниң учида бир чамдап, икки чамдап йекін келип, қар үстидә иштлар жуңузлап, төрт пути билән бешидин башқа нечнөрсисини қоймуган ешəккə үеқинлидим. Башниң териси шүлүнмигөн үчүн йоган көзлəр пақырап туратти. Қанға миләнгөн башқа қанчə сəп селип қарисамму, униңдин хотек күнидин қолумда өскəн, hər мучиси маңа бәш қолдәк тонуш ешигимниң бирəр бəлгүсини тапалмидим. Бир чаңда қулигидин тонуп қалдим; бу hərкачан маллири-ни жиғип, қорасига солимайдиган Имәркамларниң қулиги чолақ қара ешиги екəн. У горуси селинмиған нойла көрсиле кирип, малларға селип бəргөн чөпни йәп жүргəчкə, талай қетим адəмлəр өлтүрүп қойғидәк уруп, қоғлигинини көргөн едим. Йекіндила бири униң қосигига ара тиқивапtekəн, әndi мана бөригə йәм қилған Имәркамниң бизниң синипта оқуидиган балиси Илахунни тиллидим. Адəмлəрниң ешəкниң өлүмигə мошунчилик бепəрва қариги-ниға ғəзəплинимəн. Һə, хайванларниң ичидә ешəк болуп ярилиш егир қисмет охшайду.

Бирнəчə күн илгири йеци қар яққачқа, əтрап ақ кимхапқа оралған. Кечə бөрə йегөн ешəкниң иштлар hər тəрəпкə елип, қечип кəткən қеринлири қарийип көрүниду. Йекін йәрдə көзгə челиккү-дәк башқа нечнəрсə йок. Мән өп-чөридин өзәмниң ешигини из-дəштүрүшкə башлидим. «Падичи ешигимни нəдə көргөндү. Бəлки, у Имәркамларниң ешиги билән чаташтурувалдимекин», – дәймəн.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. «Пада кала билөн тәң чамдайду» деген ибарини қандақ чүшинисілдер?
2. Қош қора йезиниң қайси тәрипиге орунлашқан?
3. Неме үчүн бәзи маллар шу жайда қонуп қалатти?
4. Қош қораниң күн петиш тәрипи дики бедилдіктө қандақ һадисе йүз бәрген?
5. Өсөр қәһримани қандақ һадисидин қоркүп кетиду?
6. Әхмәт билөн падичиниң арисида неме һәққидә сез болиду?
7. Әхмәт Илахунға неме үчүн ғәзәплиниду?
8. Өсөрдө немишиң «Найванларниң ичида ешәк болуп ярилиш еғир қысмет охшайду» дейилгенді?
9. Явайи найванларниң һүжүмиға учриған Имәркамниң ешиги екәнлигини дәлилләңдер.
10. Илахунниң жаңиварға болған бепөрвалиғи һәққидә ой-пикриларни ейтىңдар.
11. «Жаңиварғому күтүм керәк» мавзусида ихчам эссе йезиңдер.
12. Парчида берилгендеген вақиәниң қиши пәслиде йүз бәргенлигини испатлаңдар.

IV

Әтрапқа сөп селип қариведим, йоган азған тикәнниң далдисида шүмшәрәп турған йәнә бир ешәккә көзүм чүшти. Қарға, серизганлар қонуп учқанда, тикәндін тәкүлгән қар унин үстүгө чүшүп аппақла қиливетипту. Жирақтын ешәкни илға қилишму тәс еди. Шундыму қулаклириниң салварап турушидин тонудум – мениң ешигим. Хошаллигимда ботинкамниң қарға чөкүп қалғинига қаримастин, азған тикәнниң қешиге йетип барған едим, амма уни көргендә, чечүп кәттим. Ешигимниң оң ямпишиниң бир парчә гөши йоқ. Ямпаشتин қан тамчилап ақмақта. Бечарә жаңивар жан қачуруп, хелә йәргә кәлсә керәк; әтрапниң һәммиси қанға бойилип кетипту. Әтималим, буму бәрә кәлгендә ағзини ечип, кәйнини тутуп туривәрдимекин дәймән. Амма таң атқичә бир ешәкни йәп тойған бәрә, мениң ешигимниң ямпишинила чишлип үлгөрсө керәк. Ешигимниң аман қалғинига рази болуп, уни йезиге йетиләп мандим.

Мән йезимиздіки йәттә жиіллик мектәпни тамамлап, шәһәргө оқушқа кәткән жили өйүмиздә ешигимни күтүп-баққидәк нечким йоқ үчүн, уни һәрким бир ишлитип, қиши чиққичә көтирөм қиласай дәп қоюпту. Бир күни йезамға кәлсәм, апам:

– Яғашчи Надир ақаң бирнөччә қетим келип, ешәкни маңа бәрсәңдер дәп сорап турувалғандын кейин беривәттим. Көрүнгини ко-

чида тутувелип, минип көтирәм қиласыла дәп қоюпты бечарә жәниварни. Униңдин көрә, шу адәмниң бекіп, мингини яхшиду, – деди.

Дәм елишқа чиққанда түклири чушуп, дүмбә устиханлири қиңгирақ пичақтәк болуп кәткән ешигимни көргендө, униңға ичим ағрип қалған еди. Апамниң сөзини аңлиғанда, униң пикригө қайил болдум. Бәлки бир ямпишини бөрә жулуп кетип, өткән язда жараһити сақайгичә бәк қийналған ешигим әнді өркинликтә чиқип қалар дәп ойладим. Сөвөви Надир бовайниң ешигини көрүнгіни минивәрмәйдигинини яхши биләттим. Униң үстигө чоңлар: «Мални күтсә, Надир бовай күтсундә», – дәп қойидиган. Надир бовайниң ешигимни өзи ясавалған чаққан һарвуга қетивелип, жирақ-йеқин йәрләргө қатнаш жүргинини көрүп, рази болуп қалаттим. Мән униңдин қанчә жирақлиғансири, ешигим билән биллә өткүзгән балилиғимни кинәп әскә алимән. Болупму, у сегинғанда көзүмгә бөләкчә йеқимлиқ көрүниду. Бу бовайниң қолиға тәkkәндін кейин, ешигимниң қосығи чиқип, жилниң үч йүз атмиш күнидә саңгилап туридиган қулиғи динғарап, униңға башқидинла жан киргән еди. Жуңлириму пақырап, алайтәнла өзгәргән. Әттәйләп тикип, бешіға кийгүзгән нохтиси билән егәр-тоқуми, қиши күнлири тақиласып қойидиган әмчәк тақа өзигө бәк ярашқанлықтады, қариса адәмниң зоқи келәтти. Бовай билән ешигим иккиси бир-биригө қуюп қойғандәкلا ярашқан еди. Ешигимни худди магазинға тизип қойған қочақларға охшаш безәп қойғиниға қирикаттим.

У қолумда чағда анчә әһмийәт берип кәтмидимму яки һәрқандақ нәрсениң қолда бар чағда қәдри йоқ дегини растмекин, уни мунчилик яхши болуп кетиду дәп ойлимаптимән.

Йезимизда ат-улақ азийип, көпчилик ишлар техника күчи билән әмәлгә аштурулиғанлықтады, маңа охшаш әр йетип қалған балылар әнді ешөк минишни һар көрүп, көпсиси велосипед, бәзилири иккі чақылғы мотоциклға қириқип жүрәтти. Әнді бир заманларда биз үстидин чүшмәйдиган ешәкләр пәкәт техника билән күч елишалмайдын бовайларниң улиғига айланған. Қалғанлири уларни ишләткідәк иш йоқ үчүн, там түвилиридә әтидин кәчкичә аптапқа қаҳлинин туридиган. Көпсиси колхозниң йеза әтрапидики ашлиғига чушуп, күзәтчиләрни қаҳшатқанлықтады, қораларға солинипла, шу йәрдә түклири чушуп, шу йәрдила оруқлап йоқ болмақта еди.

Яш қанчә улғайғансири, йезигиму аз қатнайдиган болдум. Амма кәлгинимдә илгири соң кочиидики худди автоинспекторлардәк тоғра турувелип, һәрқандақ иштик келиватқан машинини тохти-тивалидиган ешәкләрмү әнді азийишаң бағылди. Уларни көрүп қалсам, өтүп кәткән балилиқ дәврим билән қайтидин учрашқандәк

болаттим, амма әнди уларму мениң үчүн қайтмас яшигимға охшаш көздин жирақладап қаливәрди.

Соаллар әз тапшурұқлар

1. Өхмәт көчтө өйгө қайтмиған ешигини қәйәрдин тепивалиду?
2. Жанисвар қандак жарапәт алған еди?
3. Өхмәтниң аписи ешекни Надир бовайға бериветишигө қошулаң силәр?
4. Йеза соңлири немә сөвәптин «Мални күтсө, Надир бовайдәк күтсүндө» дейишетти? Дәліл-испат қалтуруңлар.
5. Ешәклөр немә үчүн йезидики бовайларниң улиғига айланған еди?
6. Парчида берилгендеген «Нәрқандак нәрсениң қолда бар ҹағда қәдрийок» ибарәт асасыда пикирлишиңлар.
7. Ешигини тепивалған Өхмәтниң хошаллық түйғулирини изһар қилип көрүңлар.
8. Парчидин әсер қәһриманиниң ешек жарапитини көргөн пәйттә қандак сезимға бөләнгөнлигини ейтип беріңлар.
9. Өхмәт шәһергө оқушқа көткөн вакітлардики ешекниң әһвали билән Надир бовай баққан пәйттики көрүнүшини селиштуруңлар.
10. Наятиңларда йүз бөргөн әстө қаларлық Нәрқандак вакиәдин алған тәсиратиңларни достлириңлар билән бөлүшүңлар.
11. Диалогни толуктуруңлар:
 - Бедиликтә талағаваткән Өхмәтниң ешигиму?
 - ... у ... ешиги екән.
 - Өхмәт ешигини қәйәрдин тепивалиду?
 - У сәп селип қарығанда ... көрүп қалиду.

V

Бир күни жирақтика йезамдин «Надир бовай вапат болту», – деген хәвәр көлди. Мошу пәйттә мән йәнә өзәмниң балилиқ Наятим биллә өткөн қара ешигимни есимға алдым. «Әнди у бечарә кимниң қолига қалғанду», – дәймән.

Арида йәнә бираз вакыт өткөндә, йезига кәлдим. Жүт әнъәниси бойичә алди билән мусибәт болған өйләргө кирип келиветип Надир бовамларниң нойлисига йекинлашқанда, көзүм тамға сүркүннеп турған қара ешигимгә чүшти. Наяжанлигимда вакиравәткимни билмәй қаптимән. Бу қетимму иккилән қәдинас достлардәк учраштуқ. Уму мени унтурмапту; қешига келип, бойнидин силиведим, бурнини кәң керип, кийимлиримни пурашқа башлиди.

Мән бовайниң кәйнидин уму йорук дуния билән хошлашқанду деген едим. Жәни миңта екән; жуңлири чүшүп, қерилік йәтсімү, техичила тирик жүрүпту. Маңа униң беши техиму төвөн саңғи-

лап, ғәм-қайғуси техиму көпийиватқандәк туюлди. У хелә вақиттаргичә түмшүгини қосығымға тирәп, көзини жумған һалда узақ вақит қимир құлмай туратти. Униң бешини қучақлидим.

Бунинцин кейин униң билән йәнә учиришармән деген едим, амма ешиғимни йәнә көрүш маңа несип құлмиди. Иккінчи қетим йезамға кәлгинимдә, бир топ ешәкни колхоз ашлиғини йәп арам бәрмәйватиду, дәп машинига бесип, Или дәрияси тәрәптики құм-чөлләргө ташлавәткіни һәққидә аңлидим. Кейин сұруштыруп билсәм, уларниң арисида мениң қара ешиғимму биллә кетипту. Шунинцин кейин жәнисар, худди дәрияға чөккөн таштәк, хәвәрсиз йоқиди. Мән әтидин кәчкичө бешини көтөрмәй, һәммениң қули болуп өткөн жәнисар, әнді әшу чөл-баяванларда ишт-құшқа йәм болуп өлгөндү дедим. Бир тутуп һәрбирсизниң һойлисига киргәндә таяқ йәп, хар болғичө, әшу Или дәрияси тәрәпкә кәткіни яхшимекин дәймән. Амма яш чағлиридин ишлитип, бешинға күн чүшкөндә өскәтқан жәнисарниң егисиз далада харлинин өлгинини халимайсәнкән, һәр һалда, ичиң ағрийдекән.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Әхмәт Надир бовайниң вапат болғанлиги һәққидә хәвәрни аңлиғинда немидин әндишә қилиду?
2. Надир бовай вапатидин кейин йезиға кәлгән Әхмәт қандақ һиссиятни баштыв көчүриду?
3. Әсәрдә ешәкни нәгә елип кәткөнлиги һәққидә қандақ тәхминләр могут?
4. Әхмәт иккінчи қетим йезиға кәлгинидә ешиғини немә үчүн учриталмиди?
5. Әхмәт билән ешәкниң худди қәдинас достлардәк дидарлишишини сөзләп беріцлар.
6. Т. Тохтәмовниң өмүр материаллирини қоллинишидики чевәрлигигө мисалларни көлтүрүңдер.
7. Жұқурида көлтүрүлгөн парчида учришидиған сөзләрни бөлгүләңдер:

Сөзләр	Бөлгүләр (+, -)
Булбул	
Ешәк	
Рәхмидикам	
Надир бовай	
Мусибәт	
Или дәрияси	

V

Туюқсиз хизмәт баби билән Или дәриясини яқылап, сәпәргө чиқип қалдым. Дога-дога құм дөңлири арисини кезип келивататтуқ. Нәммимизниң ойи чапсан-чапсан янтақ тикән билән жулгун арисидин үркүп чиқип, дәсләп құм арисидики әгир-тоқай йол билән жүгрәп, дардийип ескән тоғрақ, заклар кәйнигә өтүп йоқ болидиган тошқанларда.

– Әйнә, йәнә бири чиқти. Әттәң, милтиқ болармеди, – дейишип сәпәрдишим иккилән мөшү вадидики һайванатларни күзәткүчінің қызық һекайисини аңлап келивататтуқ. Бир чағда алдимиздин кузовиға толтуруп ешәк басқан машина чиқип қалди. Уни көрүп һәйран қалдым.

– Бу ешәклөрни нәгиму елип мандекин? Улар әнди кимгә керектү?

– Ва, бәлли, у немә дегиниң, һазир ешәклөрниң базири иштик демәмсән. Колхозчилар уларни ашлиқни йәп болди, дәп дәрия бойыга әкелип ташливеди, жәніварлар бу йәрдә суниң сүзигини ичип, отниң учини йәп сәмирип, явайи құлунлардәк болуп кетиведи, мана әнди өттөн тутуп, Алмута зоопаркидикі жиртқучларға тошуватиду. Гөшниң йоқида ешәк деген уларға тепилгүсиз озуқ екән.

Сәпәрдишимниң сөзини аңлиғанда, хотәк чегидин асрар, мингән ешигим есимға чүшүп кәтти. Құмсаңғы йолда чаң-тозаңни пүкүритип маңған машинида қулақлирини диңгайтип қаришватқан жәніварларниң бири мениң ешигимдәк көрүнүп кәтти.

– Мөшү ешәк басқан машинини тохтитайличу, – дедим билә келиватқанларға ялтурғандәк.

– Немә болди?

Шофер маңа қарап, әтималим, муһим бир вақиә йүз бәрсә керәк дедиму, дәрнал рульни буриди.

– Буларниң ичидә мениңмү ешигим бар охшайду. Мән уни хелидин бери издәп жүрәттим.

Биз машининиң қоғлап өтүп тохтидуқ. Явайи болуп кәткән ешәклөрни көздин көчүрдүм, хatalашқан екәнмән, уларниң арисидин өзәмниң ешигимни учриталмидим.

– Ешәктәк һарамғому шунчә қилип кәттиңму? – сәпәрдишимниң бу сези журигимгә жиңнә санчилғандәк сезилди.

– Гөши һарам болғини билән, күчи наалад. Бәзидә инсанға зиян йәткүзүватқан һайванларни қәдирләп, сақлап кетимиз, һә, әнди яралғандин бери бешини көтәрмәй ишләватқан жәніварни шунчә

қийниған барму, – дедим. Көз алдымдин ешигим кәтмәй турувалди.

Бу қетимқи сәпəр давамида Или дәрияси әтрапидин ешигимни көп издидим. Алмута зоопаркидики йолvas, бөриләр алдига ташланған мениң ешигимниң гөшимекин дәп ойлаттим.

– Бир топ ешəк аралға өтүп көтти. Бирнəччисини мошу әтраптиki қойчилаr қой баққанда минишкə қолайлық екən дәп, тутуп кетиведи, бəлки шуларниң арисида кәткəндү, – деди мошу әтрапниң адəмлири. Амма мəн уни ھеч йəрдин учриталмидим. Әшу ешигимниң қизиқ пəйтлири кəлмəскə көтти.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Әхмəт Или дәрияси бойида маңғинида машинидики бир топ жəниварлар арисида өз ешигини учраттиму?
2. Ешəк өйдə бекілидиган һайван сұпитидө қайси ишларда қоллинилиду?
- 3. Жəниварлар həккide йəнə қандақ өсəрлəрни билисилəр?
4. Әхмəт билən сəпəрдиши арисидики сəhбəтни диалог сұпитидө оқуцлар.
5. Өсəрдин алған тəсиратиңларни язмичə түрдə ипадилəп беринclар.
- 6. Ешəкниң «Өзи һарам, амма күчи һалал» екəнлигини дəлиллəптер.

Үйүр – топ, пада.

Асав – бойсундурулмиян, адəмгə үгəнмигəн.

Күлпəт – қиинчилик, азап.

Мусибəт – йүз бəргəн қайғулуқ һадисə.

Қəдинас – өң ьеқин, узақ вақыт бир-биридin айрилмиян.

Жүлғун – өсүмлүкниң бир тури.

Тограқ – йопурмақ ташлайдиган тал, терəклəр аилисидики дəрəк.

Қулун – атниң бир яшқа тошмиған тайчиғи.

Қымсанғу – құмлук.

ХЕЛИЛ ҺӘМРАЕВ (1928 –1998)

Хелил Һәмраев – уйғур поэзиясиниң тəрəккij етишигə зор үлүш қошқан шаир. У 1928-жили Алмута вилайити Панфилов наийәсиниң Пəнҗим ыйезисида дунияға кəлгəн. Әдəбиятимизда тəкрагланғас таланти билəн бебаһа мирас қалдурған әдип устазлиқ кəспини егилəп, өмриниң ахиригичə ана жутида көплигən шагиртларни йетилдүриду. Шаирниң «Или бойидики нахша», «Жүрəк сирлири», «Талланған шеирлар», «Дала юлтузлири», «Дехан» охшаш шеирий

топламлири йоруқ көрди. Әдип поэзия мәйданида қелиплашқан Вәтән, ана жут, наят, тәбиәт мавзулириға муражиәт қилди. Болупмұ шаир ижадиитидә туғулған әлниң тилемдік тәбиити, деханларниң җапалиқ өмгиги алғанда орунни егиләйду. Х. Һәмраев йезіда туғулуп, җапакөш хәлиқниң меңнөт қайнимида өсүп йетилгөчкө, ижадиитиге шу муһитниң тәсір қилиши, сезлиз. Демәк, әдипниң әдәбият мәйданида «дехан шаир» дәп атилишиму тәсадипи өмәс.

Туғулған йәрниң иссиқ топриғидин қувет елип, тәбиәтниң қир-сирлирини үгинип өскән жут пәрзәнди өз өлкисини маҳтиниш билән тилға алиду. Униң «Өсәк тогрилиқ қошақ» намлық шеири билән тонушқинимизда, пүтүн тәбиәтниң гөзәллиги шу жайға жәмләнгендәк һис қилимиз. Шаирниң тәбиәтни тәсвиirlәштө охшитиши, эпитет, метафориларни пайдилиниши түпәйли шеирий мисраларниң эстетикилиқ гөзәллигини ашуруши – ижадий издинишиниң бир көрүнүши. Шаирниң тәсвирий васитиләрни қоллининиши тапқурлугидин дерәк бериду. Шаир сөз билән сүрәт сизиши арқылы Өсәкниң гөзәл тәсвирини көз алдымизга кәлтүриду.

Инсанниң өмүр йоли дайым дағдам боливәрмәйдиганлиғи еник. Хошаллық билән қайғу, яхшилиқ билән яманлық, ғалибийәт билән мәглубийәт охшаш қарму-қаршилиқлардин тәркіп тапиду. Шу қийинчилиқлардин сүрүнмәй өтүш һәрбир инсанниң ирадисигә, күч-құвитигө бағылғы. Шаир «Өмүр» намлық шеирида наятниң неч жайда йезилміган мана шундақ қанунийәтлирини тәрипләп бериду. Наят һәқиқитини сезип, билгән шаир өмүрни һәртәрәплімә тәтқиқ қилип, өз мұлахизисини оқурмәнләр билән бөлүшиду.

«Дәстихан» шеириниң асасий идеяси һәрдайым пүткүл инсаний-әт мәнпийити үчүн өмгөк қилидиган деханниң мәшәққәтлик өмгигини улуклаштын ибарәт. Шаир улук дәстиханниң молчилигини сехи қәлб, ақ көңүл деханниң тирикчилиги билән бағлаштуриду.

Өсәк тогрилиқ қошақ

Өсәк бойи бостанлық,
Әтрапи бараксанлық.
Қирға чиқсаң сәһнидәк,
Қучак ачар бараңлық.
Шу бараңдин шат күлкә,
Ямрап йөгишәр гүлгә.

Дил долқуни нахшилар
 Қир тәрәпкә уч тартип,
 Йәргә йейилған пеләк.
 Пеләкләр ара қоғун,
 Күнгә ачиду қоюн.
 Мараң қарайду аста,
 Әлләй созғандәк боюн.
 Чачма тәргән тавузлар,
 От салиду көңүлгә.
 Гүлни өгип кепинәк,
 Пәрваз қылар ләпилдәп.
 Мәй бағлиған қоғунлар,
 Пураг хүшбай гүпүлдәп.
 Чигир йолдәк тар чөнәк,
 Икки йеқи қош етәк.
 Тураг әйнә борузда,
 Тәшналиқни қандурап
 Йесәң, иссиқ томузда.
 Сехи дала қойни,
 Күздә берәр соғини.
 Тилни ярап Өсәкниң
 Абинават қоғуни.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Шаир қандақ мавзуларга муражиәт қылған?
2. Х. Һәмраевниң өзигә хас аләнидилігінің башқа әдипләргә нисбетен қандақ айришқа болиду?
3. Шаирниң Өсәк гөзәллігінің тәсвиirlәш чевәрлиги қайси мисралардин байқилиуду?
4. Шаир чөнәкни немигө охшатқан? Йәнә қандақ охшитишлиарни байқидиңдар?
5. Өз жутуңларниң мәнзирисиниң тәсвиirlәп бериңлар.
6. Шеир мисралариның пайдилинин, Өсәк мәнзирисиниң сүритини сизицілар.
7. Жәдвәлни толтуруңлар:

Тәсвирий васитиләр	Мисаллар
Метафора	
Эпитет	
Охшитиши	

Пеләк – қоғун-тавузниң йәр бегирлап өсидиган ғол, шах вә бәрглири.

Чөнәк – зираәтниң йилтизига йеқин қезилған ериқчә.

Чигир йол – адәмләрниң меңишидин насыл болған тар йол.

Тәшналиқ – уссузылук, чаңқақлиқ.

Томуз – әң иссиқ мәзгил.

Гүл

Достлук вә сәйгүниң нишаниси – гүл,
Гүл териш әзәлдин бизләргә адәт.
Яхшидин гүл алсаң, ечилар көңүл,
Ялқуны қозғитар дилда нарапәт.
Баһар тәбәссүми көрүнәр гүлдә,
Шуңа гүл өстүрөр уйғурлар өйдә.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Гүлләрни немә үчүн өстүриду, пайдилиқ хусусийетлири барму?
2. Өйүңларда қача гүлләрниң қайси түрлири бар?
3. Гүл аталғусыга мұнасивәтлик ассоциация түзүңлар.
4. Өйдә өстүрүлидиган гүлләрниң рәсимлирини сизиңлар.

Дәстихан

Кәлгөн едуқ йезига биз кәчқурун,
Құчақ ечип қарши алди бир дехан.
Бирдәмдила баққа раслап көң орун,
Йейивәтти алдимизға дәстихан.
Дәстиханда: алма, үзүм, нан-тоғач
Кектиң чүшкән ай-юлтуздәк чақниди.
Ата дехан бәзән керип кәң ғулач,
Мәй бағлиған мевилирин маҳтиди.
Раст, маҳташқа әрзийдекән мевиси,
Зәп мейизлик екөнғу ақ дәстә нан.
Ойлар дайим әшү өйниң егиси
Йәр йүзигә йейиш үчүн дәстихан.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Шаир дехан өмгигини қандақ төсвирләйдү?
2. Деханиң тәбиитигө хас сехилиқ хислитини қайси мисралардин байқаймыз?
3. Х. Іемраевниң башқа қандақ шеирини билисилөр? Өскә чүшиңлар.

4. Тұғулған йәргө болған перзентлик мұнәббити қайси шеирида әкис етилгән?

Ө 5. Шеирниң шеклий қурулушкини алаһидиліклөрни тәhlил қилиндер.

6. Шаир шеирлиридики деҳан әмгигиниң көрүнүшини ейтеп беріндер.

7. Шеирға мұнасивәтлик сөзлөрни тепиңдер: *деҳан, китап, дост, алма, дәстихан, өмүр, гүл,*

 Мәй бағлимақ – ширнә жиғмақ, қәнт маддиси көпәймәк.
Зәп – наһайити, интайин.

Өмүр

Өмүр деген бир қелипта ақмайду,
Күндә бирдәк сәрәңгисин чақмайду.
Бәзи күни шатлиқ сиғмай ичиңгә,
Бәзи күни дәрт ичиңгә патмайду.

Шатлиқ, қайғу ишигицни қақмайду.
Улар нечбир буйруққыму бақмайду.
Шатлиқ кәлсә, өмүр қошар өмүргө,
Растни ейтсам, қайғу маңа яқмайду.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Шеирниң асасий идеяси немидө?

2. Шеир қанчә bogumluq өлчәмдө йезилған?

3. Шеирда қандақ зит сөзлөр учришиду?

4. Өмүр, шатлиқ, дәрт сөзлиригө мәнадаш сөзлөрни тепиңдер.

 5. Шеирниң наят һәқиқитини тәсвирләштиki чевәрлигини мисаллар арқылы дәлилләңдер.

6. Мәзкүр шеир өмүрдин елинған тәжрибә мәһсулати екәнлигини испатлаңдар.

7. Шеирниң силәр тонушқан шеирлириниң шеклий қурулушкини селиштуруңдар.

8. Ақмайду, чақмайду, яқмайду деген қапијәләрни пайдилинип, шеир бәндини ядиңдарға чүшириңдар.

9. Өмүр һәққидә өз тәсөввуруңдарни йезиңдер.

10. Жәдвални толтуруңдар:

Шеирларниң мавзуси	Файиси	Немини билдүк	Қандақ үлгө алимиз

11. Шеирни ядлавелиңлар.
12. Хелил Һәмраевниң 90 жиллигига даир әдәбий кәч өткүзүңлар.

Келип – бәлгүләнгән чәк, өлчәм.

ҺАЖИ ӘХМӘТ

Һажи Әхмәт – Шәрқий Түркстанда яшап, ижат өткән әдип.
Униң көплигән әсәрлири иллиқ инкасларға егә.

Ата меһри

Атидәк ғәмгүзар қайда,
Анидәк меһрибан қайда?..
(Хәлик қошақлиридин)

Һелиму есимда, балилиқ чағлиримда толиму шох вә кәпсиз едим.
Бирдәмму мәндін айрилмайдыған қара Бойнигимни әгәштурүп
кочига чиқишим биләнла, әтрапта әнсизчилик башлинатты. Гәһ
иштимни күшкәритип йолда учриған тоху, мәшүк, қой-қозиларни
үркитип қоғлисам, гәһ қүшқач балилирини елиш үчүн хошна-холум-
ларниң темиға ямишип, угиниң ағзини кәңәйтисінде пичақ
билән хишларни парчилап қомираттим. Бәзидә өй теминиң меһрап
яки тәкчи оюқлириға удул келип қалған йери юлтуздәк тешилип,
чатақниң чоңи туғулатти. Һава иссиганда болса, тәрләп-пишип қөл
бойиға бараттимдә, кийимлиримни йешип өзәмни полтуққидә суға
ататтим. Коза вә қапақларға су еливатқан қыз-аяллар буни көрүп,
чуқиришип кетәтти. Нәтижидә хошна-холумлар өйүмизгө келип,
қылмишлирим үстидә ата-анамға әризә қилишатти. Бундақ чағлар-
да дадам аччиғини басалмастиң: – Իо, наң қепи, нарамзадә! Мән се-
ниң әдивиңни бәрмәйдиган болсам!.. – дәп қулигимни созуш үчүн
интилатти. Қөп налларда мән атамниң қолидин қечип қутулаттим.
Бәзидә сиртқа қечиш әпсизирек болса, атамниң қешиге берива-
лattim. Атамниң қучиги мән үчүн әң хәтәрсиз мудапијә күнлүк
еди. У мени бағриға мәккәм бесивалаттидә, атамниң урушиға за-
дила йол қойматти. Маңа тегидиган таяқ көпинчә атамниң қол-пу-
ти вә бәдининиң башқа жайлериға тегәтти. Шунда дадам наил-
аж әзирақ бошишаттидә, мени «хәпләп» ғодуриған налда берип,
өз ишиға тутуш қылатти. Маңа тегишлик болған жазага шерик
болған анат таяқ тегип көкирип чиқкан қоллирини маңа көрситип:
– Қара, әгәр мошу таяқ саңа тәkkән болса қандақ қылаттиң? Да-
даңниң аччиғи яманлигини билисөн, убдан балам, кәпсизлик қил-

миғин, мақулму? – дәп башлиримни силатти. Униң меһрибанлиқ, төләпчанлиқ билән мәлдүрләп турған көзлиригә нәзәрим чүшкәндә, вұжудумға иллиқ нарапәт тарқап, жысмим ерип кетиватқандәк жуғачлап қалаттимдә, адәттики тинимсиз шохлуклирим бирпәс гайип болатти... Шу сөвәптин болса керәк, анам мениң нәзәримдә меһрибанлиқ, яхшилиқниң ұлгиси болуп туялатти. Кам сөз, дайым қапигини селип жүридіган дадам болса, аччиғи яман, рәһимсиз, сурлук көрүнүп, анам билән селиштурғанда анчә амрақ әмес дәп ойлаттим. Лекин шу арида йүз бергән кичиккинә бир вақиә мениң дадам тоғрисидики көз қаришимни пүтүнләй өзгәртиветти.

Соаллар өз тапшурұқлар

- 1. Холум-хошнилар немә үчүн балиниң ата-анисиға әризә қиласатты?
2. Бойнақ намлық ишт йәнә қайси әсәрдә учришиду?
- 3. Дадисиниң ғәзиви қозғалғинида, әсәр қәһримани кимниң бағридин пана тапатти?
4. Бала немә сөвәптин анисини меһрибанлиқ, яхшилиқниң ұлгиси сүпитетде биләтти?
5. Әсәр қәһримани иштни әгәштүрүп кочига чиққинида, әтрапта овж алидіган әнсизчиликни тәсвирләңдер.
6. Әсәр қәһриманиниң балилық чағлиридики кәпсизлигини ейтип бериңдер.
7. Аниниң оғлиға болған меһир-муһаббитини тәсвирләңдер.
8. Әсәр қәһриманиниң ата-ана ғәмхорлугини селиштуруushi бойичә пикир жүргүзүңдер.
- 9. Атиниң өз пәрзәнденини «жазалишиниң» тоғра екәнлигини дәлилләңдер.
- 10. «Бала тәрбийисидә ата-аниниң роли» мавзусида қисқичә эссе йезиңдер.

II

Күз күнлириниң биридә дадам қишлиқ отун ғәмләвелишниң койиға чұшти. Мәһәллиниң жуқури тәрипи дики бизгө қарашлиқ етіз-йәрниң қирида йоған бир түп жигдә дәриғи бар еди. Уни кәсмәкчи болуп, етізға бардуқ. Акам дадамға ярдәмлишип, жигдә дәриғиниң түвини қолашқа башлиди. Ечилған йилтизларни кәкә вә палта билән кесип, коланған топиниң үстигө ташлатти. Мән уни удуллук теривелиш билән бир чәткә догилаттим. Бир пәстила жигдә дәриғиниң әтрапида йоған азгал һасил болуп, ян тәрәпкә ескән йилтизлар кесилип түгиди. Акам догиланған топиниң үстигө чиқип, икки қоли билән жигдә дәриғини күчинип иштәргән еди,

шахлириниң силкиниши билән жыгдиләр төкүлуп, дәрәқниң голи бир тәрәпкә қиңгийип қалди.

– Аварә болма, оғлум, – деди дадам бәлвифиниң учи билән пешанә тәрини сұртүп һарған һалда, – күчүңни бекарла исрап қилисөн. Иштәрсәң, у яқ-бу яққа лицшип тургини билән, асанлиққичә жиқилмайду техи. Астида буни тутуп турған чоң оқ йилтизи бар. Шуни кәскәндила, буниң иши түгәйду. Кәл, астини йәнә бираз колайли...

Мән шуңғичә болған вақитни генимәт билип, топа үстидә че-чилип ятқан жыгдиләрни жигивалмақчи болдумдә, өзәмни унтиған һалда етигимгә теришкә башлидим. Қүчөп урулған палтиниң зәрбисидин худди төмүр арқан үзүлгөндәк чараслиған бир аваз чиқтидә, дадамниң: «Қач!» дегән вақириши билән тәңла бир чөчүп, топа үстидин пәскә етилдим. Қарсылап жиқилған жыгдә дәриғиниң тикәнлик шахлири сан-санақсиз қамчидәк бәдәнлиримгә урулуп, мени йәргә жиқитивәтти. Бу дәһшәттин аран өзәмгә келип орнумдин турған едим, акамниң:

– Дада, дада!.. – дегән ечинишлик авазда жиғлаватқинини аңлап, дәсләптә немә болғанлигини аңқирайлымидим. Убдан зәң селлип қаригинимдин кейин, дадамниң бир пути жыгдә дәриғиниң астида қалғинини көрүп, бу дәһшәттин журигим тохтап қалғандәк, турған орнумда қетипла қалдим.

– Тез, жүгәр, анамға хәвәр қил! – деди акам жига арилаш титрәк авазда вә икки қолида топини татлап, дадам билән һәпилишишкә башлиди. Мән жиглиған петим өй тәрәпкә қарап жүгәрдим. Қорқуштын әс-ношумни йоқитип, жыгдә шехи титивәткән бәдәнлиримдин қан еқиватқан һалда кираватқинимни көргөн анам бәкмү қорқуп кәтти вә мениң баш-ахири йоқ гәплиримдин әһвални уқуп, талаға жүгрәп чиқтидә, вақирап хошниларни ярдәмгә чақырди.

Дадамни көтирип, өйгө елип келишти. Униң бугдай өңлүк чирайи татирип кәткән, ношсиз һаләттә йетип, африқ азавидин чишлирини касилдитип, боғуқ авазда инратти. Өйгө хошна-холумлар тошуп кәтти. Мойсүпәтләр дадамниң путини сунған дәп жәзим қилишип, теңікчига адәм әвәтти.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Өсөр қәһриманиниң етизға бериш сөвөви немидә?
2. Етизлиқта қандақ вақиә йүз бериду?
3. Дадисиниң жарапанитини көргөн бала қандақ сезимни баштингөн көчүриду?
4. Болған келишмәслик вақиәдин ана қандақ хәвәр тапиду?

- 5. Дадисиниң еғир жарапаёт алғандын кейинки қияпитини тәсвирләңділар.
- 6. Атиниң өз пәрзәндигө болған ғемхорлуғи һәққидә пикерлишіндер.

III

Акамниң кишиләргө сөзләп бәргәнлирини аңлиғинимдин кейинла, мән бу вақиәниң қандақ садир болғанлигини чүшәндім. Баја мән төкүлгөн жығдиләрни терип жүргәндә, акам қери жығдә дәриғиниң оқ йилтизини ечип, униңға күчәп бир палта урган екән, дәрәқ өз салмиғи билән туюқсиз мән тәрәпкә жиқилишқа башлатту, бу налдин тәмтиรәп қалған дадам маңа: «Қач!» дәп вақириғиничә жиқиливатқан дәрәкни құчақладап ихтиярсиз налда бир путини униң астиға тоғра қоюш билән тирәп турувалмақчи болған екән, бәхиткә қарши, пути бош топида серилип кетиптудә, дәрәқ ғоли астида қелип, сунуп кетипту.

Буни аңлиған бәзән кишиләр:

—...Шундақму қарамлық қиласынан? — дәп дадамни әйиплиди.

Бәзиләр өлгәнниң үстігө тәпкәндәк:

— Нәммә гәп мошу балиниң кәпсизлигидә, — дәп гунани маңа артишти. Бунинсизмұ қорқуш ичидә титрәп өзәмни аранла бесип тураттим, шуңа һәрқанчә қилипмұ өзәмни бесивалалмай, өпкідәп жиғлас көттим.

— Жиғлима, балам! — деди мойсүпәт киши мени бәзләп, — келишмәслик келәй десә, нечким тосавалалмайду. Шуңа бу ишта нечким әйиплик әмәс. Сунуқ дегән яхшилап теңілса, иншаалла, пат арида сақијип кетиду...

Шу арилиқта теңікчи йетип көлди. Дадамни оңдисиға ятқузуп, бирнәччиси униң беші вә қоллирини мәккәм бесип турушти. Теңікчи сунған путни бирпәс авайлап сийаппап көргәндін кейин, туюқсизла худди көл яғачни егиватқанға охшаш қайриғанди, дадамниң ечинишлиқ налә-пәрияди сүйәкниң ғараслиған авазини бесип кәтти...

Аридин бирнәччә күн өтти, лекин дадамниң налә-пәрияди бирдәммүү тохтимиidi. Бәзидә азирақ тинжип қалғандәк болсыму, көзи очуқ һаләттә йетипмұ қалаймиқан бир немиләрни дәп жөлүшкә башлатти. Бундақ ҹагларда мән қаттиғирақ тиништинму қорқуп, ейниң бир булуциға кирип олтириналаттим. Дадамниң мөшүндақ азапқа қелишиға сәвәпчи болғинимни ойлап, униң алдидә өзәмни гунакар һис қылаттим вә: «Бу мениң илгәрки гуналирим ичидә

әң чоңи, шуңа бу қетим маңа берилдиған жаза өткөн һәрқандәқ вақыттикаидин еғирирақ болиду», – дәп ойлап, хатиржәмсизлик ичидә әдивимни йәйдиган чағниң келишини күтәттим.

Бир қелипта инрап ятқан дадамниң алаңқириған көзлири бир чагда маңа чуштидә, налсиз авази билән пичирлап: «Бери көл», – деди.

Бешимдин бир қапақ суни қуювәткөндәк қаттиқ әндикештин титрәп, чишлирим қараслап көтти. «Мана әнди әдивимни беридиган болди!» – дегән хиял билән сүрүлүп аста-аста дадамниң қешиге йекинлаштым, униңға қараштын қорқуп, көзлиримни чиң жумувалдым. Лекин қулиғим қаттиқ созулмиди яки үзүмгә бирәр шапилақ урулмиди, дадам шундақ қилиш үчүн тәйярлиніватса керәк, әтималим... Күткинимниң әксічә титрәп турған жирик бармақлири бешимни силаватқандәк болдидә, көкргигө басты... Дадамниң тиниги билән жирик сақал-бурутлири үзүмгә урулуп, бешим униң көксигө тәгди вә арқидинла иссиқ яш тамчилири үзүмгә еқип чүшти.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Дадиси немә үчүн һәм қандақ жаРАНЕТ алиду?
2. Балиниң өз атиси һәққидә көзқариши болған вақиәдин кейин өзгірімдү?
3. Вақиәниң тәпсилатини аңлиған кишиләр қандақ пикирдә болиду?
4. Ата оғлини қешиге чақырғинида бала қандақ ойларға берилдиу?
5. Дадисиниң ховуп-хәтәргө учриғандын кейинки налити йезилған абзацни ениқлаңдар.
6. Өсөр қәһриманлирига хас алайидиліктерни тәһлил қилиңдар.
7. Парчидин өсөр қәһримани өзини гунакар сұпитидә несаплиған құрларни тепиңдер.

IV

Томурлиримда қан орниға от ялқуны аққандәк, бирпәстила тәрләп, өпкөм өрүлүп, қаттиқ бирнәрсә тамигимға көплишип қалғандәк, тиналмай қалдым. Кейин худди булақниң көзидин қаплақлиқ ташни еливлөткөндәк, ичимдин қаттиқ жига етилип чиқти. Шу түркі қулақлиримни созуп жулуп алсыму яки таяқ билән бәдәнлирим титилип кәткидәк наләттә урган болсиму, бунчилік жиғлимиған болар едим. Үзүмни дадамниң көксигө барғансири чиң йекип, униңға мәkkөм чаплишивалдым. Қулиғимға гүпүлдәп соқуватқан жүрөк авази ениқ аңланди. Лекин бу дадамниң жүрөк соқушы йә

өз жүригимниң соқушидин чиқиватқан авазму, пәриқ етәлмидим.

— Неч вакиеси йоқ, жиглима, оғлум! Нәрнемә болса, саңа хейим-хәтәр йетиштин худа сақлиди, сунук дегәнниң кари чағлиқ. Йәнә бирнәччә күндін кейин, сәллимаза сақийип кәтимән, — дәп тәсәлли бәрди. Шу тапта гоя мениң балилиқ қәлбимдә немиләрниң кезиватқанлигини тамамән чүшинип вә көрүп турғандәк еди. Ата меһриниң немилигини наятимда тунжә қетим әйнә шу күни билип йәттим.

Аридин анчә узун өтмәй, дадам сақийип, йәнә өз ишиға киришти. Лекин өткәнки ишни өслитип, йол жүргөндә бир путини сөрәп мацатти. Мән ейдә йетип турупму, сирттиki аяқ авазидинла униң кириватқанлигини биливалаттим. Шу надисидин кейин, бара-бара тәлвиләрчә бәңвшалиғим сунуп, башқычә бир адәмдәк болуп қалдим. Нәзәримдә дадамму худди анамға охшашла меһрибан, көйүмчан еди. Шуңа мән: «Бундин кейин ата-анамни рәнжитидиган қилиқларни һәргиз құлмаймән...» деген қәтъий нийәткә кәлдим.

Жиллар өтүп, мана әнди өзәм бирнәччә балиниң атиси болуп қалдим. Пәрзәнтлиримни қанчилик яхши көриданлигим вә уларға амрақлигимни ойлап, ата меһриниң немә екәнлигини төхиму тоңқур билип йәттим. Шуңа мәрнүм дадамни өсләп вијдан алдида өзәмгә мундақ бир соални қойимән: «Мән пәрзәнтлик борчумни орунлап, дадамни рази қиласидиммү?...».

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Бала немә сөвәптин өзини әйиплик несаплиди?
 2. Ата оғлини қандақ жемилиди?
 3. Бала атиниңму худди анисиға охшаш меһрибан, көйүмчан болидиганлиғига көзи йәттиму?
 4. Ата меһрини тунжә қетим сөзгөн бала қандақ һис-туйғуни баштингөчүрди?
 5. Язғучи немә үчүн өсәрни «Ата меһри» дәп атиған?
 6. Өсәр қәһримани қандақ хуласиге кәлди?
 7. Муәллипниң идеясини ениқ ейтип, пикриңларни мисаллар арқылық дәлилләңлар.
 8. Муәллимниң көрсөтмиси бойичә өсәрдин үзүндә ядланлар.
 9. Ата билән бала арисида йүз бәргөн сүкунат һәққидә сөзләп бериңлар.
 10. Ата сөзиге ассоциация тепиңлар.
- 11. Өсәр ахиридики соални бир-бириңларға қоюш арқылық муләнизә муһитини бәрпа қилиңлар.
- Кәпсиз – гәпкө кирмәйдиган, өзиниң билгинини қилип жүридиган.

Файип болмақ – йоқалмақ, жұтмөк.
Фәмләвалмақ – керек болған нәрселирини тәйярлімақ.
Мойсүпөт – сақаллири ақарған чоң киши.
Шерик – бирөр иш яки вәзипини биллө орунлайдыған.

АБЛИЗ ҢЕЗИМ

Аблиз Ңезим уйғур әдәбиятида поэзия, публицистика, тәнқит охшаш жирик саяналарниң тәрәққиятиға зор үлүш қошуп көлмектө. У 1935-жили Фулжа шәниридә туғулған. Әдип бар күч-кувитини бүгүнки күндикі әдәбиятимизниң гүллинишигө, кәлгуси тәрәққиятиға бегишлап, йүксөк таланти билән әдәбиятимиз көчини давам қиливатиду. Аблиз Ңезимовниң «Ой учқунлири», «Ойлап тап», «Таш билән тамча», «99 тепишишмақ», «Тәтүр кирпик», «Қонғурақ», «Құнгәй вә тәскәй», «Барса көлмәс йол», «Мән тұнұғұндин көлдим», «Ахирқи қонғурақ» охшаш топламлири нәшир қилинди.

Ү – Қазақстан уйғур әдәбиятида мәсөл жанриниң риважишинишиға зор төһпө қошуп, өз қолтамғисини шәкилләндүргөн шаир. Әдип аддий сюжетлиқ бу жанрда инсанларниң миңәз-хулқыға хас һорунлук, хошамәтчилик, наданлиқ охшаш хусусийәтлөрни һайванаттар билән өсүмлүклөрни асасий образ сүпитетіде таллаш арқылы паш етиду. Мәсөл яритишиңиң өз тәләп-қаидилари можут. Униңда өткүр тил, өңдүр өй һәм тапқұрлук билән билә қарму-қарши көзқараш асасий орунни егиләйдү. Бу жанр көләм жәһәттін өмәс, мәзмун жәһәттін өлчиниду. Мәсөлчи бу хил қайдиләргө қәтъий өмәл қилиуды.

Әдәбият нәзәрийәси: мәсөл

Мәсөл – вақиә сюжети кинайилик образлар арқылы ипадилинидиган ибрәтлик шеирий өсөр.

Чөп билән Қарияғач

Махтанди бир чөпкә бир чағ Қарияғач:
«Мәнчү, мән, әң күчлүк, билип қой, адаш.
Еh, сениң шунчилік рәзги боюң бар,
Сөзүмгө ейт, қандақ пикир-оюң бар?»
Чөп шу чағ пикрини ейтай девиди,

Нәдиндүр кәлдидә Боранниң һиди.
Гүкирәп йәр-кекни қаплиди түтәк,
(Мевиләр төкүлди етәк вә етәк).

Чөп болса силкиніп, пулаңлап кәтти,
Баш-бойни егилип, та йәргә йәтти.
Бирақта нечieri зәхмә йемиди,
Борандин қорқими, «вайму» демиди.

Қарияғач Боранға берәлмәй бәрдаш,
Қақ бәлдин сундидә, сири болди паш.

Соаллар әз тапшурұқлар

1. Шаир пақа арқилиқ қандак миңәздики инсанларни көрсөтмәкчи болған?
2. Һаятта мәнмәнчи, махтанчақ, қорқанчақ адәмлөрниң бойидики шу хил сәлбий хисләтлөрни түзәшкә боламду?
3. Мәсәлләрдә немә сөвәптин адәм обизи найванат, өсүмлүклөр билән берилди?
4. Төвәндик мақаллар қайси қәһриманға мұнасивәтлик ейтилған:
 - Махтанчақның әқли махтинишқила йетиду.
 - Махтанчақ йәндим десә, әқиллиқ йол бәрдим дәпту.
 - Қорқанчақның тумиғи болғычә, батурниң чомиғи бол.
 - Қорқанчақ өз сайисидинму қорқар.
 - Қорқанчақ билән дост болсан, ишицни бузар, Дүшмән билән дост болсан, бешицни үзәр.
5. Мәсәл жанриниң алайидилеги немидә?
6. «Қарияғач Боранға берәлмәй бәрдаш,
Қақ бәлдин сундидә, сири болди паш» мисралириниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
7. Қарияғачниң мәнмәнлиги көрситилгөн мисраларни терип йе-зинлар.
8. Бу икки мәсәлдин жанлиқ тилимизға хас сөзләрни тепип көчи-риңлар.
9. Мәсәлниң таза поэзиялық жанрда йезилған шеирдин пәрқини ениқлаңлар.
10. Мәсәлни рольларға белүп оқуңлар.
11. Шаирниң уйғур әдәбиятиға қошқан үлүши һәққидә ейтеп бе-риңлар.
12. «Аблиз Ңезим – мәсәлчи шаир» мавзусига ихчам пикриңларни йезиңлар.
- Θ 13. Төвәндик жәдвәлни толтуруңлар:

Муәллип билән мундишиш	Өсәр қәһриманиға мураҗиәт
Үлгө: Һәрмәтлик А. Һезимов, бу өсәрициз маңа яқты. Чүн- ки...	Қарияғач, сениң махтини- шиң тогра болмиди. Шуңа ахирида...

Кинайә – тәнә, мәсхирә.

Рәзги – күчсиз, ажиз, жұдәң.

Тұтәк – һава қатнимиди туман, чаң.

Зәхмә – жараСаң, яра.

Бәрдаш – чидам, тақәт.

Тошқан дегидәк

Ой дегәнгә немә кәлмәйду,
Ой һәркимни болсун бәлләйду.
Өз-өзигә бир құни Тошқан
Ойлап туруп монуни дәйду:
«Болған болса Йолvas жәмәтим,
Мунчивала егилмәй қәддим.
Жүрәк алди болушни қоуп,
Кекрәк керип жүрәттим бәлким.
Чүшмәк түгүл бешимға күлпәт,
Көпийәтти у ҹагда илпәт.
Пешанәмгә «тақ» қип чүшкічә,
Қылалматти Бәриму жүръәт.
Яйrap едим халиған йәрдә,
Аңлиастин бирсидин зәрдә...
Күндин-күнгә көрәттим раһәт,
Көз алдимдин көтирилип «пәрдә».
Еh, бирақта у мүмкин әмәс,
Шуңа болуп журимән пәхәс».

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Тошқан қандақ хиял қилиду?
2. Қайси жәнисар тошқанға һүжүм қилиши мүмкін?
3. Бу икки мәсәлдә қәһриманларниң қандақ хисләтлири күлкә астиға елинған?
4. Достлириңдер арисида қарияғач, тошқан охшаш қәһриманлар барму? Уларға қандақ миңәнамә бәрген болаттиңдар?
5. Тошқан қәйәрдә яшайду?
6. Тошқан адәттә қишка озуқ жигамду?

- И** 7. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.
 8. Қорққанчақ тошқанниң сүритини сизиңлар.

Әдебият нәзәрийеси	Ениглима	Мисаллар
Мәсөл		

Бөллимәк – бәтлимәк (башқұрмак).

Жәмәт – уруқ-туққан, қериндаш.

Күлпәт – дәрт-әләм, азап.

Зәрдә – күчлүк ғәзәп, нәпрәт.

Жүръәт – ғәйрәт, жасарәт, қийинчилиқлардин қорқмаслиқ.

- Ө** 3-чарәк бойичә откәнләрни пишшиқдаш үчүн тест
 Таширукуны оқуп, тогра дәп тапқан җававицларни
 бәлгүләңдер.

1. «Ңелиму есимда, балилиқ ҹаглиримда толиму шох вә кәпсиз едим. Бирдәмму мәндін айрилмайдыған қара Бойнигимни әгәштүрүп кочига чиқишим биләнла, әтрапта әнсизчилик башлиннатти» үзүндиси елинған әсәр.
 - «Нәдекен бечарә җанивар»
 - «Ата меһри»
 - «Торук ат»
2. Т. Тохтәмов қәлимігө мәнсүп һекайә.
 - «Чөп билән Қарияғач»
 - «Ата меһри»
 - «Нәдекин бечарә җанивар»
3. «Eh, сениң шунчилік рәзги боюң бар,
 Сөзүмгә ейт, қандақ пикир-оюң бар?» мисралири елинған әсәр.
 - «Тошқан дегидәк»
 - «Чөп билән Қарияғач»
 - «Гүл»
4. Х. Іәмраевниң тәбиәт мәнзириси тәсвирләнгән шеири.
 - «Өмүр»
 - «Өсәк тогрилиқ қошақ»
 - «Дәстихан»

5. «Шатлик, қайғу ишигиңни қақмайды.

Улар нечбир буйруққому бақмайды» мисралири елинған шеир.

а) «Гүл»

ә) «Чөп билән Қарияғач»

б) «Өмүр»

6. «Ата меһри» әсәринин мүәллипи.

а) Турған Тохтәмов

ә) Һажи Әхмәт

б) Аблиз Һезим

7. «Ешәкниң икки путини төмүрдин яратса, тағни көтириду» деген мақал елинған некайә.

а) «Тошқан дегидәк»

ә) «Ата меһри»

б) «Нәдекин бечарә жәнивар»

8. Аблиз Һезимниң ана жути.

а) Ғулжә шәнири

ә) Ярқәнт шәнири

б) Үйғур наһийәси

9. Х. Һәмраев қәлимігө мәнсүп топлам.

а) «Дала юлтузлири»

ә) «Мениң кичик достлиrim»

б) «Қонғурақ»

10. Аблиз Һезимниң шеирий топлами.

а) «Таш билән тамчә»

ә) «Ким әйиплик?»

б) «Жүрәк сирлири»

ПАТИГҮЛ САБИТОВА (1936–2009)

Балиларга бегишланған көплигөн hekайә вә шеирларниң муәллипи Патигүл Сабитова 1936-жили Фулжа шәһиридә дунияға көлгөн. У мәктәптә оқуп жүргөн өзгөрілген башлап шеир, некайиләрни йезишқа һәвәс бағлады. Кәлгүси язгучиниң ижатқа болған бу қизиқиши узун жиллардин кейин «Бизниң отряд балилири», «Мениң кичик достларым», «Ғәмхорчи Һәмра», «Ким әйиплик?», «Қадирниң чүшлири», «Чатақчи», «Ялғанчиниң раст сөзи» охшаш балиларга бегишланған китапларниң йорук көрүшигә алас болиду. Кейинирек униң, шундақла, «Достлар» намлиқ повесть вә некайиләр топлыми билән «Жүригимдә бир отум бар» намлиқ шеирий китави нәшир қилинди.

П. Сабитова шаирә, язгучи сұпидің көплигөн әсәрләрни язған болса, алымә сұпидің салмақлық илмий әмгәкләрни яратти. Төвәндә берилгөн «Баламниң ағинилири ким?» намлиқ әсәрдә ата-аниниң балиларға болған мәһир-муһәббитини зоқмәнлик билән ზоңкур һис қылсақ, алма айрим балиларниң, өз новитидә, көйүмсизлиги, мәһирсизлигигә нәпрәтлинимиз. Мәзкүр әсәр яхшидин үлгә елишқа дәвәт қилип, ямандин ғәзәплиниш түпәйли жиркинич түйгулирини ойғитиду.

Баламниң ағинилири ким?

Аписиниң аччиғи кәлсә, дадисиниң һимайисигә, дадисиниң аччиғи кәлсә, аписиниң һимайисигә егә болуп өскән Мамут бу жили мәктәпни түгәтти. Ата-анисиниң бирдин-бир арзуси уни институтқа чүшириш еди. Уларниң бу арзисиму әмәлгә ашти. Мамут институтқа қобул қилинди.

— Мана, оғлум, — деди атиси институттин чиқип келиветип, — әнді институтни түгитип алсаң, аманчилиқни бәрсә, қызларниң пешанисигә чекип жүрүп өйләймән. Чецини асманға чиқирип той қилимән.

Дунияда бүгүн бу атидин бәхитлик адәм бармекин?

Мамут болса дикқәт билән дадисиниң сөзлирини тиңшап кетип баратти. Коча дохмушидин туюқсиз машина чиқип қалди. Мамут уни көрмиди. Бир секунд ичидә оғлиниң машина астиға кирип кетиши ховпини байқыған ата оғлини машинидин нери иштиривәтти.

Лекин шу заман, оқтәк көлгөн машининиң алди чекіға өзи жиқилип чүшти...

Муреккәп операциядин кейин аран һошиға көлгөн ата, көзини аста ечи, йенида олтарған аялидин оғлини сориди.

– Мамут хейим-хәтәрсиз, – деди у йолдишиниң көңлини течландуруп, өзиңизла яхши болуп көтсиңиз, гөм қилидиган нечнөрсөйок.

– Мәнғу сақийип кетимән, – атиниң қуруп турған ағзидин аваз аста чиқатти. – Әйтәвир, оғлум аман қапту... Өзи... Өзи оқушқа йеңи чүшти өмәсму.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Патигүл Сабитова немә үчүн язғучи, шаирә, алимә сұпитидә тилға елинидү?
2. Мамут қандақ муһитта өсүп йетилидү?
3. Ата-ана арзуси өмөлгө аштиму?
4. Парчыда берилгөн «Дунияда бүгүн бу атидин бәхитлик адәм бар-мекин?» деген соалға өз ой-пикриңларни ейтеп көрүңлар.
5. Ата-бала сөһбитети жәриянида қандақ вақиә йүз бериду?
6. Ата немә үчүн машининиң алдига өзини атти?
7. Патигүл Сабитованиң балилар әдәбиятиға қошқан үлүши һәккідә сөзләп беріңлар.
8. Алимә вә шаирә чүшөнчилириниң пәрқини ейтеп беріңлар.
9. Атиниң ечинишлиқ тәғдиди һәккідә сөзләп беріңлар.
10. Атиниң һошиға көлгөн пәйт өкис етилгөн абзацни төпіңлар.

II

Бүгүн иккінчи сменига ишқа баридиган ана, оғлиниң чүшлүк вә көчки тамыгини тәйярлаш үчүн қийма қиливетип, ери тогрилиқ тәшвишлик ойларға берилди.

«Сақийип көтсіғу яхши, өгөр!...» Бу дәһшәтлик хиял уни бирдин чөчүтивәтти.

– Апа, маңа пул бөр! – дәп нериқи өйдин чиққан оғли униң хиалини бөлүвәтти.

– Пул! Пул дәмсәна, оғлум! Мән сени ағриқчан атаңниң һалини сорамдекин девидим.

– Дадам яхшиғу... Маңа пул керәк, апа! Мән өнді студент. Чүшлүги ашханиға киримән. Униң үстигө, кәктө ағинилирим билән бир йәргә бармақчедим.

– Степендияның түгөттиңмү?

– Стипендия, стипендия, у пул нәвақ түгигини!

– Немишкә шунчө бәтхәшлик қилисөн, оғлум? – деди ана, – да-даң болса, дохтурханида...

– Даңаң, даңаң! – дәп аччик қилип, тұқырұклирини чачритип сөзләшкә башлиди Мамут, – өзи авайлас маңмиса, мени немә қил дәйсөн. Йә, мән әйипликму?

– Қамлашмиған гәпни қилма, оғлум!

– У дохтурханидичу нечнәрсө болмайду, билдиңму. Қосигини бақиду. Бираз йетип, сақийип чиқиду.

– Йә қишлиқ отун алмидук, – дәп еғир уң тартти ана. У назир өйниң һәммә ғемини өз мүрисидә көтиришкә башлиған еди. – Йәнә сениң үсти-бешиңни йеңилаш керәк. Мениңму айғимда йоқ. Мо-шуларниң һәммисигө пул керәк, оғлум.

– Мени немә қил дәйсөн? – Мамут аписиниң икки қулиғига қарап бирдин күлүп кәтти, – мана мән таптим. Қулиғиңдики алтун һалқыларни сатимиз.

– Бу апамдин қалған ялдама, балам...

Аниниң жүриги қаттиқ соқуп, өз қепидин чиқип, йәнә орниға чүшкәндәк болди.

– Сән буни қандак сатисөн? – һәйран болди у вә магазиндин сүт әқилишкә уюлидиган оғлиниң кочида алтун көтирип сетишиға көзи йәтмігөн һалда.

– Шуму тәс боптиму, – хошал болғандәк йениклишип сөзлиди Мамут, – алтунла болса, херидар жық, апа.

– Ым...м, – ләвлірини қаттиқ чишлиғен ана оғлиниң бу ге-пиге техиму һәйран болди.

Аписиниң мону турушиға тақити йәтмігөн Мамут узак, күтүп туралмиди.

– Маңа назир пул керәк. Балилар мени күтүп туриду. Сән әң алди билән мениң ғемимни қилишиң керәк. Чүшәндиңму, мениң ғемимни!

– Растан, оғлум, сениң ғемиңни қилишим пәриз. Лекин сән бу-ниндин кейин ундақ өски гәпләрни қилма. Хәхниң алдидә үзүм йәргө қарап қалмисун. Іә, балам, билсәң едиң... Мән... Атаң немә үчүн...

Ана көзигө яш алған бойичә гәп қилмай хелә олтарди. У қу-лиғидики алтун һалқисини беришни йә бәрмәслигини билмәтти. Әлвәттә, бала үчүн жени қурбан өмәсму. Бирақ гәп һалқидиму...

Ана көз алдидила йүз бериватқан һадисиләрни очук сезәлмәт-ти. У оғлиниң мошу сөзлири билән миңәз-хулқини бурун немишкә байқимиган? Немә үчүн қарғу болуп қеливедикинә?..

Соаллар вə тапшурұқлар

1. Балиниң хисләтлиригө болған непрөтлинин сезимиңлар ойғанди-
му? Неме үчүн?
2. «Баламниң ағинилири ким» вə «Ата меһри» намлиқ əсəрләрдө
атиларға хас қандак ғөмхорлуктарни байқидиңлар? Икки əсəрдикі
охашшилік вə пәриқләрни ениқлаңлар.
3. Мамутниң менирсиз, кейүмсиз хисләтлири байқилидиган эпи-
зодларни тепип, өз пикриңларни ейттиңлар.
4. Өсəр қәһриманлирини тәрипләңлар.
5. Өкис етилгөн вақиәни тәһлил қилиңлар.

III

 Бұгүн иштин әтигөн қайтқан ана дохтурханидикі йолдишиға апириш үчүн манта пишәрди.

– Мән әтидин башлап икки сменида ишләйдиган болдум, – деди ана тамақ йәветтип балисига, – у чағда пат-пат мантому етип берөл-мәсмән, балам, қени иссик-иссик алғина.

– Саңа неме көрүнди икки сменида ишләп? – наразилиқ бил-дүрди Мамут.

– Үндақ болғини, оғлум, көрүватисәнфу, пулдин бек қисиливата-
тимиз.

– Неманчила, саңа ким қарап олтиратти, анчә-мунчә мидирли-
тип қоюп әтигәнірөк йенип келивәрмәмсән, – деди Мамут аписига
әқил үгитип.

Ана оғлиниң мону муләхизисигө һәйран қалды.

– Оғлум, сән техи яш, һелитин шундақ гәп қылсан, әтә-өгүн
неме дәйсән. «Ишлигәнниң үзи йорук, ишлимигәнниң үзи чорук»
дәйду, адәм әмгәк билән адәм болиду. Бу жилқи мәжбuriйәтму
хелә жиқ, униң устигә новөттики аяқ кийимләр йеци мода билән
тиклиди.

– Вай-вуй, силәр тиккән туфлилар нәму охшап кетәр.

– Үндақ демә, оғлум, сән йеци мода билән тикилгән аяллар ту-
флилирини көрмидиңмұ, қандак жуқури тәләп билән елишивати-
ду. Гәп кимниң ишлишидә әмәс, уни қандак ишләштө, – деди ана.
Шу сөзләрни ейтиветтип, цех башлигиниң ейтқанлирини хиялидин
көчүрди: «Зорем һәдә, мону яш қызларни қояй десәм, бу жавапкәр-
лик иш үчүн, уларниң тәжрибиси аз, маһарити төвән. Цехимизниң
шөһритини ашуруш үчүн, бригадиларниң биригө рәһбәрлик қил-
мисициз, әһвалимиз еғир. Башқа цехлар билән мусабиқигө чүшкі-
нимизни билисиз...»

– Немә қылсаң, шуни қил, бирақ мән қосиғимни қандақ тойғузумән? – деди аписиниң гәплири қулиғига хуш яқмиған Мамут.

– Сән униндин ғөм қылма, үлгирәлмігән күнлири буфеттін тәйяр нәрсиләр әкілип, тәйярлап қоюп кетімән. Икки-үч ай шундақ ишләвалсам, өйниң кам-котисиниму жөндәп алымиз.

Ана шуниңдин кейин, өйдә наһайити аз болушқа башлиди. У иккі сменилиқ ишта ишлісіму, өзини һәрқачан һошияр, тәләпчан тутатти. Бир күни тәнәпүс вактида аяллар һәммиси жиғилишивелип, кимду бирсіни заңлық қилип, қақахлишип күлұвататти. Буларниң үнини аңлиған Зорем һәдәм:

– Йой... кимни заңлық қылыватисиләр? – дәп сориди.

– Кимни болатти, әзу егиз Турани, – хошна цехни көрсөтти күлкідин өзини аран тохтатқан Рошәнгүл.

– Хәхни заңлық қылгичә мону журналдикі мәслинәтни оқусаңдарчу? – деди қолиға «Қазақстан әйелдері» журналиниң ахирқи бетини ечиваған бирсі.

– Қандақ мәслинәтләр бар екән, оқуп баққина? – деди өзірақ аял.

– Кийимдикі дағни қандақ тазилаш һәққидә.

– Уннисизму билимиз.

– Әрни қандақ тутуш тоғрилиқму мәслинәт йоқмекин?

– Өзігә чаққан, ишқа пишишік хотунчұ, әрни тутушқиму чаққан келиду, – деди Зорем һәдәм.

– Іай, бизниң үешимиздічу әрләрни қандақ тутуш әмәс, баилиарни қандақ тәрбийиләш керәк деген мәслинәтләр көпірәк керәк, – деди бир аял Зорем һәдиниң үегириға тегип. Зорем һәдиниң жүргігіп пичақ урулғандәк болди. Қайнаватқан қазанға соғ су құйғандәк, һәммә шүк болуп қалдидә, тәнәпүсмұ түгәп қалған-лиқтін, һәммиси өз цехлириға тараشتі...

Социалистик мусабиқиниң нәтижілирини йөкүнлөш күнлириму үеқінлишип, тұнұғұнки комиссиядә Зорем һәдәмләрниң туфлилири жуқури бағаға мүйәссәр болди. Буниңдин ташқири, мәжбүрийэт орунланған еди. Пұтұн фирма бойичә үч киши, жұмлидин Зорем һәдәм пул билән мұкатпатланды.

«Мана, – дәп ойлиди у мұкатпатни еливетип, – яхши ишлісөң, униң раһитини көрисөн деген шу». Зорем һәдәм дохтурдикі йолдишиға апириш үчүн сүт, қетік, татлық булочка, компот, минераллик су вә студент оғлиға атап сүрләнгән белиқ, гөшлүк самса, пишәргән тухум охшаш нәрсиләрни елип, сумқисини толтурдидә, өйигө қайтты.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Парчида берилгөн «Ишлигөнниң үзи йорук, ишилигөнниң үзи чоруқ» дегендеген мақални қандақ чүшинисилер?
2. Ана оғлинин қайси мұлаһизисиге хәйран қалиду?
3. Һекайиниң намини башқычә қоюп көрүңлар.
4. Йекін достуңларни тәрипләнлар.

IV

Уларниң автобус бекити ойдан хелә жирақ болуп, кочисиму қарандығу еди. У егер сумкисини көтирип «Монуни неманчила толтуруваткәндімән», – дегини бойичә қәдәмлирини аран ташлап келивататты.

– Тохта! – деди бирси туюқсиздин.

У динцидә чөчүп, аваз чиққан яққа қариdi, шу һаман үч-төрт қара гөвдилер шаппидә есилдидә, қолидики сумкиси тартип алди. Уларниң хелә кәйпі бар көрүндү.

– Жәним балилирим, – дәләлиди уларниң яш балилар екәнлигини бирдин байқыған ана, – балиларниң дадиси ағриқ, дохтурханида, силәргө охшиған ялғуз оғлум бар, шуныңға... – у сезини түгитип үлгөрмиди:

– Алтун үзүгүң барму? Алтун налқаңчу? Пулни қәйәргө тиқтиң?

– дегендеген авазлар аңланды.

– Қоюңлар, жәним балилирим, мән силәрниң анаңларғу.

Шу арида бири қулақтика налқыға есилди.

– Һә, сән ипласлар шундақмедиңлар? Һайванлар, накәсләр!.. – Аниниң үни һәшләргө кәтти.

Шу чағда уларниң қешиға яш бир жигит жүгреп көлдидә:

– Апа! – дәп вақыравәтти.

Оғлинин үнини аңлиған ана қандақту бир гайибанә күч билән жүлкүнуп, өзини баливиси келиватқан тәрәпкә атти.

– Балам, асмандын чүштүңму, үнүмни аңлап келиватамсөн? Жәним балам! – У әнди бу ләкчөк балилар Мамутқа һүжүм қымисун дегендәк балисимиң құчақладап алдидә, униң қолидин тартип:

– Балам, бу яман балиларкөн, сени уруватмисун, бу йәрдин чапсанирақ кетәйли, – деди.

– Қорқмаң, апа, мени уралмайду, – деди Мамут.

– Үндақ демә, балам, мән қери, немә болсам мәйли, әгәр сени уруватсө...

– Сениң апаң болса, мә, сумкисини ал, – деди булаңчи балиларниң бири. Аниниң жүриги қарсла қилди. Чүнки булаңчиларниң

Мамутни тонуғиниға һәйран болуп, немә дейишини, немә қилишини билмәй қалди.

«Яқ-яқ! – деди у өз хиялидин өзи чөчүп, – мениң оғлум бундақ ләкчәкләр билән ағинә өмәс...

Мүмкин, Мамут шу яшқа келип, униң уят-номуси биринчи қетим шунчиллик қозгалғанду. Мамут өзидин өзи қаттиқ нәпрәтләнди. «Мән қандак адәм болуп қалдым?! – Өз анамни...» Шу бирнәчә минут ичидә униң пүтүн наяты хиялидин өтти...

Ана-бала өйгө йетип кәлгәндиму, бир егиз сөз қилишмиди. Ана балисига сөз қилиштинму қорқатти. Әгәр «у балилар мениң ағи-нилирим десичу? Яқ... яқ... – Зорәм һәдиниң жүрәклири титрәп, башлири қайғандәк болди. – Яхшиси, соримаслиқ, гәп қылмаслиқ керәк...» Улар бөлмисигә жим-жит кирип кетиши. Түн бойи ани-му, балиму азаплиқ хиял дәриясида үзүп чиқышти...

«Дадиси дохтурханида, мән ишта. Балиниң қосиги тоқ, әңли пүтүн болғанғила рази болуп, униң нәләрдә, кимләр билән немә иш қилип жүргининг көңүл бөлмигинимни қара, – дәп ойлатти ана. – Үмүмән, баламниң ағинилири ким? Мән алди билән шуни еникли-мисам болмайдекән. Немишкә бу чаққычә баламниң ағинилирини билмәймән?!

Таң атти. Аниниң чирайи хелила пучулуп кәткән. У Мамутниң көзигө худди момайларға охшаш мүкчийип қалғандәк көрүнди. Ана чай қайнатти. Оғли иккиси бир жөзида олтирип чай ичиши. Ана пәкәт ишқа маңған чағдила:

– Оғлум, дадаңниң налидин хәвәр ал. Дадаңға атап алған нәр-силәр ахшамқи сумкида... – дәп чиқип кәтти.

– Ахшамқи сумкида... Болиду, апа, – дәләлиди Мамут. У әнди-ла бир немиләрни ойлап, мулаңизә қилишқа башлиған еди.

Соаллар өз тапшурұқлар:

1. Мамут дост таллашта хаталаштиму?
2. Өсөр қәһриманиниң достлири кимләр?
3. Силәрниң достлириңлар көпмү? Уларниң қандак яхши хисләтли-ри билисиләр?
4. Ана иштин қайтқинида қандак вақиәгә дуч келиду?
5. Балиниң шу хил йетилишигә ким әйиплик дәп ойлайсиләр? Му-лаңизә мүһитини бәрпа қилиңлар.
6. Мамут өз қылмишлирига пушайман қиласаду?
7. Синипдишиңлар билән достлук һәкқидә сәһбәт қуруңлар.
8. Өсөр қәһриманлириниң миңәз-хулқи ипадиләнгән қурларни оқуңлар.
9. Берилгөн жәдвәлни толтуруңлар:

Нусха	Жавап
Мавзуни ипадиләйдиган 1 тирәк сөз	
Мавзуни ипадиләйдиган 2 тирәк сөз	
Мавзуни ипадиләйдиган 3 тирәк сөз	
Мавзуни ипадиләйдиган 4 тирәк сөз	
Ахирқи йәкүн, хуласә (1 сөз)	

Муланизә – бирәр мәсилә үстидә қилинған ой-пикир.

Мәжбурийәт – мәжбурий түрдә елинған иш, вәзиәт.

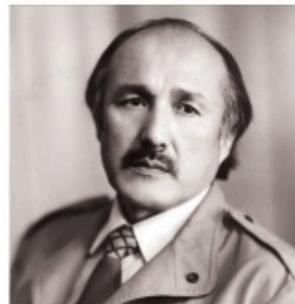
Файibanә – өзи көрмігенді, намәлум.

Лекчәк – жедәл-мажрачи, өдәп-өхлақсиз.

Өцил – кийим-кечәк.

МАРИС ҺЕТАХУНОВ (1939 –1994)

Марис Һетахунов 1939-жили Алмута виляити Уйғур нацийәсинин Ақтам үезисида дүнияға көлгөн. У талантлық рәссам һәм қәлими өткүр язгучи сүпитидә мәлум. Әдипнинң «Сирлиқ аләм», «Әлвида, яз» намлық китаплири нәшир қилинған. М. Һетахунов кичик достлери учун көплигөн hekайиләрни яратти. Хәлқымыздың талантлық пәрзәнди рәссам сүпитидә дәсләпкиләрдин болуп уруш мавзусига муражиәт қылған болса, язгучи ретидиму көплигөн әсәрлерди шу шиддәтлик жилларга бегишлиниду. Төвәндә берилгөн «Һәр баһарда сайрайду каккук» намлық hekайисидә Улук Вәтән уруши жиллиринин башлининиши, жут өз бағрида бәхтияр наят көчүрүватқан арзулук пәрзәнтирины қанлиқ жәңгә узитиши тәсвирлиниду. Әсәрдә бир аилинин тәғдири арқылық пүткүл инсаныйәт, хилму-хил милләт вәкиллири баштн кәчургөн азап-оқубәтиридин хәвәрдар болимиз.

Һәр баһарда сайрайду каккук

У күнниң әтигәнлик вақти көз алдымда. Йенцила чиққан күнниң сағуч нурида егиз суваданларниң көлөңгилири бирдинла узи-

рип, йәргә чүшти. Һойлимиздики ялғуз егиз сувадандин чүшкән қарамту көк көләңгә өйүмизниң аппақ темини иккигә қақ бөлүп турғандәк көрүнәтти. Адәттикчә өйләрниң турхунлиридин толғинип-толғинип чиқидиган ислар, шойна жиптәк болуп сүп-сүзүк мавий асманға көтириливатиду.

Бизниң өйүмиз дөңниң қаптилида. Ишик алдига чиқип қарисаң, мәлімиз худди алқиниңда турғандәк очуқ көрүниду. Мундақ чағларда һойлидики супиға чиқивелип, тұғурлинип, аллиқандәк шерин түйғуларға көмүлүп қалимән. Таң сәһәрдә адәмләр хошалхорам ишқа маңатти. Мән дайим уларға қизиқип қараттим.

Деханларниң өз ара чақчақлири, күлкілік сөзлири мени бәкму қизиқтуратти. Мениң қулақлирим дин. Һәммини есимда сақлавелишқа тиришаттим.

Бир чағда акамниң ешәк мингән бир топ ағинилири лаңқаниң қешиге келип тохтиди. Уларниң бәзилири текімлирига йоган, пақириған кәтмәнләрни қистуруп апту. Училирида ақ кейнәк, чирайлири күндө қарайған. Акам әнді ешигини алдираш тоқувататти. Дәл шу пәйттә бизниң һойлидики суваданда каккук сайрап көтти. У суваданиң учига қонувалған екен.

Сиртта турған балиларниң бири, худди адәмдин сориғандәк, дәрәқ учиды олтарған қушқа муражиәт қилип:

– Һәй, каккук, мән нәччә жил яшаймән? – дәп вақириди. Акаммұ, мәнмұ һәйран болуп каккукқа қарап қаптимиз. Каккук бәәйни бу гәпни чүшәңгәндәк, азирақ жим турғандин кейин, йәнә сайрапшқа башлиди.

– Бир, икки, бәш... – үнлүк санашқа киришти һелиқи дехан бала.

– Сениң йәнә он бәш жилиң қапту, – деди ағинилириниң бири чеқишип, һәммә күлүшти. Башқиларму бир-бирләп өзлириниң нәччә яшайдығанлиғини каккуктин сорашти. Әндикі новәт акамниң еди.

– Каккук, каккук, мениң нәччә жил наят кәчүридиғинимни ейтивәтсәңчу! – деди у вақирап туруп. Каккук, немишиқиду, бу қетим сайримиidi. Пәкәт жим-житлиқни бузуп, нәдиду бир йәрдә коча иштирииниң дәһшәтлик һувлиған уни аңланди. Мениң журигим «жұғла» қилип, тән-теним шүркинип, пүткүл өзайимни қорқунуч егиләвалди. Шу чағда каккук сувадан шахлири арисида палақлап қанат қекип, андин егиз көтирилдидә учуп кәтти. Балилар байиқи һувлиған иштниң үнини аңлидиму, билмәймән, улар бирдинла қақаҳлап күлүшүп кәтти.

Соаллар вә тапшурұқлар

-
1. Іекайә мүәллипи йеза мәнзирисини қандақ тәсвирләйдү?
 2. Йеза адәмлириниң иш күни қачан башлинатты?
 3. Парчида инсанийәт тарихидики қайсі жиллар әкис етилиду?
 4. Балиларниң күлшүп кетиш сөвөви немидө?
 5. М. Әметхұнов әсәрлиридә наят һәқиқитиниң көрүнүшлиригө сәп селиңлар.

II

– Ясинаңан, сән техи туғулмасңын! – деди текимига кәтмән қистуруп алған деҳан. Әнди уларниң һәммиси акамни заңлиқ қилип күлшүсти. Хиҗаләт болған акам: «Бәри бир һәммиңдардин узақ яшаймән. Каккук билмисә, өзәм билимән» – дедидә, ешигигә сәккәп минип, ағинилири билән етизға кәтти.

Мән олтарған орнумдин учуп турдым. «Бу қүш растла адәмниң тиилини чүшинәмдекинө?» – дәп ойлап қалдым. Қарисам, һойлида сийир сегиватқан апам орнидин туруп, уму һәйран болуп қалған екән.

Апам әнди, акамлар кәткән яққа қарап туруп:

– Овваш, каккукқыму ишәнгән бармұ! – деди вә маңа қайрилип қариdi. – Сәнму ишәндіңма, оғлұм? – дәп сориди.

– Іеи, – дәп жақап бәрдим.

У күни ақилирим етиздин һерип-ечип кәч қалғандә, пүткүл жут чаң-топика көмүлүп кәтти. Адәмләр, худди өйлиригө от кәткәндәк, жүргишип кочига чиқсан еди. Мәнмұ тәшвишлиніп, опур-топур болушқан адәмләрниң кәйнидин жүтәрдім. Момай, бовайлар бизниң ишик алдига келип тохтиди. Аппақ сақаллиқ бир бовай:

– Я, алла, – дәп еғир нәпәс елип сақилини сийпиди.

– Мән радиодин өз қулиғим билән ақлидим. Уруш башлиніпту, – деди кимдұ бири.

– «Уруш» дәмсиләр? Қандақларчө? – дегән тәшвишлик авазларму чиқти...

Арида бирнәччә күн өтти. Акам узақ «Йолниң» гемида еди. Һойлимиз жирақ-йекиндин хошлашқили қалған урук-туққан, қом-кеңиңдашлар вә жут адәмлиригө лиқ толған. Шу кәктө, асмандин чүшкәндәк, нелики каккук һойлимиздікі суваданниң учыда йәнә пейда болуп қалди. У тинмай сайриди. Бу қетимқи сайриши кишиниң қулиғига алғаныдан да жекимлиқ аңлинатти. Шуниси һәйран қаларлық болдик, у өз жұтдашлири билән хошлишиватқандәк, қараңғу чүшкічә муңдук сайриди. Каккукниң шу кәчтики тинимсиз

сайриши һойлимизда олтарған мәлимизниң қерилириниму өзигे жәліп қилди. Бир күни таң етиши билән, жига-зере, қия-жия болуп, жутдашлиримизни урушқа атландурдуқ. Мән униндін кейин акамни йенип көрөлмидім. Апам күнни тұнгә, тұнни күнгә улап жиглап жүрди.

Мана көп жиллар өтүп кетти. Һәр баһарда, бизниң һойлимизда, егиз сувадан учыда чирайлық сайриган каккукларниң авази аңлинип қалиду. Үлар жутдаш ақилиримни сегинип сайриғандек сезилиду маңа. Апам бечарә әнді тамамән қерип, чачлириму ақарди. Үбешига ақ йепининп, яғлигиниң учига көз яшлирини сұртуп, ھелимү бәзи құнлири узақ жиглайды...

Бир күни апам бүглүк өтрапида ечилған гүлләргө су қуюп болуп, аста мениң қешимға келип олтарди.

– Бу құшму инсанға охшаш һәммини түйидекән. Ақилирицини издәп журидиғу дәймән, – дәп мениң бешимни силиди. – Яхширақ тиңшиғина, оғлум, бәлки бу Ясинжан ақаңниң қәбридә олтирипму сайриғанду, жирақ-жирақтардин учуп келиду әмәсмұ...

Апамниң мошу сөзлиридин кейин, мән уларниң авазини техиму зеңин қоюп тиңшайдыған болдум. Бир күни: «Мән қанчә жил яшаймән?» – дәп каккуктин сорисам, апам:

– Сорима униндин... Сән көп яшайсән, – дәп маңлийимдин сейди. Каккукму тохтимай сайрайду.

Соаллар вә тапшыруқлар

1. Өсөрдә урушниң хәлиққә йәткүзгөн зәрдаби қандақ тәсвирләнгөн?
 2. Адәмләрниң өмүр сүрүш вақти каккукниң сайришига мұнасиветликмү?
- Бу һәқтә бәс-мұназирә жүргүзүллар.
3. Бу хил мавзуда башқа шеир, hekайиләр билән тонуштууларму?
 4. Улуқ Вәтән уруши һәққидә йезилған әсәрләрниң қандақ әһмийити бар?
 5. Һекайиниң мавзуси вә идеясини еникландалар.
 6. Язгучиниң наят һәқиқитини тәсвирләштиki маһаритига мисал көлтүрүллар.
 7. Марис Һетахуновниң әдәбиятқа қошқан үлүши һәққидә ейтеп бериңлар.
 8. Өсөр мәзмұниға мұнасиветлик рәсім сизиндер.

Лаңқа – горуниң иккі четидики яғичи.

Зеңин – инсанниң билиш, пикір қилиш қабилийити; әқил, идрәк.

АБАЙ ҚУНАНБАЕВ (1845 –1904)

Қазақ язма әдебиятiniң асасини салгучи бүйүк шаир Абай (Ибраһим) Қунанбаев 1845-жили Шәмәй (Назирқи Шәрқий Қазақстан) вилайитиниң Чиңғистағ наңийәсидә дүнияға көлгөн. У ки-чиgidin зереклиги билән көзгө чүшүп, бош вақитлирида шәрик вә рус әдебияти намайәндилириниң шеирилири билән тонушиду.

Абай өз ижадийитидә дайим қазақ хәлқиниң мәнпүиитини көзләп, асасен миллий алғанидилик-ләрни нәзәрдә тутқан налда философиялық мисраларни яратқан. Жәмийәттә болуп туридиган хилму-хил өзгириш-йецилиқтарни, қазақ хәлқиниң наятиға, турмуш-тирикчилигигө мұнасивәтлик мәсилиләрни һөртәрәплімә чүшәндүриду.

Абай маҳтанчақлиқ, ялғанчилик, мәнмәнчилик, һорунлук, хошамәтчилик охшаш инсанлар тәбиитидә учришидиган сәлбий хисләтләрни қаттық тәңқит астиға елип, көпчиликни билим егиләшкә, һүнәр үгинишкә чақыриду. «Илим тапмай маҳтанма» шеирида яшларниң турақлиқ издиниши арқылы тапқан билимини әмәлиятта тоғра пайдилиниш најәтлигини көрситиду.

Абайниң тәбиәт һәккүдә шеиририда тәбиәтниң гөзөл мәнзириини тәсвирләп, өз ойини қазақ хәлқиниң наял-нәпәсигө бағлаштуриду. Шаир «Қишлоғы» наимлиқ шеирида мәзкүр пәсилниң тәсвири билән биллә өзи өмүр сүргөн мұнітниң тарихий һәқиқитини тәсвирләйдү.

Илим тапмай маҳтанма

Илим тапмай маҳтанма,
Орун тапмай талтайма.
Хумарлинип шатланма,
Ойнап бошқа күлүшкө.
Бәш нәрсидин жирақ бол,
Бәш нәрсигө амрақ бол,
Адәм болай десициз.
Тилигин, өмрүң алдинда,
Аңа қайғу йесициз.
Февәт, ялған, маҳтиниши,
Еринчәк, бошқа пул чечиши –
Бәш дүшминиң билсициз.

Тәләп, әмгәк, чонқур ой,
Қанаәт, рәһим, ойлап қой –
Яхшилиқ көрсәң ибрәтлик,
Уни ойга жигсициз.

Алим болмай немикән,
Балилиқни қийсициз?
Болмисаңму охшап бақ,
Бир алимни көрсициз.

Үндақ болуш нәдә дәп,
Ейтма илим сәйсициз.
Сизгә илим ким берәр,
Янмай туруп өчсициз?

Дуния өзи, малму өзи,
Илимға көңүл бөлсициз.
Билгәнләрниң сөзигә,
Сөйгү билән кирсициз.

Әқилнила ишлитиң,
Бир ишқа гәз кәлсициз.
Ақсақал ейтти, бай ейтти,
Ким болса мәйли, шу ейтти –

Әқил билән йәңсициз.
Наданларға бой бәрмәң,
Һәк сөз билән өлсициз.
Айәт, һәдис әмәскү,
Капир болдуң демәскү,
Қанчә қарши кәлсициз.

Көп жайда очуқ ейтмиғин,
Бизниң сөзгә кирсициз.
Буни язған кишиниң,
Исмини билмә, сөзини бил.

Мошу пани дуниядин,
Натиқму өткән нә булбул,
Даниму өткән нә дулдул,
Сөз мәнасини билсициз,

Әқил-мизан, өлчәм қил.
Әгәр қийсиқ көрүнсә,
Мәйли ташла, мәйли күл.
Әгәр түзүк көрүнсә,

Ойлап-ойлап, қулақقا ил.
Ахмақ көп, әқиллик аз,
Демәк, көпниң сөзи бу.

Йеқинниң сөзи татлиқ дәп,
 Йеқиним ейтти демигин.
 Наданлиқ билән ким ейтса,
 Үндақ сөзгө кирмигин.
 Сизгө ейтимән, ховупум – бу,
 Өзәң үчүн үгәнсәң,
 Яманлиқтін жиркәнсәң,
 Ечиларсән жилму-жил.
 Өзгө үчүн үгәнсәң,
 Бирси билмәй, сән билсәң,
 Билгиниң һәммиси – тул.
 Сөзигө қарап кишини ал,
 Кишигө қарап сөз алма.
 Нәқ сөз қайси биләлмәй,
 Һәр нәрсидин қуруқ қалма.
 Буни язған билән қул,
 Фуламаң Дауани,
 Шундақ дәпту у һәқчил...
 Сөзини оқи һәй, ойла,
 Тил үгинип, йоқатма,
 Яш вақитта қөңүл – гүл.

Соаллар өз тапшурұқтар

- Қандак адәмләрни билимлик дәп аташқа болиду?
- Тәләп, қанаәт, рәхим, еринчәк сөзлириниң мәнасини қандак чүшинисиләр?
- Нәртәрәплімә билимгә егө болуш үчүн немә қилиш керек?
- Абай яшларға қандак болушни вәсийәт қилди?
- Шаир немә үчүн билим һәққидә қәләм тәврәтти?
- Билим тоғрилиқ қандак мақал-тәмсилләрни билисиләр?
- Өсөрдин тәсвирий васитиләрни тепиңдер:

- Берилгән бәндтики йошурунған сөзләрни ениклап, толуқ ейтип көрүңдер:

Илим тапмай ...

... тапмай талтайма.

Хумарлинин ...

... бошқа күлүшкә.

- Шеирда инсанларға хас яхши өз яман хисләтләрни йезип, селиштуруңдар:

Бәш нәрсигө амрақ бол +	Бәш нәрсидин жирақ бол -

10. «Билим – тұғимес байлиқ» намлық мавзуға ихчам эссе йезиңлар.
11. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.
- И** 12. Билим төгрилиқ шеир йезип көрүңлар.

Тәләп – чин көңүлдин қилинған илтимас.
Қанаәт – барига көнүш, шүкри қилиш.
Рәһим – мәнир, кейүнүш.
Айәт – Қуръанда берилгендегі яки бирнәччә жүмлө.
Натиқ – гәпкө уста, сөзгө чевөр киши.
Мизан – тараза.
Ховуп – көңүлсиз, хәтәрлик әһвал.

Киши

Ақ кийимлик бәстикар ақ сақаллиқ,
Кекөч-қарғу тонумас тирик жәнни.
Үсти-беши ақ қириу, рәңги соғақ,
Маңатти ғичирлитип бар жаһанни.
Інәр нәпәси – боранлиқ соғ билән қар,
Қери қуда – қиши салди миң жәпани.
Мамуқтингөң бек бешида, зәһәр соғдин
Іңсүн елип кәлтүрди у балани.
Булут – қеши тутулған ечилмастөк,
Баш еғатса, япар қар көң далани.
Борини чиққанда қарни пүркүп,
Шүмшәритип қаттиқ соғ өйгө тиқти,
Інәвәс қилип жұгрәшкөн балиларни.
Қәвәт-қәвәт тон кийгөн малчиларму,
Тик қараашқа тапмиди бир амални.
Қар тепип һармайдыған илқиларниң
Ач-зерин болушыға азла қалди.
Қиши келип, қутириди бөриләрму,
Малчилерим, хар қылма иштқа мални.
Тиң йәргө мални йейип күзитиңлар,
Бедари бол, гәйрәт қыл, буз қамални.
Ишт үегиңдегі Қондидай, Қанай йесун,
Қуруқ қалдур ләнәт тәккән мону чални.

Соаллар әз тапшурұқлар

1. Қиши пәсли силәргө яқамду? Неме үчүн?
2. Бириңчи бәндни оқуғанда көз алдыңларға ким гөвдиләнди?
3. Шеирда қандак тәсвирий васитиләрни байқидиңлар?

4. Шаир қишиң пәслиниң қандақ җанлық хусусийәтлөр арқылың тәсвирлигөн?
5. «Рәңги соғақ» дегөн сөз бирикмисиниң қандақ чүшинисилөр?
6. Шаир қишиң немә үчүн кекөч-қарғу сүпитетидө тәсвирлигөн?
7. Тәбиәтниң җанлининиң қайси мисралардин байқидиңдар?
8. Башқа шаирларниң жыл пәсиллиригө бегишланған қандақ шеирлириниң билисилөр?
- И** 9. Қишиң мәнзирисында сұрет сизиңдар.
- Ө** 10. Қишиң кәлмәк, боранлық соғ, аппақ қар сөз бирикмиириниң пайдилинип, жүмлә түзүңдар.
11. «Қишиң – көңүллүк пәсил» мавзусына ихчам эссе йезиңдар.
12. Қишиң пәслиниң мәнзиришини алайнидә көрситет турнирга мисраларни тепиңдар.
- Ө** 13. Шеирда қоллинилған охшитиши вә селиштурушларни тепиңдар.

У ким?	У немә?
Ақ кийимлик	Рәңги соғақ
Ақ сақаллық	Күтириди
Маңатты гичирлитип	
Үсти-беші ақ қиры	

Бәстикар – аһаң иҗат қылғучи.
Бедар – ойғақ болмақ.
Қамал – қоршав, тосалған жай.

ИБРАЙ АЛТЫНСАРИН (1841–1889)

Ибрај Алтынсарин 1841-жили Қостанай вилайиттеге қарашлиқ Арақаригай авулида дүнияға көлгөн. Әдип дәсләпкиләрдин болуп мектөп, интернатларни ачқан, дәрисликлөрни язған. Шундақла қазақ язма әдебияты тарихида дәсләпки прозаик сүпитетидө мәлум. Язгучиниң некайилири шу дәвирниң әһмийәтликтә мәсилилиригө бегишлиниду. У әсәрлири арқылың яш өвлатни меңрибанлық, адиллық, әмгәк қилиш, билимлик болуш охшаш алий хисләтлөргө чақириду.

И. Алтынсарин әсәрлириниң асасый мавзуси – әмгәк. Язғучи адил меңнәтниң инсан наяты үчүн муһим роли, әмгәксиз билимниң қолға көлмәйдиганлигини тәкитлимәкчи болған. «Бай вә гадай балиси» некайисиму әмгәк етишиниң пайдиси билән биллә һорунлукниң инсан наяты үчүн ховпини тәрипләйdu.

Бай вә гадай балиси

Һасан – байниң балиси. Үсөн – гадайниң балиси. Бу иккиси тәңтүш екән. Бир күни жут көчкөндө, сиртта ойнап жүргөн икки бала кона жайға келип қапту. Бир вақитта ейгө қайтип көлсө, авул йоқ, һеммиси кетип қапту. Һасан вақырап жиглашқа башлапту. Үсөн бираз ойлинип:

– Жиглиғандин пайда йоқ. Көчүп көткөн авулни издөп тапайлук, – дәпту.

Үсөн кона жуттин бир көзи сунған жиңнө, пичақниң сунған парчисини вә бир-икки тутам қил тепивелип, уларни еливалди. Андин у яқ-бу яққа қарап, авул көчкөн йөнилишни биливелип, из қоғлап меңиши.

Бираз маңғандин кейин, чиғир йол иккигә айрилди. Буни көрүп Һасан жиглашқа башлиди.

– Әнди қайси йол билән мәцимиз, – дәп Үсөн қарап жүрүп бирини таллап алди. – Мону чиғир йол бүгүн маңған көчниң йоли екән – малниң йеци майиги бар, – деди.

Бираз маңғандин кейин, Һасан «қосиғим ачты», – дәп жиглиди. Үсөн унчукмай келиватса, иккисиниң алдидин бир өдәк учуп, нерирақ йәргө берип қонди. Һасан унциға дикқәтму ағдурмай мәцивәрди. Үсөн жүгрәп берип өдәкниң учқан орнидин сийпилап жүрүп, алтә тухум тапти. Һасан хошал болуп, тухумларни алай девиди, Үсөн алғузмай:

– Йолдин адисип көп йол жүрсөк, бизгө тамақ керек болиду, өдәкниму тутувалайлуқ, – деди.

Һасан:

– Қандак тутумиз? – деди.

Үсөн:

– Мән дадамниң тутқанлигини көргөн едим, – дәп һелиқи авул орнида тепивалған қылдин қылтақ ясап, уни өдәкниң угисига апирип қойди. Андин Һасан иккиси қелин чөпниң ичигө кирип, мөкүп йетивалди. Көп өтмәстин, өп-чөрисидө нечбир ховупни сәзмігөн өдәк угисига берип қонди. Бираздин кейин, Үсөн орнидин туруп, угига жүгрәп көлгөндө, өдәк учуп кетөлмәй палақладап қапту, қариса, өдәк бойнидин қылтаққа чұшуп қалған екән.

– Өдәкни тирик қалдуруп, ойнап маңайли, – деди Һасан.

– Яқ, дадам: «Өдәк, газлар адил қүшлар, муһтаҗлиқта Худа-талаға буларни инсан балисига озуқ қилишқа буйриған, амма тирик турғузуп пут-қолини бағлап-матап қийніма, угал» – дәп ейтатти,

аварә құлмай, бөгүзлавалайли, – дәп һелиқи тепивалған сунуқ пи- чақ билән бөгүзлавалди.

Буниндін кейин мациверип, چұстин кейин иккиси бир өстәң сунид үениға көлди. Су ичип, услуклирини қандурғандын кейин, Үсән: «Әнди бир тамақ пиширип йәйлуқ», – деди. Һасан: «От йок, қандақ пишиrimиз?» – деди.

Үсән унчукмай су бойлап жұгрәп кетип, бир чақмақ таш тепип көлди вә чапининц қичиккинә жиртилған йеридин азирақ пахта чиқиривелип, уни ташниң үстигә қоюп, бармақлири билән қаттық қисип туруп һелиқи пичақниң кәйни билән қаттық уруведи, от чиқип, пахта туташти; андин өррисиге тезәкни угитип селип, Үсән өзи отни пұвдәп тутуштурдидә, Һасанни: «Қуруқ яғачларни жиғип көл», – дәп әвәтти. Отун кәлтурулғендін кейин, дәсләп от қалап, тұхумларни отқа селип пишәрди, андин кейин өдәкни жуңузлап, парчилиди вә яғачтин зиқ ясап, өдәк гөшини отқа қахлиди. Пишқандын кейин, иккиси йәп, қосақлирини тойғузди.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. «Әдебият мәйданындық қериндашлиқ» дегендеген ибарини қандақ чүшинисиләр?
2. Һасан вә Үсән неме сөвәптин көпчиликтин айрилип қалди?
3. Улар қандақ қийинчилиқларға дуч көлди?
4. Балилар өдәкни тутқинида Үсән дадисиниң қайси сезини ядига алиду?
5. Һасан билән Үсәнниң тәрбийә алған мұнитини селиштуруңдар.
6. Өсөрдікі бай вә гадай балисими миңәз-хұлқини тәһлил қилиндер: Мениңчә, Һасан – ... ; Үсән болса, ...

II

Қосиги тойған Һасанниң кәйпи хуш болуп, су бойлап жұгрәп көтти. Һәйәл құлмай вақириди:

– Үсән, Үсән! Мону тез йәрдіки белиқларни қаригина!

Үсән унициға қаримай, авулниң орнидин тапқан жиңнини отқа салди. Жиңнә бираздин кейин отниң күчидин ерип, қизарди, шу чагда пичақ билән жиңнини елип, авайладап өгди вә қамақ ясиdi.

Андин кейин Һасанни чақирип:

– Сән чекәткә тәр, – дедидә, өзи һелиқи құлдин ешип бағ қилип, яғачтин кесип сап ясиdi. Шундақ қилип, қамақ тәйяр болғандын кейин, Үсән суга келип Һасан тутуп-жиққан чекәткіләрни йәм үчүн қамаққа санчип, суга ташлиди. Су пакиз, әйнектәк сүзүк

екән, су ичидики белиқларниң үзүп ойнаватқанлиги көрүнүп тұратти. Авал ушшақ белиқлар келип, йәмни пурал, тегип-қечип үзүп жүрди. Бир чағда ушшақ белиқлар тәрәп-тәрәпкә питирап қешишти. Қариса, бир шортан кәлгән екән. У шортан йәмгә қарапму қоймай, тәкәббур һалда чайқилип өтүп көтти. Шортан кәткәндін кейин, байиқи питирап кәткән белиқлар дәрру жигилип, йәмниң әтрапида бир-бирини қоғлишип, йәмниму чимдал-қечип сүркүлүп өтүп турушти. Туюқсиз ушшақ белиқлар питирап қечип, йоқап кетиши. Қариса, бир топ алибуғилар кәлгән екән, йәмни ән бурун көргән бирси тохтимай өтүп кетиветип жутувәткінідә, Үсән қамақни дәрру тартып, белиқни судин чиқиривалди. Шундақ қилип, Үсән алибуға тутувалди.

Белиқ тутуп, қызықип кәткән балилар кәч кирип қалғанлигиниму сәзмәй қалған екән. Бир чағда Үсән күнгө қарап:

— Вай, кәч кирип қаптиғу, йорукта өткүл тепивалайлуқ, — дәп қамақ билән тутувалған белиқлирини бирсинаң чапиниға оравелип, байиқи қамақ таш вә қамиғини сап-бағлири билән қошуп, әнди өткүл издәшкә киришти. Шу чағда Үсән иккіләнмәй, бая өзлири меңип кәлгән чигир йолниң өткән йерини тепивелип, шу йәрдә судин өтти.

Бираз маңғандын кейин, кәч кирип, көз бағланды вә йол көрүнмәй қалди. Түн болғачқа, балиларниң һәр иккиси қорқушқа башлиди. Шундыму Үсән чандурмай, әнди мацивәрсәк адисип қалимиз, дәп тохтиди вә тезәк терип, от қалиди. Бираз олтарғандын кейин, күндүзи көп меңип чарчиған Һасан ухлап қалди. Үсән ойлиди, дадам дәйдиган: «Әл бар йәрниң оғриси, тала-түзниң бөриси болиду», — дәп ухлимай, күндүзи тутқан белиқлирини пиширип, әрмәк қилип олтириവәрди; у аңлиған еди: от қалап олтарса, бөрө кәлмәйду. Қарап олтарса, бир мәзгилдә бир топ кейик кәлди. Улар жирақтын қөзлирини чәкчәйтіп қаришип туруп, өз-өзидин үркүп кетиши. Бираздин кейин қулун, тайлири бар үйүр қулун кәлди, айғири алдида бешини ғадайтип, қуйругини динғайтип, хирилдан, үйүрдикилири һәйран болушуп турдидә, уларму чепип көтти. Бир чағда йекин йәрдин бөрө һувлиди, нерирақта тәнтәккүш адәмчә чақирип, бирдә жиглиған балидәк, бирдә күлгән адәмдәк, һәр түрлүк үн чиқарди. Үсән бойи шүркиніп, титригендәк қилип, қолига һелики һәрхил жәнисарларни көрүп вә отниң йоругиға жигилған һашарәтләргө, кепинәкләргө қарап, бу кепинәк-қонғузлар неми-ликтин өлүм издәп отқа чүшиверидикинә, дәп түрлүк-түмән ойларға берилип, йеничә йетип таңни атқузди. Шәриқтә таң дәсләп алтун билән бойигандәк қизирип, тәрәп-тәрәпкә тарап, ахири қизи-

ли тарап ақиришқа башлиғанда, Үсөн Һасанни охитишиңқа башлиди: «Маңидиган вақит болди». Һасан қәбір далада екөнлигини унтуп, өйдіки адитичө, ھели-бери оханмай инрансиму, Үсөн қоймай охитивелип, йолға раван болди.

Күн патқичө месип, ялғуз аяқ йол қаттиқ бир йәргө кәлгәндә көрүнмәй қалди. Балилар өнди қаяққа қарап месишини билмәй тохтиди. Шу наләттә өтрапиға қарап турса, алди тәрипиңдә егиз дөң үстидә чоң бир қәбір көрүнди. Шу чағда Үсөннинң ядига дадисинин: «Далада адишип қалсаң, қәбір бар йәрдә су болиду, сулуқ йәрдә әл болиду», деген сөзи чұшты. Шу әқил бойичө Үсөн Һасанни өтәштүрүп, қәбиргө қарап маңди. Қәбиргө йекінлашқанда, ғақилдиган газниң авази ақланды. Үсөн йекін арилиқта көл бар екөнлигини билди. У иккиси қәбір турған дөңгө чиқти, қариса, дөңниң у тәрипиңдә чоң көл бар екән, көлниң өтрапиму, ичиму миғилдиган мал екән; көлниң яқисидики ипектәк йейилған көкүч мәйданда қора-қора қой вә илқинин бирмунчилери көлниң ичигө кирип, белгічө чөпниң арисида туриду, өнди йәнә бир четидики шортанды бир топ төгө ятиду. Буларни көрүп, балилар дөңдин чұшүп, жүгришип малға көлди. Көлсө, өз авулинин мели екән. Малчилар Һасан, Үсөнни көрүп, хошал болуп, бирлири авулға хуш хәвөрлик сораймиз дәп чаптуруп көтти, башқилири балиларни атқа мингүзүп, авулға елип маңди. Йолда келиветип малчилар:

– Көчтин қелип қалғиниңларни билип, тұнұғұндин бері авулдикі чоң-кичикиниң һеммиси силәрни издәшкә кәткән еди, – дейишти.

Дәл пешин вақтида балилар аман-есөн өйлиригө келип, ата-анилириға қошулди.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Язгучи Һасан образи арқилиц һемә ейтмақчи болған?
2. Үсөннин әқіллікінің қайси эпизодлардин байқилиду?
3. Үсөн образидин қандақ ұлға алдинлар?
4. Ениқлаңлар:
 Үсөн авулниң орнидин тапқан
 а. жипни
 ә. қамақни отқа салди.
 б. жиннини
5. Улар өз авулинин қандақ тапиду?
6. Ңекайә силәргө қайси жәһеттін яқти?
7. Билим, пәм-парасәт билөн мәхсөткө йетишкә болидиганлигини мисаллар арқилик дәлилләңдер.
8. Көрсөткүчни (→) пайдилинин төвөндікі мақаллар кимгө му-

 насывәтлик ейтилғанлигини көрситицлар.

Норунға һойлидики суму жирақ	Насан Нұсән
Издигән тапар	
Әқиллиқниң епи бар, аклигидәк гепи бар	
Іұнири бар өлмәс, һұнәрсиз яхши күн көрмәс.	

Чиғир – кәң әмәс, тар.

 Өстәң – кишиләр тәрипидин чепилған, дәриядин кичик, ериқтин соң болған су екими, соң ериқ.

Қылтақ – қушларни тутуш үчүн қылдин сиртмақлық қилип ишләнген нәрсә.

 4-чарәк бойичә өткәнләрни пишшиқдаш үчүн тест
Тапшуруқни оқуп, тогра дәп тапқан жағавицларни бәлгүләнділар.

1. «Тәләп, әмгәк, соңқур ой,
Қанаәт, рәһим, ойлап қой» мисралири елинған шеир.

- а) «Илим тапмай махтанма»
- ә) «Қиши»
- б) «Дәстихан»

2. «Мамут болса дикқәт билән дадисиниң сөзлирини тиңшап кетип баратти. Коча дохмушидин туюқсиз машина чиқип қалди. Мамут уни көрмиди», – дегән парчә қайси некайидин елинған?

- а) «Баламниң ағинилири ким?»
- ә) «Іәр баһарда сайрайду каккук»
- б) «Бай вә гадай балиси»

3. И. Алтынсаринниң әсәри.

- а) «Бай вә гадай балиси»
- ә) «Ата меңри»
- б) «Ким әйиплик?»

4. «Іәр баһарда сайрайду каккук» некайисиниң қәһримани.

- а) Ясинжан
- ә) Әхмәт
- б) Надир бовай

5. Улуқ Вәтән уруши жиллири тәсвирләнгән әсәр.
- а) «Иәр баһарда сайрайду каккук»
 - ә) «Баламниң агинилири»
 - б) «Нәдекин бечарә жәнисар?»
6. Абай Құнанбаевниң туғулған вакти.
- а) 1846-жил
 - ә) 1845-жил
 - б) 1847-жил
7. П. Сабитова қәлимігө мәнсүп әсәр.
- а) «Ата меһри»
 - ә) «Баламниң агинилири ким?»
 - б) «Иәр баһарда сайрайду каккук»
8. А. Құнанбаев қәлимігө мәнсүп шеир.
- а) «Қишлоған»
 - ә) «Өмүр»
 - б) «Жүрек сирлири»
9. М. Іетахуновниң ана жути.
- а) Уйғур наһийәси Ақтам йезиси
 - ә) Панфилов наһийәси Пәнжим йезиси
 - б) Әмгәкчиқазақ наһийәси Маливай йезиси
- 10 «Бай вә гадай балиси» некайисиниң қәһримани.
- а) Әхмәт
 - ә) Үсән
 - б) Ясинжан

СИНИПТИН ТАШҚИРИ ОҚУШ ҮЧҮН

**Меһрибан бала
(Чөчәк)**

Бурун өткөн бир заманда бир момай яшиған екөн. Униң икки оғли вә бир қизи болған екөн. Момайға қерилиқ йетип қалғанда, у икки оғлинин чақирип: «Балилирим, мән қерип қалдым. Сиңлиңлар техи кичик. Көзүмниң тиригидә силәрни өйлөп, нәврө көрсәм дегән арминим бар. Шу сәвәптин силәрни чақирип олтирамен. Бүгүн-әтидин қалмай йолға чиқип, өзәңларға лайиқ төпип келиңлар», – дәпту. Әтиси балилири тәйярлиқ көрүп, йолға атлиништу. Улар узақ йолларни бесип бир йәргө кәлсө, йол икки тәрәпкә айрилидекөн. Шунда ақиси:

– Биз мошу йәрдә айрилайли. Сән оңга бурул, мән соңға бурулуп маңай, – дәптудә, иккиси икки йолға чүшүп, сәпирини давамлаштурупту.

Йәттө күн йол мәңип, чоң ақиси бир шәһәргө кәпту. У йәрдә бир содигәр билән тонушуп қелип, шу йәргө ишқа орунлишишту. Кейинирек шу содигәрниң қизига өйлинип, пул төпип, бай болуп кетипту вә жирақта қалған анисини есигиму алмапту.

Өнді кичигиге кәлсөк, у узақ йолларни бесип өтүп, бир момайға учрапту. У ялгуз момай екөн. Бала момайниң бузулған өйини жән-дәп, бирнәччә күн туруп, кейин йолини давамлаштурупту. Момай униңға йолға озуқ берип, узитип қоюпту. Бала мәңип, мәңип, ахирни бир шәһәргө қелип қапту вә бу йәрдә иш издәштүрүпту. Ахирни бир содигәрниң етини баққучи болуп орунлишишту. Балиниң ишләп тапқының қосигига аранла йетидекөн. Күнләрниң бир күни у содигәрниң нарвусини найдап, уни күйөглиниң өйигө меһманға елип берипту. Содигәр уни талаға ташлап қоюп, өзи өйгө кирип кетипту. Бала содигәрни узақ күтүп олтирип зерикип, у яққа- бу яққа мәңип жүргөн екөн, бир қизниң вақыриған авази аңлиништу. Бала аваз аңланған тәрәпкә қарап жүгреп барса, бир қиз дәрек үстидә олтирип жиглаватқидәк, дәрәқниң түвидә болса йолvas түрүпту. Бала йолvas билән елишип, уни өлтүрүп, қизни дәрәқтін елип чүшүпту. Бу қиз өй-макани йоқ, тенәп жүргөн екөн. Бала уни биллә елип қелип, нарвуға олтарғузган чағда, өйдин содигәр вә уни узитип күйөгли чиқипту. Бала содигәрни нарвуға олтарғузуп, ақисини тонуп қапту. Ақиси болса иинисини тонумасқа селивалапту. Ииниси: «Ақа!» – дәп қешиге барсаса: «Мән сениң ақаң әмәс», – дәп өйигө кирип кетипту. Балиниң ақисидин көңли қелип қайтишту. У бу шәһәрдә һәрхил ишләп, бираз пул төпип, қери ани-

синиң қешиге қайтмақчы болту. Қизму қарап олтармай, унциға ярдем берип, кийим-кечәкләрни тоқуп септиту. Ахири иккиси пул жиғипту. Йолға атлиниш алдида бала қизга:

«Мениң түрмушум начар, йолму узақ, қийнилип қалисөн. Шуңлашқа сөн қал», – дәп бираз пул берипту. Қиз жиғлап: «Мени ташлимам, мән сениңдин айрилип қалмаймән», – дәпту. Шуның билән бу иккиси тәйярлинип, йолға атлинипту. Узақ йолларни бесип өтүп, бир булақниң тувиғе келип, дәм елиш үчүн олтирипту. Шу чағда қиз:

– Мән техичә саңа өзәмниң кимлигимни ейтмиған едим. Әнди ейтип берәй. Мән соң бир шәһәрниң падишасиниң қизи едим. Да-дам мени интайин яхши көрөтти, лекин мән дадамниң сөзигө кирмәттим. Мән 18 яшқа толғанда, дадам мени бир байға бәрмәкчи болди. Мән унимай, өйдин қечип кәттим. Ахири сени учраттим, – дәп өзи тогрилиқ сөзләп берипту. Бала қизниң сөзлиригө һәйран болту. Иккиси йолини давамлаштуруп, ахири жутиға йетип кәпту. Қалсә, балилирини әнди йениң көридиғиниң көзи йәтмиғен момай қизиниң келәчигини ойлан, ағрип йетипту. Қизи аписиниң қешидин кәтмәй, унциға қарап олтирипту. Балини қөрүп, бу иккиси наһайити хошал болту. У аписиға қизни көрситип: «Мана бу мениң таллап алған аялым, сениң келиниң», – дәпту. Аписи хошал болуп, иккисигө бәхитлик нааят тиләпту. Улар жутқа чирайлиқ той қилип, бәхитлик нааят көчүрүпту.

Чоң акиси яхшилиқни билмәй, пулниң кәйнигө кирип айрилип, бечарә болуп, наяттин өтүпту. Шуңлашқа конилар «Пул дегән қолниң кири», – дәп ейтқан екөн.

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Чөчәкни оқуңдар.
2. Ака-ука момайниң нәсиһитини орунлидиму?
- 3. Аписиниң қериндашлық көйүми һәққидә сөзләп бериңдар.
4. Немә сәвәптин акиси бечарә болуп қалди? Пикриңлар билән белүшүңдар.
- 5. «Пул дегән қолниң кири» дегән мақални қандак чушинисиләр

Садир Палван қошаклири

Момам еди тәқвадар,
Үгөтти жиқ қошакни.
Намә һәқни билгичә,
Коруп бәрди почакни.

Бир почаққа бир қошак,
Тоқуп бәрдим ахшими.
Издәпмұ тапалмидим,
Гүл момамдәк яхшини.

Момам тоқуған бөздө,
Маңа посмақ тикип бәргән.
Чоң дадам попуч тикти,
Мән уни аяп кийгән.

Дадам тайға атмаққа,
Йәрдин бир тал таш алди.
Бир қошақ ейтіп бәрсәм,
Көзигө лиц յаш алди.

Давуткам төмүрчигө,
Ясаттим бир нәйзини.
Шерип дегән тағам бар,
Алдим нәйзә пәйзини.

Қиличқиму йетиштим,
Алдим тикән бешини.
Черик қилип чанидим,
Сайниң қурам тешини.

Һарсам дөңдә олтардим,
Нәччә қилич сундурдум!
Устаз бол дәп тағамни,
Өйдә нәччә қондурдум.

Әлләр терийду ашлиқ,
Ашлиққа хитай башлик.
Ашлиқ тәргән әлләрниң,
Қиши-яз көзи яшилик.

Құлдә кемәч пишәргән,
Насиркамға оқ тәгди.
Висал оти яман екән,
Дүшмәнни Садир йөнді.

Қара ташниң алдида,
Өлүкни сепил қилдуқ.

Өлтүрмәскә пухрани,
Жаңжуңни кепил қилдуқ.

Жаңжуң қойди қолини,
Тосимидуқ йолини.
Алмай өзигө бәрдүк,
Бизгө сунған пулині.

Маңған йолум Қазанчи,
Фанжұғамда ағамча.
Вәдисидә турмиди,
Жаңжуң дегән ялғанчи.

Разилиқ алдим әлдин,
Пота бағлидим бәлдин.
Әл пәрият чекип турса,
Аш-нан өтәмдү гәлдин.

Тағниң беши алаңғу,
Қаригай ичи қараңғу.
Әлниң дәрдини ойлап,
Садир болди ядаңғу.

Кимгә ейтар дәртләрни,
Аңлар барму ғәппләрни?
Садир нахшиға қатти,
Йезип қойған «хәтләрни».

Қәшқәр дехини дәйду,
Ақсу дехини дәйду.
Қалди тәңла хорлуқта,
Кимму ғемини йәйду.

Ақсу немә болғанду?
Қәшқәр немә болғанду?
Назим дәйду Қәшқәрни,
Лихшип қанға толғанду.

Далоя һәкүм қилди,
Мениң бешим бош әнди.
Әхмәт ғәзничи, түғ бәг,
Узатқанлар хош әнди.

Егиз һаваниң қуши,
Ялғуз ташни халайду.
Йиғлимаңлар, қериндашлар,
Өлтүрмәйду, палайду.

Ваңзи пулини дәйду,
Ваңзига немә лазим?
Яр халта өвөтипту,
Ямулда йетип тазим.

Ямулдин қачқан вақта,
Қазанчи билән қачтук.
Черикләр қоғлап чиқса,
Қар кечип, даван аштуқ.

Бала-жәқам житим қалди,
Қичқарсам, үнүм йәтмәс.
Қорқмас ғәйритим бардур,
Буниң үчүн бешим кәтмәс.

Шалтурни кавап әтсәм,
Бир татлиқ бегир болди.
Тағларда қечип жүруп,
Атлирим йегир болди.

Садирни тутуп бәргән,
Ақ жаңызидики шация.
Жан бақмақ үчүн саттим,
Бейжиң шәһиридә яцию.

Манжұр бәғлири надан,
Черикләр андин тадан.
Дәртни хәлиқ тола тартип,
Болди өйлири вәйран.

Садир деген оғланниң,
Шиңқати һейвәтлик.
Жаңжұң құвдин қорқмиган,
Садир өзи ғәйрәтлик.

Қара ташниң йолида,
Дүшмәнни тола қирдуқ.
Ана юртни сақлашқа,
Бәлни қаттиқ бағлидуқ.

Садир мәнәй, Садир мән,
Нәммә ишқа қадирмән.
Әл-յортниң ғеми үчүн,
Күрәш қилған батурмән.

Күрә йолида жүруп,
Мәпәң сундиму, шәңгән?
Садирни тутуп берип,
Көңлүң тиндиму, шәңгән?

Соаллар өз тапшурұқтар

1. Қошақларни оқуңдар.
2. Немишкә Садир Палванни қошақчи дәймиз?
3. Садир Палван қошақлиридики қәһриманлар кимләр?
4. Садир Палван қошақлирида немә әкис етилгән?
- И Садир Палванниң дүшмәнләргө қаритип ейтқан қошақлириға иллюстрация сизиңдар.
5. Садир Палванниң қошақлири бизни немигө үгитиду?
6. Қошақларни ядлавелиңдар.

Хезим Искәндәров

Алтун дан

Етизларни гүлләттиң,
Көмүқонаң – алтун дан.
Чөлгө бәрдиң паяндаң,
Боз далаға кирди жән.

Егиз боюң көк-йешил,
Асман билән талашқан,
Фозәклириң дан билән
Кимхап тонуң ярапқан.

Кәйнәклириң қатму-қат
Тога билән ипәктин.
Мәрвайиттәк дениң бар,
Артуқ маржан седәптин.

Етиз шаңи аталдин,
Һосул билән, дан билән.
Пәпүклириң йәлпүнүп,
Ойнап тураш шам билән.

Боз, идирлар яшниди,
Бостан болуп, бағ болуп.
Мончаң дениң тизилған,
Оғуз болуп, яғ болуп.

Соаллар өз тапшурұқтар

- Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.
- Көмүқонаң һәққидә немә билисиләр? Үниң қандаң пайдиси бар?
- Шеирдіки тәсвирий васитиләрни тепип, дәптириңдарға йезиңдер.

Ақ өдәк

Кечә-күндүз қишу – яз,
Суда үзгән ақ өдәк.
Йешил көлдә ойнайду,
Қатар тизип қойғандәк.

Қанатлири, путлири,
Бойни узун бир хилдәк.
Бир-бириниң изидин,
Үзәр тәкши бир симдәк.

Кичикинә көзлири,
Қызил газир почақтәк.
Жұжилири ақ-серик,
Ясап қойған қочақтәк.

Түмшуклири рәндиләп,
Йеңи чапқан гүжәктәк.
Ятақлири йоп-йоруқ,
Ясап қойған өйчәктәк.

Күндә сәһәр талада,
Кепәк билән дан йәйду.
Ейтальмастин «ғақ-ғақ»,
«Кемүқонақ жан!» дәйду.

Апам билип тилини,
Нога данни салиду.
Хошал болуп өдекләр,
Гүжәп-гүжәп алиду.

Соаллар вә тапшурұқтар

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.
2. Шаир өдекни қандақ тәсвирләйду? Мәтиндін дәлил көлтүриңлар.
3. Өдекниң адәмләргә қандақ пайдиси бар?
4. Өдекниң рәсимины сизиңлар.

Күз келип

Күз келип сарғайди бағлиrim,
Жаңғаллар қалди, чөл – ялицаč.
Төкүлди йопурмақ ,қуюлди,
Дәрекләр көзигө алди яш.

Чимәнзар, идиrlар саргийип,
Алтундәк рәң алди Тянь- Шань.
Аңланmas қушларниң нәғмиси,
Булбуллар гүлгө зар пәришан.

Асманда тизилип созулуп,
Турнилар жираққа салди йол.
Каккуклар сайримас жаңғалда,
Паянсиз орманлар, қалди чөл.

Тағларға ямишип чаң-туман,
Булутқа пүркәнди көк асман.
Қараймән етизға, орманға,
Іәр йәрдә күз мәгрүр, күз қаһан.

Баһариң паяндаz Вәтиним,
Күзлириң жилму-жил паравән.
Язлириң түгимәс бәрикәт,
Бәхтимиз сениндә hәрқачан.

Күз келип, булбуллар кәтсими,
Мән сениң қойнундидин кәтмәймән.
Туғулған Вәтиним мұқәддәс,
Сениндидин мәңгүгө кәчмәймән.

Соаллар өз тапшурұқлар

- Шеирни ниссиятлиқ оқуңдар.
- Шаир күз пәслини қандақ тәсвиrlәйду?
 - Күз пәслиде тәбиеттә қандақ өзгиришлөр йүз бериду? Шеирдин дәлил көлтүрүңдар.
 - «Туғулған Вәтиним мұқәддәс, сениндидин мәңгүгө кәчмәймән» – деген мисрани қандақ чүшинисилөр? Шәрnilәп беріңдар.

Хәзмәт Абдуллин

Ала айғир
(Хекайә)

Ү жәнисиарни «Қийливай» дәпму атишидиган: илгәрки егисиңиң исми шундақ болғанмиш. Бир чатақ йери, униң чуги кичик, ичи-қарни тартилған, усти-беші ала-була, наһайити сәт еди. Лекин униң өз үрисиге пухтилиғи, өз өмридә бирәр құлунни ишт-қушқа бәрмигәнлиги, һәтта бир қетим «ешәктәк бәрини» тепип өлтәргәнлиги тоғрилиқ бизниң мәлә турмақ, пүтүн район яхши биләтти. Нарвуға қатсицизму, у жәнисиар пилдәк зор атлар билән тәң жүк тартишқа, бәлки улардин өтүп кетишкә тиришатти. Ериқ- ойман, егиз- дәңләргө кәлгәндә жирақтынла илдамлап, өзини алға ататти; күч елишалмай қалса, тизлинип, түмшүгини йәргө тирәп, нарвуни зади кейин чекиндүрмәйдиган....

Биз, мәлинин қалилири, «Қийливайнин» өз нарвулиримизға қошушқа хұмар едуқ. Чүнки у шу қәдәр делил болуштин ташқири, әтраптикаи айғир әвладиниң һәммисини раса қорқутувалған. Башқа мәлинин қарындағы қошулған айрим айғирлар кишинәп-һаңрап «накавурлук» қилидекән, бизниң «Қийливай» униңға галжирдәк етилип, әң болмғанды, өрәдәп һәйвә қылатти. Бошинип кәтсө, сөзсиз «накавур» айғирларниң налиға вай. Уларниң көпчилигиги «Қийливайнин» чиши тамғилирини сақлиған һалда, «көзгө илмиғанниң путқа чомақ» екәнлигини билидиган.

Амма-лекин «Қийливайнин» бешига чушидиган оқубәтлөр вақти үеқинлашқан екән. Хошна колхозлар аллиқачан өз илқирииға яхши нәсиллик аргимақтарни қошуп, ала нәсил турмақ,

ушшақ ат тухумини қурутушқа киришкән бир чағ еди. Йеза-йезиларда «ахилтекә» яки «текиямут», «Орлов рысаги», «битюк» дегән даңлиқ ат нәсиллири тогрилиқ сез көп еди. Бизниң мәлидә болса шу «Қийливайниц» нәсли шунчә көпәйгәнки, пүтүнләй илқиниң һәммиси дегидәк ала вә хечирға охшаш көрүмсиз. Бу һәктә рәис вә ферма башлиқлири кеңишип, шу өтиязда заводтин «арғимақ» елип келидиган болди.

* * *

Кекләм күнлириниң биридә базига жигилган балилар «Қийливайниц» аяқ-қарниниң қан болуп, ахтиланғанлигини көрдүк. У жәнівар бирнәчә құн шу базидин озуқлинин турдиң, андин кеккә қоюлди. Бир һәжәплинәрлик әһвал шуки, у базидин чиқиши биләнла, яңливаштың қанатлинин кәткәндәк, у яқ-бу яққа жұгрәп, илқиниң һидини алған бойи, тогра үригө қарап чепип кетипту вә барған заман, заводтин кәлгән нардәк аргимақ билән елишип, униң үсти-бешини қип-қизил қанға миләпту: һәтта канийини чайнаветишкә тасла қапту!»...

«Қийливайниц» сәйилирини чеқип, та күзгичә соқа, нарвуға қетип ишләтти. Чаңирақ балиларниң ейтишиға қариғанда, у бошансила йәнә үригө интилип, «арғимақ» билән соқушыши мүмкінмиш. Амма тәжрибилик адәмләр «ахти ат нечқачан үрә талашмайду; әнді «Қийливайниц» дерини кәтти» дәйдиган. У жәнівар өзиниң үрәләүли харапәтлик көрүнди маңа. Уни қишичә кона жұғазға қетип, ешәк орнида ишләткәч, хелә гаңгириған көрүниду – беши наһайити төвән чүшуп, бечариләшкәндәк... Ичи күчлүк атниң иштийиму кам болса керәк, «Қийливайниц» от-чөп, йәмниму яхши йемәй, жұдигәнсири, ак-сағуч түклири үрпийип, жоғдай ташлиған қирчанғу төгиләрдәк сәтләшти. Амма, шундыму, уни бағлақтын башатмай, «ишчи атлар» арисидила тутти башлиқлар. Ахирауда уни көтиром болған бирқанчә қери готовға қошуп, Ләп сүйи тәрәпкә найдиган еди. Чүнки қар кетиши билән, тоң сай Ләп бойидики отлақлар ечилип, наһайити юмшақ йәм-чөп пәсли башлиниду биз тәрәптө.

* * *

Йәнә баһар келип, мал-варан көк майсигө тоюп, бояз бийиләр кәйни-кәйнидин құлунлашқа башлиған бир чағда, йәнә бизниң мәлиликләр «Қийливай» тогрилиқ сезләп кәтти... Буниң сәвәви – бу кекләмдә туғулған құлунларниң көпчилиги йәнә шу петичә ала, йәнә әйни «Қийливайға» охшаш туғулған еди!..

Мәлигө йәнә мәхсус мал дохтурлири келип, йәнә ғунанларни ахтилашқа башлиғанда, уларниң бултуқи чала ишиға һәдди-хесапсиз рәнжиген башлиқлар қаттық кайипту: «Жұқуриға шикайәт қилимиз... Бир тәрәптин, завод бизгө калиға охшаш жугач, гөзхор айғир берип, йәнә бир тәрәптин силәр «Қийливайни» убдан пи-чурмай, қип-қизил хиянәт қылдиндар...» дәптудәк. Шу чағда мал дохтурлири «Қийливайнин» һәқиқәтәнму чала ахтиланғанлигина өскә елип, умумән, у жәніварниң баштила шундақ хупийәлик яралған екән, дәп ойлиғанлигини етирап қыпту.

Ала айғирни Ләптин елип көлгөндә, биз ялағыдақла дағдуға билән базига қарап жүгәрдүк. Даңлиқ атни көрүп, биз худи бир қәһриман жутдишимиз үчүн пәхирләнгәндәк маҳташтуқ уни. Паланди «Қийливай» йәнә өзиниң илгәрки әслигө келип, түклири йецилинип, тап-таза болуп қалған екән. Униң putt-қолини бағлап жиқитмақчи болғанда, қаттық мәңкүп- тепчәкләп, дохтурларниң шу йәрдила қайнаватқан чөләткини алғанында тамақлирини урвәткили тас қалди. Дохтурларниң чиши яман қеришқан болуш керәк, уларниң һәммиси дегидәк биләк түрүп, һәммиси дегидәк пичак-чақмиғини елип, «Қийливайни» йәнә қип-қизил қанға милиди.... Ахирида дохтурларниң өзі, өтималим, серик сақал бири тәрләп кәткән маңлийини халитиниң йеци билән етип, тәәжүптәш егитти.

Мән «Қийливайнин» ақ паҳтиси өрлигөн көзлиригө, көпүп кәткән бурун-калпуклирига қарап, униң шунчә қийниливатқанлигина ечинишилік һис қылдым. Болупму бу жаһил атниң титригөн түмшүк-калпуклири арисидин анда-санда көрүнүп турған чишлиридин униң еғир азаплиниватқанлиги байқилатти; у сағуч- қарадат қаплиған чишлирини шу қәдәр қаттық чишлиәп ятса керәк, чекілған сөйиләр орнидин тишиниң чети пултуюп чиқип қапту!..

Амма у орнидин туруши билән, башқа ғунанларға силкинип, йәнә топ-тоғра дәрваза тәрәпкә қарап маңған еди. Өпсуски, уни найдап, ләмпә астидики горулар арисига киргүзүетти.

Әтиси биз, бирқанчә бала, вәдилишип, «Қийливайни» әркинликкә чиқармақ болдуқ. Арида иккى күн өтүп, үчинчи күни йерим кечидә Музәпәр билән Ешвай иккиси базиниң қапқисини ечиپ, горулар арисидин «Қийливайни» йетиләп чиқти. Бирақ униң жарайити ишшип, наһайити егирашқан екән, жәнівар өзи қайтип, базига кирип кәтти.

* * *

«Қийливайниң» ағриқ азавидики мулайимлигини башқилар өмүрвайәтлик дәп ойлиған болуш керәк, уни кейинки құнләрдә ишчи атлар билән отлаққа чиқарған. Шу құнләрниң биридә у тамамән йоқап, көздин ғайип болди.

Чоң адәмләр көп жүрүшти, лекин «Қийливайниң» нәгә үштүп кәткәнлигини һечким ениң ейтальмиди. Башликлар болса, униң өз-өзидин йоқалғанлиғы очуқтын – очук хошал боптәк техи. Һә биз, яш балиларниң, ой-хияли «Қийливайниң» өз-өзидин үштүп кәткенинг һеч тәзмәтти, әлвәттә. Зади ундақ, жаһил жәнниң бир йәрдә шүп-шүк йетивелиши, мәкүвельиши мүмкінмү, әң болмиғанда, күзгичә күтүп, илқа яйлақтын көлгөндә өз пәрзәнтлири билән көрүшүп кәтмәмдү... дегендәк хияллар илкідә едуқ биз. Һәм бизниң саддә, амма тәбиий ой-туйгулиримиз тогра екән: «Қийливай» һечнәгә безип яки мәқүп кәтмәпту, әксинчә, у жирақ яйлаққа көчкөн өз үриси кәйнидин таққа чиқипту; йәнә өз үрисини егиләп, бирнәччә құн хәхнимү, илқиниму һәләйкүнгә сапту у... Шунлашқа уни малчилар йәнә бағлап-егәрләп, жүк-жүк артип жүрүптуда, ахири униң тағ-ташта өшкө- текидәк тетик месишиға, дейил вә сәгәклигиге қизиққан бир қыргизга соға қилип бериветтүдәк.

Шундақ қилип, туғулғандылай йеци тәләппләргә зит, ала – була болуп туғулған ат бизниң мәлидин үзүл-кесил кәткән еди.

Соаллар вә тапшуруқтар

1. Некайини оқуңлар вә мәзмунини сөзләп берилар.

2. Некайә немишкә «Ала айғир» дәп атилиду?

Некайдын балиларниң ала айғирға болған меһрибанлиғи өкис етилгән эпизодни тепип, оқуп беріндер.

3. Некайигө аласалинип, ала айғирниң рәсимиини сизицлар.

4. Силәр язғучи болған болсаңлар, некайини қандақ аяқлаштурған болаттиңлар?

Илия Бәхтия

Баһар

Ақ йотқанни жигишуруп,
Кәштә тоқуп баһар кәлди.
Түрлүк гүлни ечилдуруп,
Тәбиәткә жан һәм бәрди.

Байлигини етип соға,
Дәрәқләргә үнчә тақти.
Суни қуюп ташлиқ ғолға,
Шилдир-шилдир булақ ақти.

Сап һаваси баар айниң
Тар бағридин йәлпүп кетөр.
Бешин егип көк майсиләр,
Йәлпүллинин тазим етөр.

Чечәк атқан алма, өрүккә,
Бал һәриси топ боп қонар.
Һәсәл жигип у һәриләр,
Шахта туруп гармонь чалар.

Баһармән дәп ешип-ташма,
Һәммә айлар биздә баар.
Вәтинимгә гүлни расла,
Дүшминиңгә текүп қәһәр.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар. Шеирдин баар пәслидә йүз беридиган өзгиришләрни тепиңлар.
2. Шеирға аласынинп, баар пәслигө рәсім сизиңлар.
3. Шеирни ядлавелиңлар.

Ана тилим – дана тилим

Улук аниңңа жүрәк сөзини,
Аңлидим дәсләп ана тилимдин.
Көрдүм әс кирип наят көзини,
Мени соң қылған дана тилимдин.

Оқудум мәнму «А», «Б»дин башлап,
Илим тәмини тетип билимдин.
Өмүр жүкини алдым напашлап,
Рәхмәт, ана тил, рәхмәт дилимдин!

Ана тилимниң муңлук әллийи,
Тәвитет мени бәшүктө яттим.
Ат ясап елип голниң телини,
Кепинәк қоғлап, сәйлитип кәттим.

Жаһанда тәңкәш келәр униңға,
Артуқ тил барму қәдиրдан шунчә.
Чүнки шу тилда ана Вәтәнгә
Мұхаббитимдин тизимән үнчә.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.
- Бүгүнки күндики бизнес үйғур тилиниң тәғдирли силәрни ойландурамду? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.

-
2. «Ана тилим – ғурурум» мавзусида эссе йезицлар.
 3. Шеирни ядлавелинлар.

Tурган Тохтамов

Мениң достум

Қәмбәр ата-аниси билән хошна йезидин көчүп көлгөн күндін башлапла иккилән йекин ағиң болуп көттүү. Алтинчи синипта биллә оқыймиз. Бизниң дәрискә үлгиришимизму бирдәк. Пәкәт йезиқтила мән чирайлиқ язимән. Қәмбәрзә йоллуқ дәптәргө қиңғир-сиңғир қилип, сөт языду. Қәмбәрниң ушшақ қоллири бир-бirsигә чаплишип, мәңгү ечилмас болуп қорулуп қалған. Шуниң үчүн муәллим уни «чирайлиқ яз», – дәп анчила мәжбурлап көтмәйдү. Өксичә, униң өшү сөт йезигиға пәхирлинин, маҳтайду. Қәмбәр ягач саплиқ инчикә қалимини алиқини арисига киргүзувелип языду. Униң язгинига қарап, мән һәйран болимән. Әнди у өмгөк дәрисидә болса палта, кәтмән-гүжәклөрни икки қоли сақ балиларга охшаш тутуп, бемалал ишләверөтти. Қәмбәр қишиниң күнлирила қолига аписи тикип бәргән бармақсиз мәхсүс пәлийини кийивалатти. Қәмбәр – қәдди-қамити толук, ақ үзлүк, пешаниси кәң бала. У артуқ параңму қылмайду. Бирлири униң билән һәзилләшсө, чақчақ қилишса, у сез қайтурмастин, мийигида күлүпла қойиду. Мән униң өшү салқын қанлық қилиқлириға һәйран болимән. Қәмбәр бирнәрсидин қисилғандәк, өзини әркин туталмиғандәк сезилиду не-мишәм. Униң бу налитини мән қолиниң накалигидин дәп билимән. Лекин партида олтарғанда достумниң қолига көзүмниң қуйруғи билән аста сөп селип қарисамму, униң сөвөвини сораңқа тилим задила барматти. Қәмбәр қолига қараватқинимни сезипла қалса, өзичә һодуқуп, титрөп кетиду.

Биз йезимиздин үч километр жирақлиқтика хошна йезига қатнап оқыймиз. Баһар күнлириниң биридә Қәмбәр иккилән өз мәлимизгә пиядә қайттуү. Йешил чапан кийип, серик чечәклөр ечилған жим-жит дала наһайити гөзәл еди. Қазандәк дүм көмүрүлгөн кеп-көк асманда булуттуу йоқ. Асманга бирдинла тик көтирилгөн торгайлар егиз чиқип бир жайда қанат қекип, йекимлиқ аваз билән «чит-чит-чит-чи...» қилип вичирлишип сайришиватиду. Қәмбәр иккилән йешил тәбиэтниң гөзәл һөснигө зоклинин, хелә йәргичә үнсиз маңдуқ. Мениң көптин бери ойландуруп жүргөн соал «раса пәйти, назир сора» – дәп қийнаватиду. Мән ахири чидалмастин:

– Қәмбәр, сениң қолун қандакларчә қорулуп қалған? – дедим.

Ағинәм мениң соалимни аңлиши биләнла, маңлийидики тартуқлиригичә пәрәндәк қизирип кәтти. У һәрқачан, һәтта башқа бир қоли چолақ адәмләр тогрисида сөз болуп қалсыму, худди шундақ қизирип кетидиган. Қәмбәр маңа тиклинип қаридидө, йоган ечилип қалған көзини бепаян асманға, йешил далага ташлиди. Қолайсиз әһвалда қалған мән соалимни йәнә қайтилашқа мәжбур болдум. Бу қетим ағинәм сәл қисилсіму, соалға жавап бәрди...

* * *

— Ү чағда үчинчи синипта оқуп жүрәттим, — дәп Қәмбәр сөзини башлиди. — Бир күни мәктәптин қайтип, йезимизниң тар кочисида кетип бараттим, кичик балиниң чекирап жиглиған үни туоқсиз аңланди. Аччик жиғамени бирдинла чөчутивәтти. Өп-чөрәмгә қарап, жигиниң қайси һойлидин чиқыватқанлиғига қулақ салдим, кочиниң оң тәрипи дики пака өйдин жиға үни аңланди. Шу һойлиға жүгрәп кирдим. Лекин нечким көрүнмиди. Байиқи аччик үн техиму ашқарә аңлиниватиду. Бағ тәрәптиki ишикниң йенида тонур бар екән. Жұриғим дүпүлдәп, титрәп кәттим. Өзәмни шу тонур тәрәпкә қарап аттим. Берип қарисам, мөшү өйниң бәш яшлик қизи қоқас ичидә типирлап чекираветипту. Мәннү тонурниң ичиге сәкридим. Икки қолумни күлгө тиқтимдә, байиқи қизни чоғ-қоқас билән тонурдин чиқиришимға, қорқуп кәткән қиз типирлап, қолумдин сирилип чұшти. Иккінчи қетим қизни йәнә қоқас ичидин көтирип алғинимда, тонур ағзига иккилән патмай тақишип қалдуқ. Қиз қолумдин йәнә чұшуп кәтти. Қанчә вақит тонур ичидә болғинимни билмәймән. Әйтәвир, һелиқи қизни тонурниң тешіға чиқарғиним сәл-пәл есимда. Шуниңдин кейин немә болғинимни бир тал уқмаймән... Ағриқханида һошумға кәлдим. Арида бир күн өтүпту. Есимға келишім биләнла, тонурға чұшуп кәткән һелиқи қизни соридим.

— Ү қиз сақ-саламәт. Кийими қелин екән, анчә көймәпту. Сән тонурдин дәрһал чиқиривапсән уни. Амма сениң қолуң хелила астин көйүпту, — деди мениң бешимда олтарған ақ халатлиқ һәмширә.

Қолум ақ дака билән тециқлиқ үчүн, уни қанчилық көйгөнлигини дәсләп билмидим. Мән у чағда өшү қизни өлүмдин құтулдуруп қалғиним үчүн, чәксиз хошал едим. Дохтурларму мени өшү қизни өлүмдин құтулдуруп қалғиним үчүн махтапши...

Һошумға кәлгәндін кейин, қолум чидап түргисиз ағиришқа башлиди. Сүйәк-сүйигим отта көйұватқандәк билинди. Өп-чөрәмдикі адәмләрдин иза тартип, үн селип вақирап жиглаштын тохтаттим өзәмни.

Мениң билән ятқанларниң бириниң пути йоқ, бириниң маңлийи тәциқлиқ, бир яш жигитниң бели сунған екән. Бәзиләр үз-көзлирини тәцип алған. Улар жиглимдатты, чидатти. Әксичә, хуш чақчақ қилип қулишиду. Өзлириниң ағриқлирини унтуп, мени маҳтап кетиду. Тонурға чүшкөн қизни өлүмдин қутулдуруп алғинимға һәйран болуп, шу тоғрилиқ сорайду. Әшу меһрибан адәмләр билән мәнму йекин тонуш болувалдим. Қолумниң ағригиниму унтулуп қалди...

Бирнәчә құн өткәндін кейин, мени «қолундикі тәциқни йөткеймиз», – дәп бир бөлмігө елип кирди. Уни йәшкөндә қорқуп көттим. Мениң һәммила ушшақ қоллиrim ечилмас болуп, жигилип қанту. Мидирлитип көрсәм, нечқайса да жән йоқ. Бу қетим чидамастин жиглавәттим. Териси шәлвәрәп, устихини ашқарә көрүнүп қалған қолумға қарисамла, өпкәм өрүлүп кетиду.

Ағинәм бир пәс үнсиз қалди. Қәзлиригә қарисам, яш әгип кетипту. Ү көзини угулиған болуп, йешини сүртти. Мән өтмүшни есиға салғиним үчүн, хижаләттө қалдым. Ағинәмдин тонурға чүшкөн қизниң тәғдирини сорай деведим, лекин тилим бармиди. Қәмбәр сөзини өзи давамлаштурди.

– Икки ай йетип ағриқханидин чиқтим. Ңелиқи қыз мениңдин бурун сақийип чиқип кәтти. Мени бирнәчә қетим йоқладап қалди. Аписи мени құчақладап сөйди. У қизниң үз-қоли үзә кейгән екән. Ңазир билинәр-билинмәс тартуғила бар. Әйнә шуниңдин кейин мениң қолум мошундақ болуп қалди, адаш...

Ағинәмниң hekayisini aңлиғандын кейин, мән уни техиму яхши көрүп қалдым. Өз женини башқылар үчүн қурван қилишқа немишәм тәйяр адәм билән биллә жүрүп, ағинә болғинимға чәксиз хошал едим.

Әтиси мән мәктәпкә келишим биләнла, Қәмбәрниң қәһриманлиғи тоғрилиқ оқығучиларға түгәл ейттим. Уларму мениң hekayemni tiçşap, һәйран қелишти. Ңәммә оқығучилар мениң достум Қәмбәрни наһайити һөрмәтләйдиган болди.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Қәмбәрниң ушшақ қоллири немә үчүн мәңгү ечилмас болуп қорулуп қалған?
2. Өсөр қәһримани ушшақ қоллириниң бир-биригө чаплишип қалғанлигини көргинидә қандақ ниссиятни баштин көчүриду?
3. «Өзгиләр үчүн өз женини қурван қилмақ» ибарисини қандақ чүшинисиләр?
4. Қәмбәрниң түр-қияпитини тәсвиrlәп бериңлар.
5. Өсөрдин алған тәсиратиңларни язмичә түрдө изһар қилиңлар.

Хәт

Талип язлиқ тәтилни йезида өткүзүп қайтқанда момиси: «Дадаңғу маңа хәт йезишни унтуупла көтти. Мәктәптә оқуватқандин кейин сән болсаңму аман-есәнлигизларни хөвөрлөп тур...», дәп жекигөн. У чагда Талип момисига көп вәде бериведи. Шунлашқиму у йеци оқуш жили башланған дәслөпки күни мәктәптин келишигө, аписиниң ишқа меништин илгири тәйярлап қойған тамигига қаримастин, сумкисини үстәл үстигө қоюши биләнла, несап дәриси үчүн тутқан чақмақ дәптириницә оттурисидин икки варақни житивалдидә, момисига хәт йезишқа кириши.

Йезидики момисиниң қолида тәрбийиләнгөн Талипни биринчи синипқа баридиган жили дадиси шәһәргө елип кәткөн. Амма у түгүлғандын бери момисиниң қешида өскәчкиму, дайым йезига берип, биллә өскән ағинилири билән оқуғуси келип туратти. Биринчи синипни тамамлигандын кейин бари-йоқи үч күн аранла хошинарға жекип, Талипни тутуп туралыған дадиси: «Апаң иккимиз әтидин кәчкичә ишта. Бу йәрдә саңа қарайдиган нечким йоқ, униңдин көрә, мән сени момаңниң қешиге әвәтиветәй, тәтил мәзгилидә шу яқта жүруп қайт», дегендә бәк хошал болуведи. Йезига барғанда момиси Талипниң дадисига: «Балини шунчә жил мән беқип өстүртгөн билән оқутидиган мәзгилдә елип кәткәндін кейин бақмаймән, силәр балилириңларни бақтурдиган адәм көрән чагдила анаңларни өсләйсиләр», – дәп дадисига аччиқ қиливатқинини аңлап қалған. Амма момиси дадисига ундақ парасы қылсыму, нәврисини бәк сегинип кәткөн екән, уни қучигидин чиқармай туруп сейүведи.

Талип қәләмни елип үстәлгө олтарғанда, шуларниң һәммиси көз алдига көлди. У һәрбири һәрипни созуствуруп үнлүк оқуп, қәләмни чиң бесип язмаңта. Йезиши чапсанлиғансыри, кичиккинә бурни қәғезгә тегидигандәкلا төвәнләп, беши бир тәрәпкә қынғийип кетип баратти. Балиниң барлық ой-хияли хәттө.

У хетини төрт кочиниң дохмушкидики көк почта ящигигә селивәткәндін кейин һәр күни гезит-журналларни сумкира толтуруп мацидиган почталыонниң келишини тақәтсиз күтәттидә, уни көргөндә алдига чиқип: «Маңа йезидики момамдин хәт кәлдиму?» – дәп сорайдиган. Лекин почталыон худди бир сәзни ядлавалған адәмдәк дайым: «Яқ, кәлмиди», дәтти. Момисидин хелә вақитқиңе хәт кәлмиди.

Бир күни у мәктәптин қайтқанда почталыонни көрсими, бәри бир яд болуп кәткөн илгәрки сәзни ейтидигү дегендә ойда, бу қетим

униң йенидин гөп қилмай өтүп кетәй дегөн еди, амма уни хәт тошыйдиган аял тохтитивалди:

– Талип, саңа хәт кәлди!

Башта Талип сөл тицирқап турди, пәкәт униң алдига берип хәтни алғанда, өзиниң көзигө өзи ишәнмәйватқандәк хошаллиғида вақыраветишкә азла қалди. У хәтни елиши билән өйгө жүгөрди.

Момиси хетини Талип охшаш толиму узартып кәтмәпту. Хәттә алди билән дадисиниң, андин аписиниң, пәкәт ахиридила Талипниң әһвалини сорапту. Талипниң өскә елип, хәт язгинига көп миннәтдар екәнлигини ейтип: «Дадаңға қариганда сән яхши, һәр налда, мени унтимиғиниңға көп рәхмәт», – дәпту. Нәврисиниң қандак окуватқинини, дадисиниң йезига қачан келидигинини сорапту.

Башта хәтни әвәтиветип, униң йезига йетип берип, момисига тегидигинига бир ишәнсә, бир ишәнмәй жүргөн Талип бу хәтни алғанда бәк қизиққанлиқтын алдиримай олтирип, һәммини тәпсилій ейтип, жавап хәт йезишқа киришти:

«...Мома, әһвалиң қандак? Язған хетицни алдим, сени бәк сегинип кәттим. Биз тәрәпкә қачан келисән? Мән тәтилгә чиққан күнила, йәнә қешиңға кетимән. Оқушумни демисәм, бу йәрдә бир күнму турғум йоқ... Мән қайтип кәлгәндін кейин кимни құчақладап йетип, чөчиғицни кимгә ейтип жүрисәнкин? Хошнимизниң Мәмәтжан дегөн жиғланғу балисини шох дәп бәк тиллап кетәттиң, у техичила сени рәнжитип жүрәмдү? Мән униңға момамни қашшатқуучи болма дәп, қайтидиган күни бәш юлтузлуқ потамни бериведимғу, шуниндин кейин уму сөл жугачлап қалғанду. Илгири сән тойға кәтсәң, мән дәрвазиниң қешидики орундуқта олтирип сени қачан қол яғлиғига тойниң чашқисини толтуруп елип келидекин, дәп йолуңға бәк тәлмуруп қараттим. Тойдин елип келидиган кәмпүтлириң, шунчә йәрдин алиқиниңға селип кәлгәнликтинму, маңа бәк татлиқ тетаттиғу. Өнді тойдин қайтип келиватқанда дәрваза түвидики бәлдиңдә олтарған бала алдиңға жүгреп маңса Талип кәпту, андин униң үзлири паскина, башлири топа Мәмәтжан екәнлигини билгендә омулуп, кәмпүтлириңни бәргүң кәлмәй жүрәмсан. Тойниң чашқисини толуғи билән Мәмәтжан йәп жүриду дегинә. Кәмпүтлириңни йоган сандуққа селип, сақлап қой.

Сән тойниң чашқисини йесәң, чишлириң миктәк болиду дәйдиганғу, апамзә: «Момаң саңа өтидин кәчкичә кәмпүт берип жүрүп чишлириңниң тазиси қалмапту», – дәп ошуқ татлиқ-турум йегүзмәс болди. Улар өзлири йесә гөп йоқ, әйтәвир, мән йәйдиган нәрсиниң һәммисила әшундақ зиянлиқ болуп чиқидуғу. Немишкә

ундак, мома? Дадам билән апам һөтта һарақ ичсими, уларға зиян әмәс, һә мацизә татлиқ нәрсими зияндәк?!

...Мән кәткәндін бери көмпүт салидиган сандуқниң ачқучини кигизниң қетиға тиқмас болдуңмекин... Сәнмиғұ қызық һә, мома?! Бәри бир өзәмгә беридиган көмпүтиңи өзәмдин тиқишуруп кетисөн?!»

Талип дадиси билән аписи ишта үчүнму алдиrimастин, көңлигө пүккәнниң һәммисини тәпсилій язмақчи болди. «...Шәһәрдө өйләр егиз. Биз йәттинчи қәвәттә туримиз. Мәктәпкә трамвайға чүшүп баримән. Дадам өткән йәкшәнбидә троллейбусқа олтарғузуп, зоопаркқа апарди. Биләмсән, мома, у йәрдә һәммә һайванаттар бар. Һәтта бизниң хошнимиз Жапаркамниң қүйруги кесиклик көк ешиги бар едигу, шу ешектин қылчә айнимайдиган бир ешәкни төмүр қашаниң ичигә солап қоюпту. Маймунму көмпүтни бәк яхши көридекән. Мән пилниң қешиге барғанда, кокатларни жулуп әкелип унинға берәй, дәп қолумни қашаниң ичигә созушимға, узун түмшүғи билән мени белимдин орап қешиге елип кирип кетишкә тасла қалди. Дадам момаңни немишкә йезида ялғуз ташлап кәлдин, дәп саңа әшундақ қиливатиду дәйду.

Дадам сени ташлап кәлмигән болса, мәнму һәргиз кәлмәттимғу, растму, мома?!

Ейтқина, ким бизни шәһәрдө, сени йезида икки яқта бөлүнүп турушқа мәжбур қиливатиду? Яки оқуған адәмләрниң һәммиси шәһәрдө туруши шәртму? Сәнму оқуған болсаң, шәһәрдө тураттиңмекин? Мома, дадам сени йезида қалдуруп кәткәнгә охшаш мәнму чоң болғанда уларни ташлап, бир яқларға кетимәнму? Адәм қанчә чоң болғансири, бир-биридин шунчә жирақлаверәмдү?!

Тәтилгә чиққан күнила қешиңға йетип баримән. Сени сегинип кәттим. Бу йәрдә бизниң алмилиқ баққа охшаш йоган бағлар йоқ. Бегимизниң тәридики татлиқ мегизлиқ өрүккә чиқип, силкип беридиган адәм йоқ болғачқа, у учидила қақ болуп қалдимекин? Йәнә бир тал өрүкни дәймән дәп, унин учига чиқип жүрмә, өзәңгә пәхәс бол, мома.

Сән әтигәнлиги калини саққычә мени: «Өрүк тәрмидиң» дәп кайип кетәттиң, әнди ялғуз һәммигә қандақ ұлғираватисәнкин. Хапишлиқта тиллайдиган адәм тапалмисаң, хошнимизниң катигидә түгуп қойидиган ча тохуруңни тилаттың. Алдирақсанлық қилимән дәп йәнә ахшими катәкниң ағзини япидиганни унтур қелип, Нетахункамниң нойлиларни қасирип жүридиган тайгини тохуларни боғуветип журмисун.

Селип ичилигін чейин түгөп қалміғанду? Мән кәлгән құнила дадамға: «Момамға чай әвәтиңлар», дедім. Қол яғлиғиңнің учига чигип жүридиган ахчаң түгисө, хәт яз. Буларниң ахчиси көп. Шәһердә яшиғанларға шунчилік көп ахча көрекмү?.. «Кизил кала йелин селип қалди», дәп кечилири мени башлап чиқип қарап жүреттиң, техи туғмидиму? Йәнә кечичә туғуп, ешини өзи йәвельіп жүрмисун, сүти суюлуп кетиду».

Талип илгири мунчилік узақ хәт йезип көрмігәчкіму яки қәләмни бәк чиң тутувалғанлықтінму, қоли ағрип кәтти. Өнді йәнә немини унтуп қалдымкін дегендәк бираз ойлиніп олтардідә, бу қетим зади көңлидикінің һәммисині момисиға тәпсілий язмақчи болды:

«Мома, немишкә биз шәһердә, сән йезіда турисөн? Дадамдин сорисам: «Момаңнің көп қәвәтлик ейләрдә демі сиқишлип яшалмайды» дәйду, шу растму? Ейтқина, мома, маңа охшаш кичик чегида йезидін бир күнгә кәтсө, сени сегинип кетидиган дадам нағиз немишкә йезіға барғуси қәлмәйду? Йезини сегиндім. Апам билән дадам мени өйгө солап қоюп дегидәк ишқа кетиду, мәктәптин қайтқандын кейинму ишикни ичилини етивеліп олтиримән. Улар мени техицила кичик бала дәйдиган охшайду. Бир яққа маңсақму қолумдин тутувалиду, сән дадам билән апамға Талип аллиқачан соң болуп кәткән дәп ейтіп қой. Өстәңдин сүйүңни тошуп, отунлириңни жиғиштуруп бәргендә, сән мени «соң бала болуп кәттиң» дегиңнің есиңда барму?! Іә, буларзә мени кичик көрүп, ишлитиш бир чәттә түрсун, һәтта өзәмни ялғуз ойниғилиму қоюп бәрмәйду.

Мома, мени шунчә жил беқип, мәктәпкә баридиган жили һәжәпмұ дадамларниң қешіға әвәтиветисәнгү? Ағинлирим билән йезидики мәктәптә оқуған болсам, саңа соң яр-йөләк әмәстиммү? Дадамму қизиқтә. «Момаңнің қешіда турсаң, начар оқуйсөн» дәйду. Дадамни оқутуп, шәһердә ишлигидәк адәм қилип тәрбийилигендә, мени оқуталматтиңмұ? Шәһердімү бизниң үйездікікін охшашла мүәллимләр оқутидекәнгү. Мән бу йәрдә оқуғунум билән, бәри бир соң болғанда йезимизға берип, сени бақимен.

Өзәң биз тәрәпкә қачан келисән? Чапсан кәл, сегинип кәттим. Дадамға момамниң қешіға барайли десәм, вақтим йоқ дәп, мениң ейтқинимни қулиғиға қисмай жүриду. Шәнбә, йәкшәнбә құнлири пивоханиға берип пиво ичиш, кечә-күндүз телевизор көрсә вақти бар, сени йоқлан келидиганға немишкә вақти йоқ?

Йезимиз өзгірип кәттимекин. Биз сегиз чиқиримиз дәп Кала көмгән жүлғидин ешип кеттеттуқ. Йеза йери дегендә қандақ кәң. Қанчә жүгрисәңмұ, йәр йетиду. Сән мени машина дәссәп кетәмде-

кин дәп hәргиз ғәм қилматтиң. Өзәң мени әгәштүрүп, ериқ бойлап ялпуз теришни яхши көрәттиң, hә нойлаңни холум-хошнилириңға ташлап, чapsан кәл. Мән сени зоопаркқа башлап баримән».

Талип хетини почтига селиветип, бу қетим момисидин жавап келишини құтмәстинла иккинчи хетини йезишқа киришти. У момисидин жавап хәт келип үлгөргічө бирнөччө хәт йезивөтти.

Амма Талипниң үчинчи синипқа оқушыңа киргән жили күн арилап язидиган хети у шәһәр наятига үгинишип, дадисига охшаш тонуш-билиш, ағинә-өңгилири қөпийиши билән, барғансири қисқирашқа башлиди. У үчинчи синипни тамамлап, язлик тәтилни лагерьда откүзгәндін кейин, ахирқи вақитларда еринип язидиган хети пүтүнләй азийип көтти. Униң хети азайғансири йезидики момисиниң нәврисини сегинип язидиган хети көпәйди. Әнді Талип момисини сегинип көргүсі кәлсіму, йә уни йоқладап йезига беришқа, йә хәт йезишқа вақит тапалматти. Уни дадисига охшаш шәһәрниң қалаймиқан наяты аста-аста өз қойниға елип кирип кетип баратти. Қишта мәктәптика оқуш, дәристин кейин спорт секциялиридики мәшиқлиниш, язда пионер вә спорт лагерьлирида болимән дәп зади йезига берип қайтишқа вақит тапалматти. Амма, шунинци қаримастин, Талипқа момисиниң хети тохтимай келивәрди.

Соаллар вә тапшурұқлар

1. Талип өз хетидә шәһәрдікі наяят қайнимини қандақ тәсвирләй-ду?
2. Өсөр қәһриманиниң йезига болған сегинишини қайси құрлардин байқидиңдар?
3. Момисидин алған хәт Талипта қандақ тәсират пәйда қилды?
4. Өсөрниң мәзмунини сөзләп бериңдар.
5. Жирактика туққанлириңдарға хәт йезип көрүңлар.

Хелил Һәмраев

Өмәрни әсләп

Шаир қәлбидә – шаир,
Шаир қәлимиңдә – шаир.
Наяят гүллири солған,
Шаир қәбридә – шаир.

Ярқәнт қойнида Өмәр,
Кәбри үстидә гүлләр.

Гүлгө қошумән гүлни,
Өтрап бағ болуп гүлләр.

Іәр күн келимән йоқлап,
Өмәр ятиду ухлап.
Аңа егилип бир түп –
Седә толғинар жиғлап...

Мәйли ухлисун, ятсун,
Тәгмә, гүллирим қалсун.
Шу гүлләрдин мәңгүлүк –
Гүлхан лавлап от алсун!

Соаллар әз тапшурұқлар

1. Өмәр Мұһәммәдий ким?
2. Әдипниң қандақ әсәрлирини билисиләр?
3. Шеирниң дәсләпкі икки мисрасиниң тәһлил қилиндер.
4. Шеирни ядқа елиңлар.

Етизда

Ялпузниң хуш һиди гүпүлдәп,
Урулар ериқниң қиридин.
Сәһәрдә су тутқан деханниң,
Наххисин аңлаймән неридин.

Зоқлинип қараймән деханга,
Қалпиги қирланған қулақтын.
Айни өз бешига қондуруп –
Алғандәк көрүнәр жирақтын.

Аниниң сехирлик хислитин
Көримән деханниң қәлбидин.
Әзәлдин дехан боп яралған –
Разимән өзәмниң хәлқидин.

Соаллар әз тапшурұқлар

1. Шеирда етиздики көрүнүш қандақ тәсвирләнгән?
2. «Әзәлдин дехан боп яралған – Разимән өзәмниң хәлқидин» – мисралириниң мәнийитини чүшөндүрүп беріңлар.
3. Х. Нәмраев өз ижадийитидә қайси мавзуларға бөлөкчә нәзәр ағдурған? Ядиңларға чүшириңлар.

Арман

Қаригина, мону бүйүк дәрәкқә,
Йейилипту сайиси һәр тәрәпкә.
Томузларда жанға раһәт бегишлап,
Арам берөр язда талай жүрөккә.

Қаригина, мону бүйүк дәрәкқә,
Қишта мәгрүр бой созупту пәләккә.
Байрақ қилип баш үстигә қуяшни,
Күйләп турар ана жутни әбәткә.

Шу күй билән йұз жил өмүр сүрүпту,
Қанчә боран, қанчә соғни көрүпту.
Томурлири йәр қетига оралғач,
Бұғұнму у бараксан бол турупту.

Мәнму шундақ яшап мошу һаятта,
Күйләп өтсәм әвлатлардин-әвлатқа.
Әлгә сунуп поэзия жәвінири,
Жүрекләрдин орун алсам ижатта...

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Шаирниң қандақ армини болған?
2. Өдип өз арминига йәттиму?
3. Силәрниң қандақ армининдер бар?
4. «Арман алға башлайду» мавзусыда музакирә үюштуруңдар.

Һаят

Һаят – гөзәл, бирақ муреккәп,
Несапсиз көп чигир йоллири.
Қанчә әждат уни нәқишиләп,
Қадақ болуп кәткән қоллири.

Лекин һаят дилға дилраба,
Аңа ашиқ соққан һәр жүрөк.
Үйекимлик, жошқунлук нава,
Хуш пурақлық нәпис гүл-чечөк.

Һаят – солмас гүл, бәргидә тикән,
Тикәнлири қуруп тұғимәс.
Шу карамәт хислити билән,
Ү – һәммигө әзиз, мұқәддәс.

Соаллар вә тапшурұқлар

-
- Шаир һаят қайнинини қандақ тәсвирләйдү?
 - Немә үчүн «Несапсиз көп чигир йоллири» дейилгөн?
 - «Һаят – һәммигө әзиз, мұқәддәс» мавзусида пикир жүргүзүнлар.

Аблыз Қезим

Тағ билән таш

Тағ тартсиму жәвир-мәшәккәт,	Бу налда у бирдин көрәңләп,
Ташниң аман беқип райига.	Қылмақ болуп тағнисә харап.
Чиниқтурмай соғқа, сайига,	Қәдәм апту төвәнгә қарап,
Айимапту меңрийу-шәпкәт.	Қәдәм апту чуқан сеп һә дәп...

Әтиналап алиқанға елип,	Таш йолида ташларға тегип,
Көтирипту асманға қәдәр.	Ташлик боран насыл қылсими,
Таш абройи ешипту бәдәр,	Тағни қоғун кәби тилсими,
Амәт дегән қатму-қат келип.	Тағ турманту бешини егип...

Соаллар вә тапшурұқлар

-
- «Тағни қоғун кәби тилсими,
 - Тағ турманту бешини егип...» мисралирини тәһлил қилиндер.
 - Мәсәлни һиссиятлиқ оқуңдар.

Икки чирақ

Икки чирақ дайим өз ара
Жаңжаллишип қалса сөз ара:

«Сениң түвүң қап-қараңғу»? – дәп
Бир-бисигә бәрмәйдекән гәп.

Өз түвигә салса көзини,
Биләр еди улар өзини.

Соал вә тапшурук

-
- «Чирақ түви қаранғу» дегән ибарини қандақ чүшинисиләр?
 - Шеирни һиссиятлиқ оқуңдар.

Бир топ қарға

Қақылдишип бир топ қарға,
Қонған еди келип ярга.

Туюқсиздин бир қара таш,
(Бу йәрдә бир сир болди паш).

Бир қарғига тәгкән еди,
Қалғанларниң титрәп тени,

Қачти бир-биригө бақмай,
Шуси маңа қалди яқмай...

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Қарғилар қандақ вәзийәткә дуч көлди?
2. Өсөр қаһриманиға немә үчүн қарғиларниң һәр янға қечиши яқмай қалди?
- 3. Қарғиларда қандақ сөлбий хисләтни байқидиңлар?
4. Вападарлық, садиқлик сөзлириниң мәналирини қандақ чүшини- силәр?
5. Силәр өз достуңларни егир шарайтта қалдуруп кетәмсиләр?

Патигүл Сабитова

Өзини билгән – хар әмәс

Әтигәнлиги адәттикидәк Мәхинур орнидин дәрру турмай, көзлирини угулап, керилип-созулуп, өснәп хелигичә охақ ятти. Момиси ишик алдидики кечичә яққан қарларни сүпирип, андин мәшкә от яқти. Қолини жуюветип, шу чаққицила торусқа қарап ятқан нәврисиге қарап:

– Охандиңму, қозам? Турамсән әнді? – дәп әркіләткәндәк сөзлиди.

Момисиниң сөз башлигинини көргән Мәхинур йәнә керилип-созулуп туруп кийиндидә, ишиккә чиқип кәтти. Момиси чайға от үеқиветип, дуканға наңға манди. У йенип көлгәндә, Мәхинур техи-чила үзини жуювататти.

– Үзүңни иссиқ су билән жудиңму, төрәм? Соғ тегип қалмисун. Әнді орунлирицни жиғивәткин.

Мәхинур үзини чала-пулила жуйидидә, ейгә жүгрәп кирип, орунларни жиғишқа башлиди. Момиси қолини жуюп, чай етиш үчүн корига чай селиветип:

– Өнди аста жозини қоювәткин, – деди. Манинур жүгрәп берип жозини қойди. Момиси чайни етиватқанда Манинур немә қилишини билмәй, момисига қарап, немә қилимән дегендәк тәлмұрұп туратти. Момиси:

– Өнди нан алғин, чиниләрни өкәл, чай ичили! – деди нәврисигә қарап күлүмсирәп.

Манинур дәрру нанларни елип, чиниләрни жозиниң үстигө қойди. Чай ичилип болғандин кейин момиси:

– Сән чиниләрни жуюп, өйләрни сүпиривәткин, қозам. Өзәң тола жовума, ағрип қалсаң, апаңниң алдида балаға қалимән десәңчу. Кәнжихан ағрип қапту, берип йоқладап келәй, – деди.

Манинур қачиларни жуюп, өйләрни бесиқтурғандин кейин, момисиниң келишини күтүп олтарди.

Момиси кәчкә йекин йенип көлди. Манинур ейниң ичидә пальто кийип, каривәттә путиға көрпиләрни артип қоюп, китап оқуп ятатти.

Момиси ишиктин кирип балдур һәйран қалди, кейин:

– Саңа немә болди, женим қозам, йеци көлдиңма? – дәп сориди.

– Яқ.

– Вай, өлдимәй, музлап қапсәндә? Соғ тегип қалмиғанду?! Вай, өнди қандақму қиласынан, – дәп нәврисиниң қешига келип, алдирап униң маңлийини тутуп көрди. – Худага шукри, бешиң қизимапту, шунчө музлап кәткічә мәшкә от қалап, өйни исситсаң болмасмеди? Қийнилип қапсән, төрәм, бир күндила.

– Сән мәшкә от қала дәп ейтмидиңғу!

– Мән гәп қымисам, сән қосиғинға тамақ йемәй ач ятиверәттиңму, женим қозам! Бу келишмігән иш болту. Өнди тур, очаққа от қала, – дәп өзи ичкири өйгө кирип кәтти. Булар кәчки тамақни йәп олтарғанда, почтальон телеграмма елип көлди. У момайниң намиға йезилған болуп, әтә дәрру йетип көлгин, деген колхоздиқи қизиниң чақириги еди. Буниңдин хелә қаттиқ әнсиригән момай таңни қандақ атқұзғининиму билмиди. Әтиси таң сәһәрдә әтигәнлик чайни анчә-мұнчыла ичтидә, меңиш алдиди:

– Мән течлиқ-аманлық болса, әтә йетип келимән. Ахшамлиққа, Мәрийәмни башлап чиқип, йетип туарасән, – дедидә, алдирап чиқип кәтти.

Манинур бу күни Мәрийәмләрниң өйидә тамақ йеди. Кәчкә болса Мәрийәм билән өз өйигө чиқип қонуп қалди. Әтиси момисиниң келишини күтүп кәткічә жүрди, бирақ көлмиди, немә қилиш керәк, Мәрийәмниң өйигө кирип күндә тамақ йейиш уят, чақириш үчүн өйдә тамақ қилиш керәк. Бирақ момиси тамақ етиш

тоғрисида һечнемә ейтқини йоқ. Ойлап-ойлап, Рошәнгүлниң үениңа беришни лайиқ көрди. Рошәнгүлниң өйидә бәш укиси болуп, өзи уларниң әң өзіні еди. Униң үстигә аписи ишләйдү. Рошәнгүл Манинур билән бир демәтлик, тетик, ишчан болуп, өйдә өзини өйниң бирдин-бир өзіндекте тутатти. Манинур кирип кәлгәндә, Рошән өйдә ләңмән жижилизаватқан екән. У Манинурни көрүп, наһайити хошал болди.

— Йешингин, жуқури өт, — дәп хуш чирай билән төргө тәклип қылди.

Бираз олтарғандын кейин Манинур:

- Апаң қени? — дәп сориди.
- Апам бүгүн иккинчи сменида ишләйдү.
- Үндақ болса немишкә ләңмән етиватисән?
- Апам болмиса, башқылар барғу, назир дадам келиду, — деди.
- Апаң ләңмән әт дегәнму? Йә өзәңла етиватамсән?
- Апам бир тамақ етәрсән дегән, дадам ләңмәнни яхши көриду әмәсму. Аңвашқа етиватимән. Өй ишлирига кәлгәндә апаңниң буйругини күтүп турушқа болмайды. Өйдә иш дегән нургун әмәсму, өйдә қарап бекар олтарғини болмайдигу, — деди. Аңғиңе дадиси иштин келип қалди.
- Манинур, бәри бир бекар олтирисәнгу, қалғинини сән жижилизавәткин, мән қиймини қорай, — дәп орнидин туруп кәтти.

Ашниң үейилип болуши билән, өзи қачиларни жиғиштуруп, жуюшқа назирлинип, Манинурға дәзмал билән укилириниң әтә кийидиган кейнәклирини әкелип бәрди.

— Мону укилиримниң әтә мәктәпкә, бағыға кийип баридиган кейнәклири еди, дәзмал селиваткинә, бекар олтирип зерикипму қаларсән.

Манинур достыга бираз қарап турдидә, андин дәзмилини қолыға алди.

— Балаға қалдымму дәймән, ишлитивалай дегәндәк, үсти-үстигә иш тапшуриватисәнгу! — деди чақчақ арилаш көңлидикини ейтип. Өз көңлидә болса, Рошәнгүлниң шунчә چарчимас һәм йоқ йәрдин өзигә иш тепип туридигиниң һәйран қалди.

Рошәнгүл:

- Бәри бир бекар олтирисәнгу, ичиң пушмамду, бекар олтириштин зерикмисәң керәк. Нелима қызы бала болғиниң, өйдимү шундақму сән?
- Бизниң өйдә немә бар дәйсән, ундақ ушшак укилирим йоқ.
- У дегиниң дурусы әмәс, Манинур. Өй дегәндә иш йоқ дегәнгә киммү ишинидү? Өйдә туруп әтрапиңға көз салсан, иш дегиниң

кәйни-кәйнидин чиқивериду. Пәкәт уни көрүшни билиш керек, – дәп нәсиһәт қылғандәк сөзлиди Рошәнгүл.

– Момаң қериғу, уни аварә қилмай, һәммә ишни өзәң қилишиң керек өмәсму?

Мәхинур достиниң мону сөзлиригә һәйран болуп, хелигичә жим-жит олтарғандын кейин, аста сөз башлиди:

– Биләмсән, Рошәнгүл, мән һорунлиқ қилай демәймән. Момам буйриған ишларни яхши орунлаймән. Амма байруқсиз өз бешимғила елип бирәр иш қилишни билмәймән. Немишкеңин, өзәм билип бир иш қилиш задила оюмга кәлмәйдигүтаң! – дәп Мәхинур достидин ярдәм сориғандәк, униң чирайиға тәлмүрүп қарап қалды.

Рошәнгүлниң Мәхинурға ичи ағриди, ечинди. Униң һәқиқәтән һорун, ләйгәзәл өмәслигигә көзи йетәтти, лекин һәр ишта тәшеббус-кар өмәслигигә, ичидин һечнәрсинаң қайнап чиқмайдиганлиғига көзи йәтти. Иккинчидин, бу қизиниң байруққа шунчә үгинип кәт-кәнлигини момисиниң адәттин ташқири әркилитиветишидин дәпму пәрәз қилди.

Иккى дост узақ сөһбәтләшти. Рошәнгүл өзиниң билгиничә несиһәт қилди, чүшәндүрди. Униң үстигә у сөзләп жүрүп, өйдикү ушшақ-чүшәк ишларниму қоймай бесиқтурмаңта еди. Достиниң чүшәндүрушлири билән униң иш-һәрикити Мәхинурни қайил қилдидә, шу заман униң момисиниң мүкчийип туруп өй супиришлири, қача-қомучларни жуюшлири вә өзиниң наңгийип қарап туруши көз алдига келип, момисига ичи ағрип, өзигә рәнжигәндәк болди.

«Уят! Уят!» – дәп өз ичида пичирлиди у вә шу заман орнидин туруп, Рошәнгүлниң «қонуп қал», – дәп зорлигиниға унимай, өйигә чиқип кәтти...

Өтиси момиси колхоздин келип, өйгө кириши билән аң-таң болуп, өйниң оттурисида туруп қалди. Мәшкә от қалинип, өйниң ичи иссиқ турупту. Һәммә жиһазлар орун-орниға қоюлуп, пакиз дәсмаллинип, пакырап турупту. Едәнләрмү пакизә жуюлупту, һәтта суюқ ашниң қыймиси қорулуп, сүйи қайнап, үгүр ашму кесип қоюпту.

– Вай, жәним қизим, бу шунчә ишларни ким қилди? – дәп жүгрәп келип нәврисиниң маңлийига сәйүп қойди хошаллиғи қойниға сиғмай.

– Мома, әнди сән өй ишлирини қылмигин. Һәммә ишларни өзәм қилимән, мақулму? – дедидә, Мәхинур дәрру ашханиға кирип, ашни селишниң тәрәддүтини қилди.

Нәврисиниң бу өзгиришигә һәжәпләнгән момай униңға зоқи келлип, кәйнидин күлүмсиригә налда қарап қалдидә, «вай, өргилип кетәй, төрәм!» дәп пичирлап қойди...

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Мәхинурниң бирдин өзгиришигө немә сәвәпчи болди?
2. Силәр ейдә ата-анаңларға ярдәмлишәмсиләр?
3. Мәхинур билән Рошәнгүл арисидики диалогни ролъларға белүп оқуңлар.
4. Икки қәһриманни селиштуруп, өз пикриңларни ейтеп көрүңлар.
5. Өсөр немә үчүн «Өзини билгөн хар әмес» дәп аталған?

Марис Һетахунов

Бовамниң уссули

Өрүк, алмилар чечәклигөн чағ. Қалигачлар учуп кәлди. Улар далинимизниң лимиға уга селишқа башлиди. Шу күни мәлимиздә той башлининп кәткән.

Бовам аллиқачан Қәңсала тәрәпкә кәткән. Момам хошнимиз Ризвандәмни бошиниду дәп, мени нечнеге қоюп бәрмиди. Хошнимиз оғул түгса, етини Фалип қойимиз, қызы болса, Ыурийәт дәп атаймиз. Буни момамниң ағзидин аңлидим. Әнди мән той болуватқан йәргә бармай, Фалип билән Ыурийәтни күтиватимән. Бовамға хушхәвәр ейтишим керәк. Лекин Фалипму, Ыурийәтму техи туғулмиди, мән күтүп лаңқада олтиrimән. Момам әпчиқип бәргөн иссиқ тогачни кичикинә яғачниң учига санчивелип йегөч, той өтүп кәтмисә болаттиғу, дәп әндишә қиливатимән.

Қолумдикі тогачни бир чишлишимгә, момам чиқип, Фалипниң туғулғинини хәвәр қилди. Мән алдиригинимда Ыурийәтни соримайла һойлидин жүгрәп чиқип кетиптимән.

Қәңсала алдидики мәйдан адәмләргө лиқ толупту. Улар жирақтын ала-йешил, қызил-жия болуп, тәбиәт билән тәңла яширип кәткәндәк, чирайлиқ болуп көрүниду. Мән кичиккинә мәйданға кәлгөн петимчә, топ ичигө бирдинла кирип кетәлмидим. Бовамға хушхәвәр ейтай, дәп уни издәшкә башлидим. Саз, нахша, ваң-чуң – һәммә хошал болуветипту. Бир топ адәм бир-бирини тәбриклишип, құчақлишип сейүшүватиду. Әнди иккінчи топтики адәмләр солдат формисини кийгөн бир адәмни асманға көтирип ташлаватиду. Мән асманға қаридим. Баш кийимләр егиз-пәс болуп ләйләп жүриду.

Кек асманда баш кийимләр, чечилған гүлләр, учуп жүргөн қалигачлар, солдат – һәммиси арилишип кәтти. Мениң дикқитимни арқамдин кимду бириниң «Яша, бова!» дәп вақириған үни жәлип қилди. Улар кимгә чавак челип, вақиришиватидекинә, дәп адәмләр арқисидин сәкрәп-сәкрәп қойимән. Қанчә тиришқан биләнму,

нечнемә көрәлмәймән. Арқамда турған бир қоли йоқ солдат мениң мурәмдин тутуп, топниң ичигे «Көргин, балам, бу күн сениңма есиңда қалсун», – дәп бир қоли билән аста тутуп алға иштәрди.

Топниң оттурисига чұшұп уссул ойнаватқан мениң бовам екен. Буни көрүп һәйран болдум. Бовамниң уссул ойнишини биринчи қетим көрүшүм. У маңа бөләкчә хошал вә бәхитлик көрүнди. Да-дам урушқа кетип, бовамниң биринчи қетим хошал болуши мошу еди. Лекин, немишкиду, турупла жиглатти, турупла құлұмсиретти. Мән ағзымдикى ненимни аран жутуветип, йәнә қаридим. Бовам йәнә құлди вә жиглиди, көз яшлирини алиқанлири билән сұртти. Бу немә? Қандақ той? Мениң бовам немишка жиглайду? Бирақ бовамниң жигисига нечким ерәң қылмайду. Кимуду бирлири «Яша, соңда!» – дәп вақирап-вақирап қойиду. Равап, тәмбір садалири күчәймәктә. Һәр тәрәптин чавак челип, нахша ейтип, оюн овж алмақта. Мән бовамниң көзлиригә қарапла қантимән. Униң көзлиридә көк асман, егиз қанталдикى мәлимизниң өйлири, қалиғачлар, чечәк атқан бағ, асмандикى солдат әкис етип, фил-пал қилип көрүнүп қалғандәк сезилиду. Мән буни көрүп: «Бу қандақ той, хәлиқ құлсә, хошал болса, аппақ сақаллиқ бовам бирдәм күлиду, бирдәм көз йешини сұртиду», – дегән чүшиниксиз сорақлар илкідә қалдим.

Бовамниң уссули мени тәвритивәтти. Мән хошал болуп кәттим. Шу минутларда мәнмү бәхитлик едим!

Бовам билән башқиму тойларға биллә барған, лекин униң мундақ уссул ойнигинини биринчи көрүшүм. Униңға бүгүн немә болған? Әйнә, қоллири билән чүшиниксиз әжайип һәрикәтләрни қилиду. Бәәйни бизгә бирнемиләрни көрситип сөзлөватқандәк, немишка у авал ойнимиган? Нәдин үгөнді мундақ уссулни?

Бовамниң шу күндики уссулиниң аддий әмәслигини пәкәт кейинла чүшәнгән едим. Шуниң үчүн болса керәк, мән у хошаллик, бәхитлик ғалибийәт күнини мениң балилиқ чағлиримниң әң есил пәйтлири дәп несаплаймән.

Бүгүн әтигән охинип кәттим. Чүш көрүптимән. Чүшүмдә йәнә шу бәхитлик дәқиқиләр, йәнә шу хәлиқ топиниң оттурисида уссул ойнаватқан бовамни көрүптимән. У күлиду, жиглайду. Мән шу вақтидикидәк бовамниң үзиге тәлмүримән. Үбданирақ көрүвалғум келиду. Бовам уссул ойнаватиду, черисидә қоршавалған адәмләр, униң арқа тәрипидә, нерисида мәлимизниң чети вә қарийип турған ялғуз гүмбәз көрүниду. Униң нерисида мениң көйнигимниң жәйнигидики ямақчидәк у йәрдә, бу йәрдә йешил буғдайлық далалар.

Буғдайлиқни арилап, ялғуз атлиқ чепип келиватиду. Нериракта чәксиз, құлрәң шивақлық дала худди берип упукқа тақалғандәк.

Балилиқ чағлиримда, өшү даланиң четигө упукنىң нерисигө барсам, йәрниң нәдин башлинидигинини билип, көрүвалимән дәп ойлаттим.

Соаллар өз тапшурұқлар

- 1. Некайини оқуцлар.
- 2. Неме үчүн Кәңсала алдиқи мәйдан адәмләргө лиқ толған?
- 3. Бовайниң көпчилик алдida уссул ойнишиниң сөвөви немидә?
- 4. Жұт адәмлириниң шу күндикі һис-түйгүсүни тәсвирләп беріңдер.

Йолда

Фол ичидә ялғузла бизниң өй. Бу сайдада мән ойниғидәк кичик балыларму йоқ. Синипимизда мениң билән толарақ биллә ойнайдиган Абдуруслан. У пәкәт яз айлиридила бизниң өйгө пат-пат чиқиду. Шундақ чағларда биллә ойнап, зерикмәймән. Акам йоқ, армияғә кәткән. У бар чағларда мән анчила зерикмәттим. Мән уни сегинип кәттим. Армияғә кәткәнләр өзу жилқи урушқа кәткәнләр охшаш қайтмамдекин дәп тола ойлаймән.

Момам һәр күни сәхәрдә туруп, маңа чай қайнитиш үчүн, мәшкә от қалайду. Андин кейин иккимиз биллә олтирип чай ичимиздә, мән мәктәпкә кетимән. Мәктәп мәлидә, мәлә болса жирақ. Бизниң өйдин йезигичә төрт-бөш чақирим йол. Мән пиядә баримән, өткән қиши ешөк минип қатниган едим, у чағда чуштин кейин оқаттуқ. Бийил ешөкни бөрө талағатты. «Минишкә болмайду», дәйду бовам. Уни өзәмма билимән. Бұғұнму чейимни алдираш ичип, жугамни кийдим.

– Жедәллә, таң сузұлгичә Сесиқтін өтүвал, оқушыңға кечикип қалма, – дәп жекиidi момам. Жөзиқи үоган тонур ненини уштуп, парчисини қатлап, яғлиққа йөгөп, маңа сунди.

– Мома, боюнчуқ жип тепип бәргинә, тұнұғұн әтигәнлиги қарға рәсім сизиветип, Сесиқта жүргән бир иштни көрдүм. Овчаркиға охшайду. Янчұғумдикі нанниң парчисини чиқирип бәрмәк болуп: «*Kah, kah, kah*» дәп чақирым, у қачмиди. Пәкәт жирақтін маңа тиклинип, көзини алмай қарап туриду. Бағлавалай десәм, жип йоқ. Нанни алдига ташлидим. У қечип берип, нерарақта олтарди. Бәлбекимға бағлавалай дәп йешип, қолумдикі ақ тайигимни қелін қарға қаттиқ санчидимдә, тизимгичә қар кечип ишт тәрәпкә бирнәччә қәдәм мәндим. У орнидин алдирмай туруп, аста қәдәм ташлап, дөңниң арқисига чүшүп көтти. Мән униң кәйнидин әгәш-

мидим. Чоруғумниң ичиғә қар кирип кәткән еди. Бешимни қотирип қарисам, асман сүзүлүп қапту. Өнді дәрискә кечикип қалмай, дәп мәлигө алдиридим.

Йезига аз қалған. Бәссалаға йетип барғанда, йецила йегип пәслигөн қелин қарда меңип, һерип қалдим. Өнді йезига аз қалғансири тохтап-тохтап, йеци қар ұстигө тайғим билән иштниң рәсимиини сизиваттим. Бәссаланиң азгилида бирнәрсииң тишии аңланғандәк болди. Мән орнумдин учуп туруп кәттим. Қарисам, нечнемә көрүнмиди. Немишкіду, шу минутта дәрру арқамға бурулдum. Қарисам, һелиқи ишт арқамдин келиватқан екән. У мени көрүп, бирдинла орниға зоңзийип олтарди. Мән уни көрүп, жүргим орниға чүшүп, хошал болуп кәттим. Йәнә чақирдим: «Ақ төш», «Төрт көз» «Бөривасар», – дәп иштларниң өзәм билидиган атлири ни атавәрдим. У маңа әнді үгинип қалдиму немә, қулақлирини шиңтайтип, пути билән қарни татлап қоюп, түмшүғини асманға кетирип, қысқила һувлиғандәк қилди. Мән бәлбекимни алдираш йешиватқанда, қолтуғумға қистурувалған таяқ туюқсизла чүшүп кәтти. Потамни қолумға елип, иштниң алдига жүгәрдим, лекин өз көзүмгө өзәм ишәнмәй, наңқетип турупла қалдим. Қарисам, байиқи ишт йоқ. «Кah,kah» дәп йәнә үнлүк вақиридим. Нерирақ берип, өп-чөригө қарап вақиридим. Лекин ишт кетип қапту.

– Бурнакүн йәнә көргән, бүгүн уни сөзсиз бағлап, йетиләп келімән, – дәп нанни жылтамға салдим.

Әндила орнидин турмақчи болуватқан момам мениң бу сөзлиримни аңлап, өзини қаңға лассидә ташлаветти.

– Аңвашқа түнүгүн алдирап кетип қапсәнкәндә сән! – дәп қорқуп, чирайи өзгирип кәтти. Қоллири билән қазан бешини сийпап, немиду бирнәрсииң издигәндәк қилиду. Момамниң үниму бир түрлүк аңланди маңа. Мән нечнемә чүшәнмәй қарапла қалдим.

– Вай, пешанәмәй, баламдин айрилип қалидиган охшаймән. Өлгөн бешимәй, өлгөн бешим. Сени бөригө йегүзивалидекәнмән, – дәп пай-петәк болупла кәтти.

Мән чөрәдәп кигиз қекілған, соғ һава ки rivatқан босуғига йәткәндә момам:

– От маяққа! Мән сени һеч яққа өвәтмәймән. Қурысун, оқушун қурысун! Оқутимән дәп сениңдин айрилип қалидиган охшаймән. Қуруқ чай ичсәмму, көңлүм теч, – дәп жиглашқа башлиди у титригән қоллири билән яғлиғиниң учига көзлирини сүртүп, – буни боваңға ейтмисам болмайдекән, – деди әнді аста, – һазир түгмәнгө чүшүп башлап чиқай.

Мән супиниң четигә келип олтардим. Әнди қараңғу деризиниң арқиси йорук тартишқа башлиған. Жұзиниң оттурисидики лампиниң чечәкләп кәткән пилигигә узақ қаридим. Момам кийинишкә башлиғанда:

— Иштқу у! – дедим ғудуңшуп вә лампиниң пилигини аста бастым. Момам унчукмиди. Амма у күни мени мәктәпкә өвәтмиди.

Әтиси әтигәнлиги түгмәнниң тешини тартип қоюп, жүгрәп чиқсам, бовам нойлида, супида милтиқ тутуп олтиришту. Мән уни берини атқили маңғиливатамдекин дәп ойлиған. Униң йениға келишимгә, милтиқни маңа сунди. Мән нечнемини чушәнмәй бовамға қаридим. У «ал» дәп шәрәт қылғандың кейинла қолумни сундум.

— Мә, ешигиңниң йегирига қонуп, арам бәрмәйдиган сегизғанларни ат, – дәп бәтләклик жәзни тутқузди. Мән униң немә билән бәтләнгәнлигини соримайла еливалдим.

Милтиқни етишни биләттим. Язда бовамниң өзи өски тамға қәғәз чаплап, милтиқ етишни үгәткән. Әнди еғир, келәңсиз узун милтиқни елип, еғил тәрәпкә хошал мәндим. Бир дас кукум көтирип келиватқан момам мени көрүп: «Кичиккинә балиғиму милтиқ тутқузған барму?» дәп бовамға котулди. Бовам унчукмай түгмән тәрәпкә чушуп кәтти.

Өп-чөрәмгә узақ қаридим, қеришқандәк, мән атқидәк бирәр сегизғанму көрүнмәйду. Еғилниң пәнжирисидин ешигимгә қарап қойимән вә «тохтап тур, сән пат йекінде талаға чиқисән, отлайсән. Чүнки мән сениң йегириңни чоқуп, арам бәрмәйдиган сегизғанларниң бириниму қоймай, бир-бирләп атимән», – дәп қойимән униңға.

Атидиган нечнәрсә тапалмай, әндила сай тәрәпкә чушәй дәп түрсам, түгмәнниң алдидики егиз бостанға бир пахтәк учуп келип қонди. Милтиғимни дәррула бәтлидим. Хошаллиғимдин журиғим дүпүлдәп кәтти. Милтиқни еғилниң пака темига қоюп, өзәмни тохтитип елип, қорулға алдим. Бир чағда тәпкіни аста бесиветиведим, гол ичи ваңылдан сада чиқарди. Өзәмма чөчүп кәттим. Қулақлирим «паңцидә» етилип қалди. Пәкәт ис тарқығанда, пахтәкниң палақлап, шахларға урулуп, төвән чушуп кетип барғанлиғини байқидим. Сайға жүгрәп чүшсәм, яридар болған қүш палақлап, түгмәнниң норига чушуп кәткили тасла қапту. Уни қолумға елишимға:

— Іай, Исламжан, бери кәл, оғлум, – дәп талада таш чекиватқан бовам мени чақырди. Атқан пахтәкни қолумдын алған бовам йеңи, пүтәй дәп қалған түгмән теши үстидә боғузлиди.

Қүшни жуюп тазилап, тевилғидин зиқ ясап, гөшни тиқти. Тоңур алдига берип, дасни дүм көмүрүп, астиға қоюп олтарди. Момам униңға йәнә котулдашқа башлиди:

– Йой, қериганда әқлициздин езип қалмигансиз, пахтөкниң му гөшини йәмдү? Йай, мону балидин уялсицизчу! – деди. Бовам момамниң гәплиригә ерәңму құлмай, тевилғиға тиққан гөшни то-нурниң турхуни арқилиқ улук отқа қаҳлиди. Момам йәнә бирнәр-силәрни дәп котулдап, қолидики кесәй билән илдам-илдам отни шиләйду. Мән милтиққа йөлинин туруп: «Растинла бовам пәхтөкниң гөшини йәмдекинә», – дәп һәйран болуп бовамга қараватимән.

Кавап тәйяр болғанда, уни отун кәслөйдиган көтөкниң четигө қоюп, ғилавидин пичигини чиқирип, непиз қилип тилишқа ки-риши.

– Йой, Дүрнәм, бу огулниң дәсләпки олжиси. Балам ақ йоллуқ болсун! Іелигу пахтәк етилту, егәким, сегизған атсиму йәймән, – дәп гөшниң парчисини ағзиға салди.

Ахшими бовам лампини очақ бешига қоюп, униң йоругида дүмчийип олтирип, милтиқни кесип қисқартты. Әнди узун милтиқ кичиккинә оюнчуктәк болуп қалди. Униң пайнигиниму еливәтти. Лекин әтиси кәчқурун милтиқ тәйяр болди. Пайнигини кичиккинә қилип, маңа лайиқлап ясапту. Құндә мән көрүп жүргән узун милтиқ әнди оюнчуктәк болуп көрүнди. Мениң әнди бу милтиқниң йоган милтиқлардәк үн чиқирип етилидиганлиғиға задила көзүм йәтмәтти.

Әтиси мени мәктәпкә узитип бармақчи болған бовам туюқсизла «мәйдәм», дәп орун тутуп йетип қалди. У күни мән йәнә, адәтти-кидәк, мәктәпкә ялғуз кәттим.

Бовам жекигәндәк, егиз сайниң тапинига чүшкәндә бир пай оқ чиқардим. Сесиққа, Бәссалаға барғандimu бир қетимдин асманға қаритип милтиқ аттим. Шуниңдин кейинла милтиғимни белимгә қистурувельип, қолумдики ақ тайғим билән қар бетигө сүрөт се-лишқа башлидим. Мән әнди алдиримай, йоган жұға кийгән, пути-да чоруқ, бешидиму йоган қулақча, белини мәккәм бағлиған бали-ниң рәсимины сизип чиқтим. Униң мұрисигө асқан жылтиси бар. Рәсимины сизип болуп астиға: Бу – мән, Гұлахун оғли Исламжан, 1950-жил. З-«Б» синип оқуғучиси» дәп йезип қойдум. Бешимни кетирип қарисам, әтрап йоруп кетипту. Қанталлардики бүк тикән-ләрму ашкарә көрүнүшкә башлиған екен. Сөл нерирақ берип: «Хош, бәриләр!» дәп яздымдә, қолумдики тайғимни қарға тикләп қоюп, алдиримай йолумға маңдим. Әнди мениң алдиришимиңиңму наҗити йоқ еди. Мәктәпкә бәри бир кечикип қалдим. Чүнки әтрап йоруп кәткән еди.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Өсөр қәһримани мектепкө маңғинида немини учритип қалиду?
2. Исламжанниң момисини немә үчүн әнсизчилик сезими оравалди?
3. Бовай нөврисиге немә үчүн милтиқни узатти?
4. Исламжан етип киргөн дәслөпки олжисини бовиси қандақ қарши алиду?

Абай Қунанбаев

Чин садиқ дост өсла йок

Чин садиқ дост өсла йок,
Айнимас өһд нәдә бар?
Алда көргөн артта йок,
Боһтан, ялған, ھейлә бар.

Бир йеңилсәң, әйипләп,
Яхшилиқни көрмәс неч.
Қалмас үчүн пушман йәп,
Мәйлигә қой, жүрсә теч.

Пәзиләтлик кишини,
Іәрким тонуп һөрмәтләр.
Худбин әплік ишини
Кимму әла хисләт дәр?!

Пайда коглап махтинип,
Құливәрсун өзичә.
Ялған ейтип ақлинип,
Жұривәрсун өзичә.

Жүргөн маңа дост болуп,
Қилди хапа ахири.
Вәдиләшкән шәрт бузуп,
Қилди хапа ахири.

Дост турақсиз, бепәрва.
Яв һүрпийәр девәйләп.
Кимдә әйип, ким тәлва,
Аваримән биләй дәп.

Соаллар вә тапшурұқлар

-
1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.
 2. Шаир вапасиз достларға болған рәнжишини қайси мисраларда билдүриудү?
 3. Достлук сөзини қандак қүшини силәр?
 4. Нәқиқий достниң алайдилиги немидे?
-

Билимдандин чиққан сөз

Билимдандин чиққан сөз,
Тәләпчанға болсун гәз.
Нурин, сирин көрүшкә
Көкригидә болсун көз.

Дили ойғақ, көңли пак,
Томурида қан ойнап.
Болса қәлби сүттәк ақ,
Сөзни уқар чапсан, түз.

Шамал тәккән айланма,
Қулаққа сөз алғанма?!
Түзиләр дәп алданма,
Оңған әмәс қара йүз.

«Йәнә ейт» дәп ялвуар,
Үққан жаңдәк туюлар.
Үқмай туруп ялиқар,
Чала ойғақ у дейүз.

Филжыңлашни аза қой,
Нишан бәрмәс әқил-ой.
Ойлигини оюн-той,
Униңға тар дала-түз.

Болмигачқа гәзәл-хур,
Явни йәңгән йә батур,
Чиқип кетәр йә қалур
Аза әқил – нарам сөз.

Яхшига ейтсаң, жени ерип,
Уқар, көңүл чин берип.
Дана сөзни тән елип,
Етиқат қиласар көрүп өз.

Тәтүр миңәз, наинсап,
Қувлук, гевәт вә һәсәт.
Ойлиғачқа, бир несап –
Мәйли ипәк, мәйли бөз.

Соаллар вә тапшурұқлар

-
1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.
 2. Шеирда инсанларға хас қандак хисләтләр әкис етилгән?
 3. Ижабий вә сәлбий хисләтләрни селиштуруп көрүңлар.

Яз

Яз сәритан болғанда,
Йешил гия, гүл-чечәк.
Өсүп күчкә толғанда:
Шақириған дәрияға.

Көчүп авул қонғанда:
Кишинөватқан илқинин,
Чөптин бели қимирлап,
Ат, айғирлар, байталлар
Қосиги тоюп насирап,
Суда туруп чивинқап,
Қуйруқ билән шипилдап,
Арисида қулун-тай
Сәкрәп чапар ойнақладап.
Жүкүр-төвән өдәк, ғаз.
Учуп жүрсө ғақылдап,
Қиз-келинчөк өй тикәр,
Жөлан әйләп йорғилап,
Ақ билигин түринип,
Чақчақ қилип қақахлап.
Мал ичини арилап,
Көңли хүш, арам елип,
Байму келәр авулға,
Аста мәцип арилап,
Өтийәт қылған яш бала,
Яқылайду анисин:
Гөш бәр дәйду ғицилдап.
Сайә қилип бешига,
Гиләм селип астиға,
Тәнтәниваз байларниң
Самовари поруклап,
Билимликләр сөз ейтса,
Бәйгә аттәк тепирлап,
Өзгиләр баш егиду,
Өлвәттә, дәп мақуллап.
Ақ кейнәкли克, таяқлиқ,
Ақсақал чиқар бир чөттин:
Мални нери найда дәп,
Малчиларға вақирап.
Бай бечарәм десун дәп,
Дәррү қимиз берсун дәп,
Яқын болуп тарақлап.
Бәллирини бағлашқан,
Тосун минип қамлашқан.
Илқичилар кеп турса,

Таң сәһәрдә палақлап.
Милтиқ атқан, құш салған,
Яш жигитләр бир бөләк,
Су яқылап митиқлап.
Қайта салған көк қуши,
Пәрваз қылғач егизгө,
Урса разни раст баплап.
Откән күнләр унтилар,
Қолдин келәр ғәйрәт йоқ.
Ңелиқи бечарә чал,
Өйдө туруп күлиду,
Хошамәттә қақахлап.

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Шеирни һиссиятлық оқуцлар.
2. Шаир яз пәслини қандақ тәсвиirlәйду?
3. Мисраларда тәсвирий васитиләрни тепиңдер.
4. Шеир мәзмұнига аласлинин, рәсим сизиңдер.

И. Алтынсарин

Есил чөп

Злиха билан Бәтима деген бирөвниц хизметини қилидиган икки қызы бала бешида бир-бир ящик мевә көтирип, шәһәргә келиветиптәкмиш, Злиха ах-үнілап нерип кәттим десө, Бәтима күлүп, чақчақ қилип келиватқидәк, шуниндін кейин Злиха:

- Сөн немигә шунчә хошал болуп келиватисөн, үстүндикі ящикнің еғирлиги болса, мениң бешимдикидин кам әмәс, өзәңму мениндін күчлүк әмәссән? – дәпту.
- Мән ящигимнің ичигә еғирни йениклитиган бир чөп салдим, – дәпту Бәтима.
- Вийәй, андақ болса, чөпниң етини ейтқина, мәнму еғирлигінің йениклитәй, – дәпту Злиха.
- У чөпни сениң қолунға чүшмәсмекин дәп қорқымән, ети «сәвир» деген, – дәпту Бәтима

Соаллар өз тапшурұқлар

1. Некайини рольға белүп оқуцлар.
2. Сәвир сөзини қандақ чүшинисиләр?

Бағ дәрәқлири

Язниң яхши күнлириниң биридә, әтигөнлиги сәһәрдә бир төрө өзиниң балиси билән бақта берип, һәр иккиси тикилгән көчәтлири билән гүлләрни қарап жүрүпту.

— Мону дәрәқ немишкә түп-түз, әву бирси немә үчүн қыңғир өскән? — дәп сорапту балиси.

— Униң сәвәви, балам, әву дәрәкни бекишиш-күтүш билән өсөргөн, униң қыңғир путақлирини кесип турған. Мону дәрәқ болса, күтүмсиз, өзиниң өсүп чиқиши бойичә өскән, — дәпту дадиси.

— Андақ болса, бекишиш-күтүштө көп мәна бар екәндә? — дәпту балиси.

— Бекишиш-күтүштө көп мәна барлығыда шәк йоқ, әзизим; сән-му буниңдин өзәңгә ибарәт алсаң болиду; сән болсаң яш дәрәксән, сақыму күтүм керәк; мән сениң хата ишлириңни түзәп, пайдилик ишқа үгәтсөм, сән мениң ейтқанлиримни чүшинип орунлисаң, яхши, түзүк адәм болуп өсисән, күтүмсиз бойичә кәтсәң, сәнма мошу қыңғир өскән дәрәктәк қыңғир өсисән, — дәпту.

Бир очум пахта

Кичиккинә бир қызы дадисиниң чапинини ямап олтарған екән, аписи йенида олтирип унинға:

— Балам, дуниядикі яритилған җанлық-жәнсизларниң нечқай-сисиниң керәксиз болуп, йәрдә қалидиганлири болмайду, — дәп әқил көрситипту.

Шу сөзни ейтип олтарғанда, қызы бала кийимни ямап болуп, йәрдикі пахтиларниң кичик-кичик парчилирини деризидин пекіртип талаға ташливетип:

— Апа, мошу кичик-кичик парчиларниң һечнәрсигө һажити болуп қалмас, — дәпту.

Аписи:

— Балам, шуму йәрдә қалмайду, — дәпту.

Шундақ сөзлишиб, деризидин қарап олтарса, байиқи пахтини шамал учирип кетипту, буни бир қүшқач көрүп қелип, пахтини қоғлап баридудә, уни түмшүғи билән чишиләп елип, учуп кетиду. Қызы аписиға:

— Нелиқи пахтиниң парчилирини бир қүшқач елип кәтти, уни немә қилиду? — дәп сорапту.

Аписи:

— Қөрдүңмү, балам, бир күн өтмәстинла нелиқи ейтқан сөзниң

тоғра көлгәнлигини. Қүшқач у кичиккинә паҳтини үгисиға селип, яш балилириға мамуқ қилип бериду, – дәпту.

Алтун яңақ

Чоң бир мәйрәм алдида, дадиси балилирини хошал қилиш үчүн өйигө һәр түрлүк мевиләрни елип көлди. Леночка дегән кичик қизи мошу елип көлгөн нурғун мевиләрниң арисида, тешиға алтун яли-тилған яңақларға қизиқип, шуни маңа бәргин, дәп арам бәрмиди.

Аписи:

– Бу яңақлар пәкәт чирайлиқ көрүнүш үчүнла ишләнгән, монуларни алғин, – дәп башқилирини бәргөн еди, Леночка жиглашқа башлап:

– Мән қара яңақларни алмаймән, теши алтунни алимән, униң ичидики дениму татлиқту, – деди.

Аписи сөз аңламайдыган каж балиниң дегинини қилип бериштин яхшиси йоқ екәнлигини ойлап, Леночкиға теши алтунни, қалған балилириға башқа яңақларни таритип бәрди. Леночка хошал болуп яңақларни чекишишқа башлиди, қариса, бириниңмұ ичида дени йоқ, бош шакаллар екән. Буни йенидики балилар көрүп, күлүшкә башлиди. Шу вақитта дадиси:

– Бу яңақлар йейиш үчүн әмәс, пәкәт көзгө чирайлиқ көрүнүш үчүнла қоюлған: мән яңақларниң бош шакаллирини елип, тешини алтун билән бояп қойған едим, иккінчи қетим қандакла нәрсиниң болмусун қуруқ тешиға қарап қизиқмиғин, еслии ичида болиду, – дәп ейтти.

Қарға билән Қурут

Қарға учуп жүргөн чағда йәргә йорғилап кетип барған Қурутни көрүп қелип, түмшүғи билән чишлип елип, учуп кәтти. Бечарә Қурут ишниң яманға айланғанлигини билип:

– Һәй, Қарға батур, ата-анаңниму көргөн едим, интайин яхши күшлар еди, – деди.

Қарға буниң дегиниге хошал болуп, түмшиғи билән «үһ» деди.

– Һәдилириң билән ақилириңниму биләттим, – деди Қурут.

Қарға йәнә «үһ» деди.

– Лекин шуларниң һәммиси сениндин яхши әмәс еди, – деди.

Шу вақтида Қарға маҳтинип «аһ» дегендә, ағзи ечилип кәткәндин кейин, Қурут йәргә чүшүп кетип, қутулуп кетипту.

МУНДЭРИЖӘ

Муқәддимә.....	3
ХӘЛИҚ ЕФИЗ ИЖАДИЙИТИ – ХӘЛИҚ ДАНАЛИГИ	5
Чинтөмүр батур вә Мәхтумсула (<i>чөчәк</i>)	6
Мәхтумсулиниң чүши	7
Мәхтумсуланиң сәргүзәштилири	10
Чинтөмүр батурниң уйқиси	13
Чинтөмүр батур вә Мәхтумсулиниң учришиши.....	15
Тай билән бала (<i>чөчәк</i>)	18
Өгәй аниниң һейлиси	20
Бала билән қызының арминига йетиши	22
Әдәбият нәзәрийәси: <i>чөчәк</i>	25
Қошақ тогрилиқ чүшәнчә.....	26
ТАРИХИМ – ӨТМУШҮМ.....	27
Садир Палван.....	27
Ямулда вә қечип жүргөндө ейтқан қошақлири	28
Аилисини, жутини сегинин ейтқан қошақлири	29
Садир Палваниң дүшмәнләргө қаритип ейтқан қошақлири	31
ӨМӘР МУҢӘММӘДИЙ.....	33
Еғир күнләрдө	34
Әдәбият нәзәрийәси: һекайә	43
1-чарәк бойичә өткәнләрни пишишиңдаш үчүн тест	43
ҢЕЗИМ ИСКӘНДӘРОВ	45
Кәл, йеци жил	45
Қишиң күнлири.....	45
Туйгун билән момай	47
ҢЕЗМӘТ АБДУЛЛИН.....	53
Торук ат	54
ИЛИЯ БӘХТИЯ	63
Ана жуттики баһар.....	63
Дан һәккүдә ой	65
Яхши адәмләр һәккүдә сөз	66
Пақа	67

Кепинәк	68
2-чарәк бойичә өткәнләрни пишишىдаш үчүн тест	68
ТУРФАН ТОХТӘМОВ.....	70
Нәдекин бечарә жәнисвар	70
ХЕЛИЛ ҺӨМРАЕВ.....	80
Өсәк тогрилиқ қошак.....	81
Гүл	83
Дәстикан	83
Өмүр	84
ҺАЖИ ӘХМӘТ	85
Ата меһри.....	85
АВЛИЗ ҺЕЗИМ	91
Чөп билән Қариягач	91
Тошқан дегидәк.....	93
3-чарәк бойичә өткәнләрни пишишىдаш үчүн тест	94
ПАТИГҮЛ САБИТОВА	96
Баламниң ағинилири ким?	96
МАРИС ҺЕТАХУНОВ.....	103
Һәр баһарда сайрайду каккук	103
АБАЙ ҚУНАНБАЕВ.....	107
Илим тапмай маҳтанма	107
Қишло	110
ИБРАЙ АЛТЫНСАРИН.....	111
Бай вә гадай балиси	112
4-чарәк бойичә өткәнләрни пишишىдаш үчүн тест	116
СИНИПТИН ТАШҚИРИ ОҚУШ ҮЧҮН.....	118
Меһрибан бала	118
Садир Палван қошақлыри	119
<i>Һезим Искәндәров. Алтун дан</i>	122
Ақ өдәк	122
Күз келип	123
<i>Һезмәт Абдуллин. Ала айғир</i>	124

<i>Илия Бәхтия. Банар</i>	127
Ана тилим – дана тилим	128
<i>Турған Тохтамов. Мениң достум</i>	129
Хәт	132
<i>Хелил Қымраев. Өмәрни әсләп</i>	136
Етизда	137
Арман	138
Һаят.....	138
<i>Аблыз Һезим. Тағ билән таш</i>	139
Икки чирақ	139
Бир топ қарға	140
<i>Патигул Сабитова. Өзини билгән – хар әмәс</i>	140
<i>Марис Һетахунов. Бовамниң уссули</i>	144
Йолда	146
<i>Абай Құнанбаев. Чин садиқ дост әсла йоқ</i>	150
Билимдандин чиққан сөз.....	151
Яз	151
<i>Ибраіл Алтынсарин. Есил чөп</i>	153
Бағ дәрәқлири	154
Бир очум пахта	154
Алтун яңақ.....	155
Қарға билән Қурут.....	155

Учебное издание

Махсатова Патигуль
Баратова Шаирям
Мухамметова Рехимбуви
Таирова Гульнара

УЙГУРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 5 класса общеобразовательной школы
(на уйгурском языке)

Тәһрират башлиги *M. Мәһәмдинов*
Мүхәррири *M. Мәһәмдинов*
Бәдийи мүхәррири *A. Капсаланова*
Техникилиқ мүхәррири *A. Абитова*
Компьютерда сөһипилигөн *P. Салықбаева*

ИБ №189

Терішкө 09.07.2017 берилді. Наширға 14.08.2017 қол қоялды. Формати 70x100^{1/16}.
Офсетлик қарта. Інәріп түри «Мектеплик». Офсетлик нашир. Шартлик басма вариги 13,0.
Бесапқа елиннедиган басма вариги 10,81. Тиражи 2000. Буйрутма 2713.

«Атамұра» корпорациясы ЖЧШ, 050000, Алмута шөнири, Аблай хан проспекті, 75.

Қазақстан Жұмынурыйити «Атамұра» корпорациясы ЖЧШнин Полиграфкомбинаты,
050002, Алмута шөнири, М. Мақатаев кочиси, 41.